

Щербена, Ф.

Професор Української Господарської Академії в Ч. С. Р.
Член-кореспондент Російської Академії Наук

Статистика

(Історія статистики й історія статистичних установ)

Випуск 1-ий

1923

н. Подебради

Видання „Видавничого Товариства поз Українській Господарській Академії в Ч. С. Р.”

На правах рукописи.

№ 27.

[31(09)].

Ще́рбина, Ф.

Професор Української Господарської Академії в Ч.С.Р.;
член-кореспондент Російської Академії Наук. —

30681

Статистика.

[Історія статистики й історія ста-
тистичних установ]

Випуск I-й.

1922.

Подєбради.

Видання, видавн. Т-ва при У.Г.А.

На п'ятьох рукопису.
[31(02)]

Ф. Шербина.

Профессор сім'янистки Української Господарської Академії в Ч.С.Р і член-кореспондент Російської Академії Наук.

30681

Сім'яністика.

Загальний курс лекцій, які викладаються студентам Української Господарської Академії на першому семестрі 1922-23 акад. р.

Зошит 1-й.

Вересень 1922.

М. Підємради.

Видання „Видавництво ІІ-ва при У.Г.А. № 6.”.

Літографовано 150 примірників.

ПЕРЕДМОВА.

Сей курс лекцій відбувся при змінливих умовах: з початку лекції викладались для слухачів усіх трьох факультетів Академії, а потім додалася поширити курс викладаючи його тільки студентам одного економічно-кооперативного факультета. Наспідок цього одна частина лекцій має загальну скрочену форму, а друга більше поширену-детальну з позторенням що маєть на увазі головнення першої. Але основна ідея обзановлення студентів зі звязком статистики і її установ з загальним ходом історичного розвитку державних організацій і соціальних форм, переведена по можливості в усьому курсі лекцій. Я вважаю це ссобливо необхідним підкреслити нині, під час державної і соціальної дезорганізації і безладдя, та з огляду на ті завдання, що стоять перед українською молоддю в справі відновлення державного життя. Й порушених основ культурного, соціального, економічного та духовного його устрою.

Ф. ЦЕРЗИНА.

Загальна характеристика статистики.

Самою характерною рисою статистики, яко науки, є її зовнішня форма, статистичні цифри - вислів їх змісту. Без цифр не мислиме статистичне виявлення передавання явищ, бо в цифрах виражаються разом - природа статистичних явищ та їх числове значення.

Так, цифри показують, що в десяти із шіснадцяти держав, які приймали участь в недавній війні, а саме: в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині, Франції, Англії, Італії, Бельгії, Румунії, Сербії та Болгарії на побоювищу лягло до 10 міліонів чоловік; що за той же час, од погіршення смертності, вимерло біля 15 міліонів душ, а від зменшення рождаємості виявилась недостача в 20 міліонів душ. Разом зменшилось від 35 до 45 міліонів населення. Пе ж ціла держава. Така як Італія, при ~~мінімумі~~ втрат, або як Франція, при ~~максимумі~~. Okрім цього у всіх 16 державах наслідком війни маємо 18 міліонів ранених та покалічених. А коли до всього вищенаведеного додати ще шкоду від світової економічної кризи та від большевиків, то цифрові показники збільшаться до нечуваних розмірів.

Але ці жахливі цифри не являються ще самою статистикою - науковою. Це тільки статистична мова, язык статистики, це один зі способів, із яких складається статистична техніка, методологія статистики.

Придивимся більше до того, що означає ця статистична мова.

Пригадані цифри спреділюють чотири прикмети людського роду: 1/ смертність, 2/ погіршення смертності, 3/ зменшення рождаємості та 4/ каліцтва. Що це за прикмети й до чого вони відносяться.

Всі чотири прикмети відносяться до явищ, відомих під назвою соціальних, то-б-то тобі царин людського життя, котра складається з взаємовідносин між людьми. Отже бачимо, що статистичний метод використовується в області соціальних явищ.

Згадані чотири прикмети є негативного характеру: люде вбивають людей, люде видають, люде не розмножуються, люде людей калічать. А коли є негативні прикмети, то повинні бути, як антитеза, й прикмети позитивні. Е, значить, звичайні або нормальні відображення смертності, рождаємості й тих видів каліцтва, котрі називаються траumatичними. Зі сказаного випливає, що: статистичний метод прикладається до соціальних явищ як з позитивного, так і негативного боку.

Далі. Статистичний метод має справу з рахуванням і цифрами, - а це значить, що він є безумовно точним методом, бо дає науці не абстракції, не умозрительні уяви, а реальні явища, висловлені в цифрових величинах.

Само це висловлення в цифрах соціальних явищ робиться просто й однозначно: і соціальні явища та їх особливості статистичний метод вираховує одиницями, складає їх в загальні суми. Такі суми одиниць представляють собою і 10 міліонів убитих, і 15 міліонів померших від погіршеної смертності, і 18 міліонів покалічених. Всі ці величини числа складаються з однозначних одиниць.

В цьому відношенню статистичний метод має свою цілью перерахувати всі одиниці або їх головні прикмети в тій чи іншій категорії соціальних явищ, а в тому разі, коли цього неможливо досягти або не потрібно, то найбільшу їх масу, таку їх суму, яка потрібна для наукової праці, згідно закону "великих чисел". Через те статистичний метод висловлюється хоч і поодинокі явища або прикмети, але неодмінно в масі їх. Статистичний метод - це типичний масовий метод. Це сама характеристика риса статистики, яко науки.

Отже, об'єктом статистичного методу є масові явища соціального життя.

Оформлюючи ці явища в цифрах, статистичний метод оперує над реальними фактами, над конкретними явищами, а не над абстрактними даними. Це метод позитивного знання і його дала статистика іншим наукам, а не переняла від них.

Існує, однаке, думка, що статистики, як науки, - немає, а є тільки статистичний метод і що він належить до інших наук. Статистичним методом користує-

тєєї багато наук: і медицина, й антропологія, й мінералогія, й інші. Таким чином статистичний метод являється інше міркою, кетрим різкі науки мірють ті явища, що вони вивчають. Є тільки статистичний метод, але немає статистики, як наукової дієціліни.

Що статистичним методом користуються інші науки - це так: в багатьох науках вони частинно прикладається до тієї або іншої категорії явищ. Але, окрім статистичного методу, є ще інші методи. Є також чи мало наук, що вживають однакові методи. Це ще не значить, що вони втрачають своє значення самостійних наукових дієцілів. То ж саме й зі статистикою. Коли інші науки орудують чи методом, то це не означає, що зовсім немає статистики, як наукової системи.

Не можна сказати, що немає арифметики, або геометрії, або діференціальногочислення, як наукових дієцілів, тому тільки, що вони користуються, де треба, математичним методом. Математика має свої закони й вони придають їй самостійний науковий характер; математика має свою стройну наукову систему й вона являється зразком також і для інших наук; на основі своїх законів, математично обґрунтовані, математика дає надзвичайно точні передбачення в світі фізичних явищ. І наваже все це характеризує тільки її метод, а не науковий склад і природу?

Статистика має також свою наукову систему, свої наукові засади, свої можливі передбачення про повторення соціальних явищ. Все це дав їй свій власний статистичний метод, а не метод інших наук. В цьому полягає значна перевага статистики над іншими соціальними науками. Річ в тому, що статистика вживає для своїх спеціальних наукових цілей цей метод в повному обсязі, для всіх категорій соціального життя; в той час, як інші науки користуються статистичним методом тільки частично, в окремих галузях того кола явищ, яким вони займаються. Вони мають неоднакові зі статистикою завдання й неоднаково формулюють свої наукові системи.

Зважок між статистикою й іншими науками, що користуються її методом, а також і різниця між ними, полягає не стільки в статистичному методі, скільки в тих явищах, що обслідуються в предметах вивчення, котрі дають зміст кожній науці. Статистика її соціальні науки мають діло з одним і тим же світом соціальних явищ. Але в цій, здавалось-би, загальній вживачій обставині її криється ті особливості, котрими статистика різко відрізняється в ряду соціальних наук і котрі придають їй характер окремої наукової дієціліни.

Кожна наука має своє певне коло явищ, котрі вона вивчає. Вони становлять її основу, дають її зміст. Подібне коло має й статистика. Це явища соціального порядку. Але соціальні явища вивчає не одна статистика, але і інші соціальні науки. В цьому відношенню статистика різничається від інших соціальних наук тим, що вона обслідує ці явища в загальній формі так повно й різноманітно, як ці одна зі соціальних наук. Так, подітична економіка займається тільки економічними явищами із загальної області соціальних явищ; право - тільки правничими й, в свою чергу, розпадається на окремі дієціліни: на карне право, на цівільне право, на міжнародне право та інші. Все це, так би мовити, одногранні науки, в котрих кожна досліжує свою окрему групу явищ. Статистика ж являється науковою многогранністю, себ-то обіймає всі грані соціального життя. Тільки область соціології в цьому відношенню зхрещується з областю статистики; але ці соціології не можна стотожнювати зі статистикою, ці статистики - зі соціологією. Вони взаємно тягнуться одна до другої на ґрунті двох завдань в справі досліду: 1/ будови соціальних організацій, або соціальної анатомії та 2/ тих функцій, в котрих складається діяльність соціальних організацій, або соціальних фізіологій.

Таким чином, загальна знайомість з основними рисами статистики та її методу привели нас до того вельми важного положення, що статистика має своє окреслене коло явищ, що те явища соціальні й що відносно цих явищ статистика займає особливе положення в ряду інших соціальних наук. Наукова сила статистики, значить, криється в тих явищах, в яких вона, наче з джерел, бере живу воду - потрібні їй для наукових операцій матеріали.

Підійдемо близче до цих явищ. Йорже явище є результатом чогось попереднього, того, що було раніше за нього. Още попереднє називається причиною. Таким чином, щоби правильно зрозуміти те, що інше явище, треба знати причину, що породила його. Причини бувають постійні й непостійні, або змінливі. Постійні причини проявляються систематично, без перемін, а мінливі - випадково, як прийдеться, в залежності від тих або інших умов. Коли ви кинете зверху камінь, то він несамінно впаде додому, сніг випадає

тільки вимор, а коли вмире людина від престуди, та при інших обставинах вона могла б вмерти від холери, від п'янства, або від голоду. Всі каміни, кинуті зверху, впадуть додолу, тому, що падання їх викликає в однієї тілі причину, відомої під назвою закону тяготіння, який діє постійно й незмінно. Всі люди вмирають. Це "закон", якого не пережедеш". Але вони вмирають від різних причин. Скажемо, наприклад, від престуди. Престуда ж буває від різних причин і при різних обставинах: один престукується, напившись, упітивши ходідної води, другий - від претягу при розкритих вікнах і дверях, третій - вимою в страшений мереж, один може престудитися, не виходачи з хати, - другий - в церкві, або в вагоні, третій - в стелу, або в болоті, й т.д. Одне ж те є явище - престуда викликається різними причинами, в різні часи й при різних обставинах.

В залежності від цих причин - постійних або мінливих - є єдине явище ділиться на типичні /або однозначні/ та на індівідуальні /або ріжноманітні/. Типичними називаються такі явища, котрі, - скільки-б їх не буде, - хоч цілі міліони - всі подібні одно до другого, як дві краплі води. Коли ви візьмете кухонну сіль, то вона завжди буде складатися з двох елементів - з натра й хлора /NaCl/ в рівних пропорціях; скільки-б ви її взяли та - золотник або тисячу пудів, пілюнку або цілу гору - все одне вона буде складатися з двох - одних і тих же по складу частин - хлора й натра.. Та ж саме є з водою. Крапля води є ціла річка - Кубань або Дунай - буде складатися з двох елементів: з водня й кисня. Візьмете теплу воду або сніг, або льод - у всіх випадках вона, коли та хемічне розклади, дасть два атоми водня й оден атом кисня /H2O/.

Для вивчення таких явищ непотрібно ніякої статистики. Довелі зробити дві-три хемічні аналізи - й результат вивчення лишиться навіки невідомим.

Всі ці явища пізнаються шляхом досвіду /спита/ й тому самі науки називаються "досвідними" /спільними/.

Зовсій інший характер мають явища індівідуальні або ріжноманітні. Жеж індівідуальне явище має свої специфічні особливості.. Як що ви постановите їх вряд, то вони, хоч і будуть одної категорії, але не підійдуть під один тип, як підходить сіль або вода.

Наприклад, хоч-би та смертність, єд підвищення котрого в десяти державах вимирло за 4 - 5 років біля 15 міліонів душ. Померли вони від різних причин - й від тифу, чи гарячки, або взагалі від інших пошестей, і від недатання, й від холери й т.д. Підвести всі види смертей під один тип неможна, бо смертність, як соціальнє явище, міняється не тільки від різних причин і обставин, але й від комбінацій однакових причин і обставин. Це явище складне, ріжноманітне, яке варто в своїх індівідуальних випадках.

Таким чином, соціальні явища, як явища індівідуальні, ріжноманітні не відзначаються в своєму проявленні такою регулярністю та постійністю, як явища неограниченої породи, явища несесіальні. Це одному з таких явищ неможна судити про інші, як тісні з ними. Вони можуть бути близькими, подібними, але не тісніми, як грудка соли або крапля води до іншої грудки соли або краплі води. Явища цього роду неможна штучно витворювати, як явища неограниченої природи. Вони не піддаються досвіду й науковому витворенню, як те роблять хемікі та фізики. Во неможна спричинити людині смерть тільки за для того, щоб досвідчитися, як чоловік вмирає.

Але соціальні явища, хоч і не відзначаються однотипною постійністю, міняються при різних умовах, все ж таки чергаються й повторюються. А коли вони чергаються й повторюються, то, значить, їх можна підраховувати і висловлювати в числах. Отут-те й потрібний числовий рахунковий метод для вивчення соціальних явищ. Це також спеціальна область статистики й вона має для цього добре сконструюваній метод і свої наукові засади.

Основанимися трхи з цією ствердною статистичною науковою справи. Візьмемо, наприклад, ті прийоми, при допомозі котрих статистика встановила звичайну для кожної країни, або, як її називають, - середню смертність при нормальній течії життя.

В десяти вище зазначених державах числилось в 1913 році 401 міліон душ всього населення. Середня смертність за цілій ряд літ виносила приблизно 21 чоловік на тисячу душ населення. Отже за рік повинно було вмирати 8.400.000, а за 5 років - 42 міліони; умерло ж в дійсності 57 міліонів, себ-то на 15 міліонів душ більше, ніж вмирало звичайно.

Таким способом можна встановити, скільки ж від якої хворості вмирають, або скільки від пошесті та скільки від інших причин. Можна спреділити

смертність по різним частинам території, або за різні періоди часу, можна вивчити, в якому врости й скільки вмирає й т.д. Статистичні висновки бувають тим певніші, докональніші й близічі до дійсності, чим більше добуте масових статистичних даних.

Масові данні мають таке значення для вивчення соціальних явищ, як довід при вивченню явищ неорганичної природи. Коли природничі науки, користуючись точним виміром, ваги, об'єму, температури й т.д., точно висловлюють свої наукові основоположення, то статистика, висловлюючи при допомозі цього методу соціальні явища в цифрах, тим самим наближається по точності вивчення до природничих наук.

Так, фізики шляхом доведу встановили, що вода замерзає при 0, а кипить при 100 по Цельсію. В фізіології в приближених цифрах визначено, скільки потрібно для прогедування людини на добу углеводів, білковин та жирів.

А в статистиці, при допомозі числового статистичного методу, доказано що хлопчиків заїжді народжується більше ніж дівчинок - а саме: на 100 дівчат од 104 до 106 хлопців. Але що в робочім врости чоловічого й жіночого реду /од 18 до 60 літ/ буває від 48 до 51% на все населення.

Так статистика встановлює свої основоположення. Ще більше підходить вона до природничих наук у висуванню й обоснованню закономірності соціальних явищ, причинного зв'язку та взаємної залежності тих явищ, що вивчаються. Статистика, наприклад, доказала, що смертність населення тим більше, чим воне бідніше. В слідуючій таблиці приведені данні Веронімської земської статистики, які яскраво показують залежність між рівнем земельної забезпеченості й незабезпеченості цемешканням - з однотетерени, та зі смертністю та каліцтвом - з другої:

Хаєльства:	на 1 0 0 0 д у ш населення		
	Хає. без хає.	Померлих.	Калік.
Без землі	II6	34,1	39,1
Маючі від 1 до 5 десят.	54	35,0	17,8
" " " від 5 до 15 десят.	II	33,2	14,7
" " " від 15 до 25 десят.	4	28,6	15,5
Більш 25 десятин	I	26,6	8,8

З цієї таблиці видно, що чим заможніше хаєльство, чим більше в ньому землі та менше безземельних, тим менше вмирає людей та менше калік. В хаєльствах од 1 - 5 десятин землі на власника вмирає 35 душ на тисячу населення, а в хаєльствах більше 25 десятин - тільки 26; в хаєльствах безземельних - 39 калік на тисячу душ населення, а в заможних, що мають більш 25 десятин землі - лише 9 калік, себ-то в 4 1/2 рази менше.

Всі цифри в цій таблиці відрізняються особливим гнучкістю. Так, в безземельних хаєльствах умирає тільки 34,1 душ на тисячу, а в хаєльствах од 1 - 5 десятин - 35. Отже трохи більше. Цифри неначеб-то перечать тому основному положенню, що чим бідніше хаєльство, тим більше в ньому вмирає людей. Але в цій, здавалось-би, незалежності цифр і криється їх сила. Справа в тому, що в хаєльствах безземельних багато бездітних, одиночок і калік /як видно з таблиці/, а мало дітей, тоді як вмирають найбільше діти, особливо в перший рік народження.

Так, наприклад, дітей до 1-го року вмирає 354 на тисячу, а в врости від 7 до 17 років - тільки 77. Вижадить, що в малоземельних хаєльствах більша смертність тому, що там більше редиться дітей, котрі "мрут як мухи".

Загальний же характер цих цифр показує, що смертність, як масове в народі явище, підлягає меншим хитанням ніж бездомність і каліцтво, явища особливі й гостре виражені. Як що розглянемо ще більш детально останні дві групи заможних господарств, поділяючи їх по іншим прикметам, по сеці-

альному, наприклад, положенню власників: на лавошників, чужоземців і т. д., те виявиться, що низькі цифри бездомних - 4 і 1 - не означають їх бідність, а вийшли такими малими тому, що їм не треба було мати своєї хати, а вигодніше було наймати чужу.

Чим більш стали-б ми вводити в таблицю таких допомогових прикмет, тим капітальніші буде-б наукові висновки статистики, а в цілій системі цієї науки такі висновки придають їй характер високо наукової дисципліни в ряду інших соціальних наук.

Дикуючи точному методові статистики, вона має для урядів і державних установ дуже важне значення. Ні одна держава не може обійтися без статистики, особливо під час підняття та обновлення життя й суспільних установ. Статистика була потрібна державним діячам чотирі тисячі літ тому назад, як заведили її кітайці, не менш ніж в наші часи. Але статистика була також примітивна та мало розвинена в стародавніх державах, як і їх культура, економічне життя й форми державного устрою. Тільки по мірі того, як розвивалась культура, ускладнялось економічне життя та удосконалювались державні установи, розвивалась та змінювалась і статистика, поки вона не склалась в величезну науку під назвою адміністративної статистики.

В наші часи положення статистики, як науки, зовсім вже спреділилося. Статистика належить до числа тих соціальних наук, котрі по класифікації Огюста Конта, складають ряд наук позитивного характеру. По схемі Конта важніші позитивні науки чергуються в слідуючому порядку: 1/ математика, 2/ астрономія, 3/ фізика, 4/ хемія, 5/ біологія, 6/ соціологія. До останньої шостої групи відноситься й статистика, як наука соціальна. Розсунувши рамки цієї групи наук і включивши в групу соціальних наук важніші з них: 1/ історію, 2/ півхелогію, 3/ юридичні науки, 4/ політичну економію і 5/ соціологію, - на останньому місці після цих наук прийдеться поставити статистику.

Від інших соціальних наук, - як вже раз сказано, - статистика відрізняється тією характерною для неї рисою, що вона лише одна в поміж цих наук користується найбільш повно числовим методом, оформлюючи в цифрах явища, котрі вона вивчає. В цьому полягає її перевага перед іншими соціальними науками. Дикуючи цій перевагі, статистика має найбільше точні та найбільше повні для наукового аналізу матеріали. Індукція, аналогія, порівнююча аналіза і вважалі вся статистична тедника багато виграють від того, що всі статистичні операції ведуться в числових знаках та величинах. Через цю причину й статистичний метод одержав таке широке й ріжностороннє примінення в інших науках.

По мірі розвою інших наук, статистика в цьому відношенню робить все більші й більші завойовання. Навіть, в області природничих наук статистичний метод знайшов уже широке примінення. Метеорологія давно вже користується ним і вивчення підсеконні /клімат/, яке залежить від таких же змінливих причин, як і явища соціальні, цілком тримається на числовому статистичному методові. Тому між статистикою та метеорологією існує близький зв'язок і відносини. В агрономичний відділ статистики входить цілий ряд таких явищ, котрі вивчаються й метеорологією. Недавно статистичний метод знайшов дуже велике примінення в біології й вже дав близькі результати.

Але особливо тісно статистика переплітається з різними відділами й галузями соціальних наук. Так, антропологія має подвійний зв'язок: з однієї сторони - з науками природничими, як палеонтологія, та з соціальними, як етнографія, а з другої - з статистикою в методологичному відношенню і по вивченню людини. Ще більше стечеть статистика до історії по характеру тих явищ, що ними вивчаються. Історики почали вже все більше й більше вживати статистичний метод в своїх дослідженнях. А такі науки, як політична економія та соціологія, так близько межують зі статистикою, і між собою, що неначе всі вони вкупі складають одне велике поле для загальної праці цих трьох наукових дієціплін. Для обох союзних наук статистика служить точкою опори. Вона їм дає науково скомбіновані матеріали, поширюючи їх теоретичні системи, а економічній географії дає головніший зміст.

Тільки в цьому відношенню існує зв'язок статистики з політичною економією та соціологією. Тільки числовий метод здатний для цього тому, що те, що він дає, не може дати метод спекулативний, абстрактний. Оден з першорядних учених, Мальтус, попробував абстрактним шляхом встановити закон про збільшення населення: буцім-то в геометричній прогресії. Але

недавня війна показала, в якій прогресії не прибуває, а убиває населення при існуючих політичних і соціальних умовах. Міліонами зареєстрованих записів статистика встановила, що населення тим більше плодоче, тим скорше і більше нарощає, чим примітивніше його економічне життя й чим більше воно по своїй промисловості стосується до землі. У хліборобського населення прирост більший, ніж у населення промислового, міського та культурного. Статистичні дані, значить, доводять зовсім супротивне тому, що намагався встановити Мальтус шляхом умозрітельних міркувань.

Можна сказати, що статистика являється тим ферментом, з котрого починають потім складатися наукові теорії. Як показав досвід земської статистики в бувшій Росії, статистика викликає процеси зародження таких теорій. До 1880-их років в Росії про сільсько-господарські меліорації нічого не знали не тільки хлібороби, але й інтелігенція. Сорок літ тому на зад, в 1884 році, Вороніжські статистики в перший раз вирахували площу грунтів зруйнованих /неудобних земель/, щетутвердилися по балкам та байракам, а на рівних місцях від занеса черноземі летючими пісками, від змивання водою грунтових покровів на місцях вирубаного лісу й т.д. Статистика в цифрах показала, яку велику шкоду зробили грунтові зруйновання. У Вороніжському статистичному комітеті це було детально з'ясовано в докладах. Доклади та статистичні матеріали були затребовані в Міністерстві Державного Майна при Міністрі Острозвському. Появились поважні праці по питанням, зачепленим земською статистикою. В 1891 році М.Я. Герценштейну та авторові цих рідків доручено було скласти перші правила для меліораційних робіт на підставі даних Вороніжської статистики. Вироблені правила були передані генералу Анненкову, що завідував тоді сусільними роботами, а потім, очевидно на підставі цих правил, був складений перший в бувшій Росії закон про меліорацію. Через 20 років після цього, в земствах була уже широко поставлена меліоративна справа на цілком практичний ґрунт. Появились і фахівці по меліорації: техники, інженери, меліоративні курси та школи, було виконано ряд меліоративних робіт і т.п. Все це було почато і зроблено при допомозі статистики й статистичних даних.

Окрім прикладу з меліорацією, можна навести й чимало інших. Тож в Вороніжською земською статистикою була зроблена, по даним менеографічних бюджетових робіт і масових учтів, при подвірньому переписові грешевих приходо-расходів, перша спроба заміни оцінки земель для податків і наділення капіталістичної формулі на трудову. По першій Формулі чистий прибуток від землі опреділяється після відняття "іздержек производства" від суми валового прибутку, без жадного відношення до трудового хазяйства. А по другій формулі чистий прибуток вираховувався за вічотом видатків на задоволення нормальних потреб населення в трудовій сім'ї та на ведення трудового хазяйства. Значить, на першому місці був поставлений не маніт, а нормальні особисті та господарські потреби трудового населення.

Через 8 років метод цей був вжитий статистичною Експедицією "по обслідуванню степініх країв". Вона обслідувала більше 80 міліонів десятин землі і завдяки цьому методові спричинилася до упорядкування землеволодіння у киргизького народу. Були визначені лишки землі для переселень, котрі-б не шкодили інтересам місцевого населення. Останнє було досягнуто шляхом визначення норм наділів для рядовихnomadів у такому розмірі, в якому вони до того часу не користувалися тему, що землю фактично, десятками й сотнями десятин, володіли замісць них киргизькі дуки-скотоводи.

На основі, знову таки, даних про хліборобські бюджети зародилась і вітверилася агрономічна організація трудових хазяйств і з'явилися цікаві наукові роботи по цьому предмету.

На підставі даних про хліборобські бюджети в останні часи намітилися форми кооперативної статистики, яка намагається зирести в особливу вельми важну систему.

Таким чином, статистика не тільки розвивається сама собою вперед, а поширює також і відділки інших наук, депломагаючи їм своїм багатим науковим змістом, особливо при практичних завданнях. Все це означає тільки факт визнання землі як всіма загалом науками й витікаючого звідціля об'єднання їх. Окремими своїми галузями статистика близько торкається інших наук, як і вони - в свою чергу - торкаються статистики.

Врешті решт загальні риси статистики, об'єднуючи її з іншими індуктивними науками, показують, що статистика - наука позитивного ряду - трактує про масові соціальні явища з метою встановлення основ її закономірності. В такому вигляді вона має своє окреслене коло явищ і свій спеціальний метод, а також свою прагматичну історію як в практичній, так і теоретичній науці.

Історія статистики.

Трудно сказати, коли саме з'явилась статистика у людей. Можна гадати, що вона була потрібна людям вже тоді, коли вони навчилися трохи говорити та ліпити, бо тоді вони жили вже купами, а тому повинні були знати, скільки було душ в купі, котрою могла бути або велика сім'я, або преобраз рода.

По науковим джерелам, перші звістки про статистику відносяться до ХХІІ ст. до Р.Х., коли з'явилася писана статистика в Китаїців. Отже до оформлення статистики в сучасну наукову статистику, вона пройшла довгий історичний стаж, на протязі якого підготовлялись для неї статистичні матеріали й складалися статистична техніка. Як тільки закінчився цей стаж, статистика з'явила позицію науки. Через це історія статистики ділиться на два нерівномірні періоди: I/ підготовчий, коли складалися способи добування й оформлення статистичних матеріалів і 2/ науковий, коли статистика почала поволі формуватися в наукову дісципліну й заняла наречті, видатне місце в ряду соціальних наук.

Періоди ці були дуже нерівномірні, як нерівномірні вони були й для історії культури та соціального будівництва. Бо статистика в самого зародження ІІ на протязі всієї історії була свого роду відблиском культури й соціального будівництва.

Перший підготовчий період починаючи з зародження статистики в Китаї й до з'явлення ІІ під назвою *юань чжун фубіса* (науки державознавства, на університетській катедрі в 1660 р.) обіймає біля 3.900 літ. Другий науковий період, що почався в кінці ХVІІ віку й до наших днів, народжувався 250 літ з гаком.

Підготовчий період історії статистики в свою чергу ділиться на два періоди: I/ стародавньокласичний і 2/ середньовіковий. Кожний з них має свої особливості.

Перше, хронологично, добування матеріалів для статистики, як згадує про це в збірнику "Шу-Кніг", живший за дні з половиною тисячі літ до нас Конфуцій, зроблено було за часів китайського імператора Яо за 2.238 років до Р.Хр. Статистичні обслідування велись також у стародавні часи в Єгипті, Персії, Японії, у юдівського народу й т.д. Але найбільш фундаментальні праці по збиранню статистичних матеріалів були переведені в державах старовинного класичного світу - в Греції та Римі, з політичною смерттю котрих і скінчилася старовинний класичний підперіод історії статистики.

Старовинно-klassичний підперіод відрізняється двома характерними особливостями: обоснованням в статистиці ідеї державної структури, як об'єкта для статистичних описів і поліпшення первісного способу фіiscalьних дослідувань.

Ідея державної структури, як об'єкта для статистичних описів обґрунтована була великим світовим ученим, грецьким філософом Аристотелем в його праці "Політика", котра складалася з 157 окремих описів.

"Як свідчить Ціцерон, котрий мав у своєму розпорядженню повні списки "Політики", кожний з 157 описів обіймав одну тільки державу, або город у греків, або окремий народ у варварів, не греків, і був складений по одному загальному для всіх плану.

Опис складався з відомостей про географичне положення держави та мітоло-гічної історії в зв'язку з родовим побутом. Це була перша частина опису.

Друга частина складалася з політичної історії держави - її внутрішнього устрою, відносин до інших держав, відомості про рівень її добробуту або упадку й виснення причин того й другого.

Дальша частина праці була присвячена описові адміністративного устрою держави, керуванню, судовим установам та судівництву.

Нарешті, звичай, свита, положення в державі наук і містецтв, винаходи й т.д. були предметом останньої частини опису державної структури.

Таким чином, по системі Аристотеля статистика складалася із описа загальних прикмет держави. Аристотелевський преобраз статистики можна назвати скоріше державознавством ніж статистикою. Але властива системі Аристотеля ідея структури держави певно була тим імпульсом, що заставляв статистику розвиватися по шляху добування статистичних матеріалів, і твори Аристотеля

довго потім служили зразком, по котрому велісь статистичні роботи.

Суворі дії стародавнього Риму вломили в добування статистичних матеріалів чисто практичні домагання, які витекали з державних функцій. Властиво вони тільки систематизували способи зборання статистичних даних, які потрібні були для військових потреб і державного керування. Це були данні про учит населення та тісно звязані з ними відомості фіiscalного характеру - так звані римські цези.

Римські цези шляхом переписів обіймали власне учит населення. Вони складалися в даних про існуюче населення та з біжучої статистики населення. Рівнобіжно зі зборанням цих відомостей відбувається й опис земель. Таціт повідомляє, що імператор Август склав збірник - *Archivum totius imperii*

, в который входили данні про: число громадян, військові сили, флот, стан державної скарбниці, податкі й повинності. Матеріали про населення й про "їого платежну способність" придають римській статистиці характер фіiscalної системи. Римські цези переводились періодично. Ця періодичність, повинна й пляномірність у добуванні статистичних матеріалів придала римським цезам характер зразка, якого притримувались згодом інші дослідувачі.

Таким чином старовинно-класичний період історії статистики залишив у спадщину ідею державної структури та способи фіiscalного дослідування, іншими словами, первообраз змісту статистики та її методології.

Середньовіковий підперіод статистики попереджується довгим занепадом у добуванню статистичних матеріалів. Римські цези були зовсім припинені після імператора Веспасіана /помер в 79 році по Р. Хр./. Інші праці по статистиці довго не появлялись. Лише 700 років після цього, за часів Карла Великого, що помер в 814 році по Р. Хр., вийшов у світ *Archivum totius regalis*, список статистичних даних, по зразку збірника імператора Августа в періоді з 1083 - 1086 р., в Англії, при Вільгельмі Завоювнику, з'явилася друга статистична праця "Книга страшного суда", котра була названа так, щоб вказати підданцям, якій страшній відповідальності вони підлягають перед особою короля, в сповіді виконання своїх повинностей. Обидва збірники вкорувалися на статистичні зразки стародавнього Риму, хоч вони складалися вже з матеріалів сучасної Ім доби.

Іншим характером відзначалися статистичні дослідування про міста й народну торговлю. Як ні примітивні були вони, але це була новинка.

Міські переписи населення, в зв'язку зі закупками для його припасів, а значить, і з торговельними операціями, давали такого роду матеріали, ко-трі й нині складають щоло явищ, належних до статистики міського господарства. Кращими працями в цій області вважались: перепис Нюренбергський в 1449 р. та Страсбургський біля того ж часу.

Ще більш оригінальні праці були італійських та голландських статистиків. Під впливом торговельних інтересів в Італії, особливо в Венеції, а потім і Голандії, статистичні описи були склеровані на ті явища, якими опреділялася сила держав і торговельні умови, з цим метом описувалася здатність як власників, так і чужовінних держав. В італійських республіках придавалось особливе значення консульським обрахункам /донесениям/, так званим *recomiti*, які складались зі статистичних звітів про матеріальний стан і торговельні умови інших держав. В Голандії з'явилися короткі описи окремих держав по однomanитному програмові.

Але всі ці праці, не дивлячись на новітні умови, що їх викликали, компонувались по Аристотелевському шаблону структури держав, із котрими вели торговлю італіянці та голандці. Так, в Італії такими працями були збірник Пікколоміні, що був потім Папою Пієм II, Сансовіно та Ботеро. Найкращим збірником вважався збірник Дж. Ботеро, що вийшов уперше в 1589 р. і складався з описів майже всіх держав у світі тієї доби. Голандський збірник описів де-Лема мав назву "Маленьких Ельзевірських Республік", по імені фірми братів ЕЛЬЗЕВІРІВ, які нараховувала цю працю в кількості 60 томиків. Найбільш обширним по змісту був у Французів збірник д'Авіті, який складався зі самостоячних спроб описа держав.

Так велась статистика в кінці XVI століття. В XVI століттю з'явилась уже ціла школа статистиків під назвою описової. Але представники цієї школи продовжували йти по шляху вказаному Аристотелем. Родоначальником школи був Герман Кноринг, ріжносторонній вчений і професор університету, вихований на творах Аристотеля. Притримуючись Аристотеля в справі вивчення матеріалів статистики, він оголосив в 1660 році на Гельмітедському Університеті курс лекцій під назвою *methodus publicorum* і сам називав ці лекції не статистикою, а державознавством. В основу докторії були покладені масові соціальні явища, а структура держав, їх сюзайд і видженні риси. Але

все ж таки це була перша наукова система, й з моменту появилення її, як наукової дісципліни, на університеті почався другий, новий період в історії статистики.

Талановиті продовжувателі учения Кнорінга про структуру держав, як предмет статистики, Ахенваль і Шлецер не пішли далі основателя школи в розробленні основних його положень, але надали науці популярний характер і на університетській катедрі і в пресі. Ахенваль, який в 1743 році оголосив на Геттінгенському університеті курс своїх лекцій, перший назвав нову научу статистикою" та ввів новий термін "державні достоїнства /примічательності", під цим терміном він розумів важливі позитивні /статичні/ та негативні /перечні/ прикмети в структурі держави.

Учень Ахенвалья і наступник його по катедрі, Шлецер, властиво батько публіцистики, який видавав перший публіцистичний орган, надавав все більше, ніж його попередники, значіння точному цифровому оформленню статистичних явищ і звернув увагу на важне значіння адміністративної статистики, а саму історію статистики висловив в афоризмі: історія - це статистика в руху, а статистика - це історія, що спинилася на "місці".

З інших представників школи епісевової статистики датський історик і географ Анхерсен, голова групи "лінейних" або "табличних" статистиків,увів у статистику складання таблиць, а табличний єтатистик Кроне пробував представити числові дані в геометричний фігурах, поклавши цим початки графичного методу в статистиці.

Таблиці та графика були позитивним придбанням наукової статистики.

В ХVІІ столітті, в половині шостидесятих років, майже одночасно з працями Кнорінга, з'явилась школа політичних аритметиків". Основателем цієї школи був англійський фабрикант Джон Граунт. Він розробив статистичні записи про місто Лондон. В своїй праці по цьому предмету "Природничі й політичні спостереження над записами вмерших міста Лондона", "Граунт не тільки широко використав цифровий статистичний метод але навіть встановив такі наукові віводи, як перевага в родженню хлопчиків над дівчинками /на 100 дівчат 107 хлопців/. Це методу дослідувань статистика наблизилась до групи індуктивних наук.

Серед представників школи аритметиків, як Вільям Петти, астроном Галлея, Керсебум і інші, окрім віднє місце належить німецькому пасторові Зюсьмільху. Виходчи з чисто теологічних поглядів на предопреділення /призначення/ Провидіння Божого Зюсьмільх видав у 1741 році цінну по статистиці працю "Божественний порядок у змінах, що знаходяться в людському роді, доказаний Іоанном Зюсьмільхом на підставі народження, смертей та размноження людей". Висновки Зюсьмільха про те, що людина народжується, живе й умирає по рамій установленому Богом порядку, обосновані були на відповідній закономірності статистичних даних. Цифри показали вченому пасторові, що масові явища людського життя підлягають певному порядкові чергування та взаємовідношен. До того привели його праці попередників: Граунта, Петти, Галлея, Керсебума та інших, котрі він уміло використав. Він зрозумів уже значіння для науки масових явищ, уловив особливості закона великих чисел", і, як говорить філософ Христіан Вольфдав, першу спробу прямінення теорії можливостей /въроятностей/ у справі вивчення людського життя. До Зюльсьміха статистика мала метафізичний характер, після його вчення одержала напрямок позитивної науки. Намагаючись оперти положення та висновки на можливо більшому числі масових даних і притримуючись індуктивного методу, Зюльсьмільх наблизився до позитивного напрямку, утвореного працями незабутніх першорядних учених.

Таким чином, Зюльсьмільх був як-би зв'язуючим звеном між метафізичним і позитивним напрямками в наукових працях статистиків.

Характер позитивної науки статистика отримала одночасно з появлением позитівізма в кінці ХVІІІ і на початку ХІХ столітті. З цією фазою історії статистики з'явилися імена двох великих представників науки - Лапласа та Кетле. Новатором в області статистики був власне Кетле, якого по справедливості уважають батьком наукової статистики. Його капитальні праці були тісно зв'язані з попередніми працями двох видатних математиків - Лапласа та Фурье, за послуги яких полягають у приміненні ними до статистики теорії можливостей.

Початок учению про теорію можливостей поклали ще в ХV столітті італійські вчені - Кардан і великий Галілей. В ХVI столітті початки теорії можливостей були розвроблені Паскалем і Ферматом. Тільки Бернуллі в перший раз на початку ХVІІІ століття вивів теорію можливостей для засудження суспільних явищ, установивши й формулюючи закон "великих чисел". Праці цих попередників Лапласа відбились і на його працях", але Лаплас завершив, так би мовили будування теорії можливостей в приміненні до суспільних явищ у своїх ос-

такій праці філософичному досвіді про теорію можливостей". Встановивши закони можливостей в цій популярно написаній праці, він обоснував можливість і необхідність примінення їх і до наук суспільних.

В світі все підлягає законам. Всі події", - каже Даллас, які знаходяться на че б то по за законами природи, представляють собою лінію ряд явищ, слідуючих одне за другим з такою ж природною правильністю, як обертається сонце біля своєї осі. Лише через незрозуміння цих явищ зв'язку зі світовим цілім, люде зводили їх до доцільності" або випадку. Але випадку не має. Він є нічо інше, як вислів нашої темноти. Теперішнє є результатом всіх попередніх і причин всіх наступних станів. Світом соціальних явищ керує закон причинності. Знання причин забезпечує людині можливість передбачати будущість". Керуючись такою думкою, Даллас вживає теорію можливостей для виведення таблиці смертностей, пересічного життя й шлюбів.

Фізик Жозеф Фурье, співробітник і наслідувач Далласа, розвробив методологічну сторону примінення теорії можливостей до статистики. В своїй головній праці - "Загальні поняття про населення" він у перший раз дав поняття про теорію руху населення, примінивши математику до учения про населення. Шляхом аналізу даних від переписів і записів про народження, смерті та шлюби, Фурье дає вказівки про загальні засади, що визначають порядок вимірювання людей, можливу довготу життя, пересічну довготу дружин та різні інші особливості природного розвитку людськості.

Третім представником позитивного напрямку в статистиці був відомий французький філософ Огюст Конт. Він спреділив власне природу статистики, як науки соціального порядку. На його думку розвиток людської мислі ділиться на три стадії: 1/теологічну, коли всі явища пояснюються присутністю надзвичайних божествів сил, 2/метафізичну, коли ці явища пізнаються лише шляхом умовіння, без досвіду та спостережень і 3/позитивну, коли зрозуміння явищ цілком тримається на спостереженні та досвіді. Конт уважає неможливим пізнання абсолютноного, первісних остаточних причин явищ, що власне силоювались люде отягти в перших двох стадіях розвитку людської думки. Тільки позитивна стадія, коли до вивчення явищ приміняються безпосередньо спостереження або досвід, або й те й друге разом, дає точні знання, які виключають саму можливість пізнання абсолютноного. Тему статистика, як дісципліна, що спирається на спостереженнях реальних явищ, оказується науковою позитивною. До неї, як і до інших соціальних дісциплін, цілком можна примінити три методи соціологічних дослідувань: 1/прийме спостереження, 2/посередній/косвений/ досвід та 3/попризвісний метод.

Таким чином, Конт виконав не реформу статистики, а дав схему для такої реформи; а шлях, по якому треба було йти, щоби заповнити схему науковим змістом, указали математики - Даллас і Фурье. Але саме виконання цього нашого завдання являється заслугою Кетле.

Заслуги ці полягають у тому, що Кетле сформув основні начала теорії статистики, як позитивної області знання, надавши їй характер строго індуктивної науки. Надавши переважне значення методиці пересічних величин, він розвинув поняття про закономірність статистичних явищ, згідно закону великих чисел, дав свою схему класифікації причин, зв'язаних зі соціальними явищами та поширив коло явищ, котрі належало обслідувати. На його думку, обслідуванню підлягають не тільки люде в масі, з своїми фізичними прикметами, але й колективний апарат, і масові проявлення духовної й етичної діяльності людей, як функціональні формули цього апарату.

"Статистика", по словам Кетле, констатуючи факти ї явища, що відносяться до людини, старається знайти їх шляхом спостереження ті закони, що зв'язують явища між собою. Завдання статистики полягає в відкриттю цих законів". Бо "чоловік" - каже Кетле - родиться, розвивається й помирає згідно певним законам". Треба студіювати людину не ізольовано, не як відокремлену тільки одиницею, а як безкомично малу частину в масі людей. Тоді самі собою щевнуть всі дрібні індівідуальні випадкові риси, і - в результаті - з'ясуються одні загальні та найбільш характерні ознаки. Теорія можливостей" - говорить Кетле - показує, що тим більше наближається до істини, чим більшу кількість спостережень обіймає індівідуум.

Підтвердження закономірності статистичних явищ Кетле знайшов у цифрах карточ статистики. Цифри ці" - каже Кетле - показують, що не тільки усі ці явища появляються щорічно майже в одинаковій кількості, але що навіть приладди, яким вони виконують лиходійство, вживається в одинаковій пропорції". Е податок, який людина уплачує з більшою регулярністю, ніж навіть природі або державній скарбниці, - це данина, яку вона платить лиходійству".

Такий характер соціальних явищ, на думку Кетле, дає повну можливість установити поняття про пересічну людину, як засадничий тип многочисельних груп населення або цілого народу. "Пересічна людина" - по словам Кетле - в суспільстві є тим, чим є центр "тиготіння в тілах". Велика кількість "цих центрів тяготіння може дати таку пересічну людину, котра буде являтися вираженням соціального тіла. Тільки цим шляхом кембітування дається кілька типів, що відповідатиме в собі різні сторони соціального життя не тільки окремих народів, але майже цілої людськості. З'єднуючи пересічні величини у різних народів і навіть за різні епохи, Кетле находить можливістю виробити типичний образок пересічної нормальної людини для своїх часів і народів. Це звичайно можна вважати діфірамбом середньої величини, але в жадному разі нездійсненим практично завданням.

Що торкається відхилення окремих індівідів від пересічної людини, то це відеується від причин: постійних і перемінних. До первів відноситься: 1/попул., 2/вріст., 3/кідесенія, 4/за різних епох, 5/сезони, 6/години днія, а до інших: 1/Фахі, 2/рівень добробуту, 3/мораль., 4/цільності становища, 5/установи релігійні т.д. До групи перемінних або пертурбаційних причин Кетле відносить і волю. Позади закону матеріального світу" - по поясненням Кетле - змінюються в безкоńечно більшій пропорції під впливом сил природи ніж від вмішування людини", то індівідуальну діяльність людини Кетле прирівнює до нуля. Проявлення волі людської цілком залежить від впливу на людину законів матеріального світу. Тому і в області явищ моральних і інтелектуальних вплив індівідуальної волі невеликий.

Такі важливі в погляді Кетле на статистику та її примінення в області вивчення масових соціальних явищ.

Але аналіз Кетле, ним же самим установлені наукові засади і засновання висновків, що витікають з цих засад, не завдає відповідальності науковим вимогам.

Падаючи велике значення формі пересічної людини, Кетле трактує її як абстракційну величину пересічну не як умовну мірку або образок, до якого можна прирівнювати відповідні явища, а як реальний тип, властивий природі людей. Такий висновок межує з чистою фікцією.

Понятю про закон, як результат визначеного порядка спостерігаємих явищ, Кетле надає характер дійсного фактора, від якого відємають ці явища. Це також крайне узагальнення, яке доведе до помилкового ототожнення складних соціальних явищ в області психики з механічною дійсністю матеріальної природи.

Особливо яскраво виступає це ототожнення явищ духовного світу та фізичної природи в ученні Кетле про волю, як пертурбаційну причину. Установлючи закон про данину, яку люді платять злочинам, Кетле відкидає свободу волі не тільки в окремих індівідуумів але й у соціальних груп, доводячи проявлення вільності волі до нуля. Тоді, як у дійсності, діючи інтелектові, та моральними силами, людина панує над усими живими створіннями всього світу. Кетле як-би не звертає уваги на цей світовий факт духовного панування людей, вільно виляючих свою волю відносно інших створінь і природи, на те, що люди ділять не як машини, а так, як показує їм розум і пізнання.

Перехідячи взагалі в область мінливих та волевих процесів, що межують з абстрактною науковою, Кетле губить той грунт позитивного знання, на якому обґрунтовані його важливі положення статистики. Тому він не дієніє самий акт європеїв в області людської мислі та морального руху, які спричиняються ростові творчості та поліпшення не тільки в соціальному оточенні але й у різничній природі. Коли людина, що переселявалася раніше лише на ногах, почала їздити по залізницям та на пароплавах за допомогою пари та електричності, а в повітрі - на аеродланах, коли вона могла говорити тільки на незначну віддаленість, на яку їй дозволяла сила голосу, а тепер говорить за допомогою телефонів на сотні кілометрів або передає свої думки за допомогою телеграфів і радіотелеграфів від швидкості бліскавки на тисячі кілометрів, то очевидно значення її духовності творчості та з'єднань з нею проявлень волі зводиться в таких випадках не до нуля, а до значущих величин, определених не природою, а людськими інститутами. Закони європеїв однаково властиві і матеріальній природі і людському духові. Але з огляду на те, що в коммісії новим розкриттям секретів природи становиться

безсумнівним, що багато недоступного й неможливого для людини, — зробилось досязучим і можливим; значення людської волі, як перемінної причини зводиться до чогось такого, що не міняється по законам матеріальної природи, а поступово зростає по законам духової творчості. Це й є еволюційний звіст людського духа та виявлені його волі, що залишить не однічних законів природи, а від перманентних особливостей творчого людського духу, коли і одиниці і колективи людей орієнтуються в своїх поступках не навмани, а по мотивам розуму та мислення.

Але, не дивлячись на ці хиби, що відносяться власне до області філософського мислення, а не до стверенної Кетле системи статистики, як визначеної наукової дісципліни позитивного характеру, — визначила праця Кетле в історії статистики велике й не до порівнання в працями інших представників цієї науки.

Праці Кетле складають цілу епоху в історії статистики. Безумовно воно мають зв'язок з працями двох попередніх статистичних шкіл, але тільки Кетле заклав міцний Фундамент статистики, як науки позитивного ряду, що має своє окреслене коло об'єктів досліду та своє методологію.

Вплив Кетле на статистику та статистиків був тим значнішим, що Кетле оказался новатором не тільки в області теорії статистики але і в статистичній практиці. Заслуги його в цій сфері також великі. Він створив кращі по організації статистичні установи в своїй батьківщині — Бельгії, дав цілий ряд статистиків-практиків, що перенесли нові методи науки та поклав початок міжнароднім статистичним конгресам, особисто беручи в них участь і проводячи на практиці об'єднання статистичних праць в міжнароднім маштабі.

Взагалі вклади Кетле в теорію та практику статистичної науки так суцільні, яскраві та показні, що перед ними очікується праці інших статистиків. "Після Кетле" — говорить професор Янсен — творча діяльність в області статистики припинилася, почалися статистичні будні, звичайна праця".

Але ідея Кетле про людину не лимілюється у тісному колі статистичного знання, а переходить в області філософії, психології, логіки та історії. Найбільш популярна в свій час, на всіх європейських мовах книга Бокль "Історія цивілізації", збудована на принципі негування свободної волі, була в дійсності тільки популяризацією ідей, поданих у "Соціальній фізиці" Кетле. Інші його праці: "Листи про теорію можливостей в приміненні до моральних і політичних наук", "Про соціальну систему й закони, які керують ним", "Антropометрія" й т. ін. відіграли роль Фернента, який викликав здоровий рух в різних галузях соціального знання.

Наприкінці, який надав Кетле статистиці, викликав ряд послідовників, якого в Німеччині, Італії, Франції й Англії, які створили новішу школу статистиків.

В основу їх праць лягла головним чином методика Кетле, а самі праці полягали в дальшому розвиткові різних відділів статистики та в деталізуванні прийомів по розробленню статистичних даних.

В Німеччині в цьому напрямку працювали: Вагнер, Дробиш, Еттинген, Вапіус, Кінє, Рюмельн, Георг Майр, Енгель і Лексіс в Італії: Бодіо, Мапурго, Феррі, Ломброзо, Габальо, Саньвіоні, Колопані та Беніні, у Франції: Діро, Герри Моро-де-Монес, Тард, Бертільоні, батько й син, Луа, Лавасер, Блок та де-Фовіль; в Англії: Фарр, Нісон, Огль, Діміфре, Бакстер, Керд та історик Бокль, політико-економ і філософ Джон Стewart, Мілль і Брулі. Все це прізвища видатних учених, які внесли в науку цінні вклади.

Близький спадок, залишений Кетле в його правильно та різко окреслених положеннях про значення статистики, як науки позитивної, обоснованої на началах закономірності масових соціальних явищ, одержав при участі всіх названих осіб цілий ряд розгалужень, розроблення частин статистики та методики. Одні зі статистиків, як Вагнер — у Німеччині або Марпурго та Феррі — в Італії, — довели вчення Кетле про залежність волі від зовнішніх обставин і факторів до повної детермінізму, до повної негації свободної волі. Інші, як Бодіо — в Італії, цілком стали на стерену Кетле в питанні про пересічну людину, як про упрощений тип, пристосовуючись до котрого, природа творила людей, а третті, — як Діро та Герри у Франції, йдучи самостійно по тому ж шляху, по котрому йшов Кетле, вважали, що свободною волею керує розум, еластичний людям у їх приватних і суспільних взаємовідносинах.

Але по за цією, чисто філософською течією, статистичної думки, нові

представники науки уділили значну долю уваги методології статистики та визначеню характеру і наукового напрямку в її відділах і частинах.

Англійські й статистики й на цей раз, як в часи появлення школи позітивних арифметиків, знову дали імпульс математичному напрямленню в статистиці. В цьому відношенню багато зробив італієць Бодіо, який чудово розробив статистичну техніку, та англієць ЕДВОРТ, який допоміг широкій пропаганді математичних прийомів для статистичних дослідувань. Завдяки Бовлі, Еджвортові та іншим представникам англійської статистики, Англія зробилась батьківщиною новій математичної школи. Цей напрямок викликав у своєму чергі праці англійського біолога Френсиса Гальтона, він спробував примінити статистичний метод в області біологічних явищ і одержав дуже цінні результати.

Нарешті, в тому ж математичному напрямкові, в якому працевали англійські статистики, самостійно працевав і дав важливі наукові результати по питанню про устойчивість статистичних рядів і германський статистик Лексіс. Він доказав цифровими даними, що повторюемості соціальних явищ не-причесні ознаки позмінного механічного "руху". Це положення дуже високо значіння. Воно відкриває шлях для будування нових статистичних дослідів і відповідних змін в теорії статистики.

Короткий, конспективний огляд історії статистики в найбільш характерних її елементах показує, таким чином, що потреба в статистичних матеріалах з'явилася на різних ступінях життя людянства, починаючи з тієї стадії розвинення, коли ще тільки виникали стародавні державні формування народів. Примітивні види статистичного знання тісно були зв'язані з самим існуванням цих примітивних організацій. Учот військових сил, а звідціля й обрахунок населення, визначення матеріальних засобів для державних потреб, а звідціля й фіскальна статистика, з самого початку були тими причинами, під впливом котрих виникла історія статистики. Величезні мислітелі на рівні звичайними працьовиками довго трудились над створенням статистики. Тільки по-волі, шляхом могутніх, зведеній зусиль утворювалася сістема теоретичних знань і прикладного знання, вироблялись наукові основи, підномірно створювалася методика та поширювались головні відділи статистики.

В такому виді створювалася так звана адміністративна статистика. Вона одержала таку назву тому, що віддавна вживалася для державних і адміністративних потреб, для потреб тих, хто керував державами та підтримував у них порядок. По мірі того, як розвивались держави, - поширявались їх потреби, а разом з тим росла культура та ускладнялась економіка. Все це треба було знати державній владі, а такі знання давали статистичні матеріали. Таким чином адміністративна статистика пристосувалася до державних установ з тієї пори, як Аристотель дав перші зразки описів державної структури, і до наших часів, коли статистика, під впливом культури та прогреса, зробилася потребою не тільки держав але й науки.

III. ІСТОРІЯ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ.

Історія російської адміністративної статистики має мало спільного з історією земської статистики й сама по собі не представляє ніяких винновачних особливостей. Адміністративна статистика в Росії була тільки від близком того, що робилось по цьому предмету в західно-европейських державах. Російські адміністратори та представники науки брали в готовому виді те, що творили учні західно-европейські й практика державних установ.

Однаке в історії російської статистики, в однієї сторони, вироблялась статистична практика в тих інших органах, котрі поставили адміністративні сирі статистичні матеріали, а з другої, - земська статистика появилася тоді, як адміністративна статистика принесла характер організованої по європейським зразкам системи.

Першими заводили в Росії статистику татари; за ними російські власті вели фіскальну статистику в формі пісцевих книг, як то діялось тоді в західно-европейських державах. Петро Великий скасував цю статистику і замісцеї неї завів ревізію або подушні переписи для оподаткування. В 1804 р. в Російській Академії Наук був заснований факультет статистики та політичної економіки. З того часу почали друкуватися статистичні праці по зразках інших держав і місцевого характеру. Перші описі по науковим програмам були зроблені "Російським Вольним Економічним Обществом" в 70 ро-

как XVIII століття. Появились свої статистики в першій половині XIX століття - Арсеньев, Порошин, Срезневський, Муравський, Рєславський, Буняковський й т.д.

Але дійсний розвиток російської адміністративної статистики можна почнати в тих часів, як з'явилися на світ праці професора Ю.Е.Янсона, давного на протязі своєї 37-ми літньої вченості праці ряд цінних праць, який керував теоретичним і практичним навчанням студентів по статистиці. Янсон дав свою школу статистиків, з котрих вийшли потім і професори, які заведали статистику й в університетах та других установах вищої освіти.

В кінці XIX й на початку ХХ століття російська література обогатилася значним числом статистичних підручників, лекцій, складених, головним чином професорами та вчителями статистики. Надрукували свої праці професори: Федорович, Некрасов, Симоненко, Ходський, Каблуков, Вібль, Аниферов, Овчинников і др. А в останні роки з'явилися наукові праці представників нового математичного напрямку в статистиці - А.А.Чупрова-екна, Оржевського та А.А.Науфмана.

Але найбільш видними продовжувателями по статистиці серед студентства та інтелігенції були професори - А.Н.Чупров-батько та А.Ф.Фортунатов. Вони теж мали свою школу статистиків-практиків; дали свої зразкові праці, а, головне діло, Чупров і Фортунатов координували свою науково-професорську діяльність з діяльністю земських статистиків. Професор Янсон дав у своїх "Теорії статистики" стислий нарис земської статистики. Теж ж, за його прикладом, зробили й інші професори. Але, незалежно від цього, земська статистика була зовсім самостійною проявом діяльності російської інтелігенції. В професорському оточенні та на професорських катедрах імен розвиток наукової статистики своїм шляхом, а на земській ниві, безпосередньо в народної трудової масою, складався і розвивавася земська статистика своїм шляхом, у своїх формах і по своїм способам добування й розподілу статистичних даних.

Початок земської статистики відноситься до 70-х років XIX століття, до часів так званого "народнического движенія" в російській літературі, коли з'явилися народники семидесятники, "ідеалисти і печальники трудящоїся маси". Завдяки цьому земська статистика принесла народні прикмети. Воно цілком була посвячена ідеям народу й для народу. Головним об'єктом дослідів було хліборобське господарство та трудове населення. Всі останні відділи статистики - статистика панського хазяйства, промислова, текучий деякі монографичні досліди тільки донечненнями, частичними відділами основної земської статистики, статистики дрібного трудового хазяйства та його окремішностей.

Істнє гадка, що земська статистика з'явилається наслідком наспівших потреб у точних цифрових даних для земства, й що земство було ініціатором і головним будівничим земської статистики. Це було далеко не так. Свою назву та веденням дослідувань земська статистика звичайно обов'язана була земству, яке мало матеріальні засоби для справи. Але ідея земської статистики крилася в широкому умственному поступові, обхоплюющему інтелігентські кола, періода реформ Росії. То були так звані "народническі ідеї" й ініціаторами їх виконання і самими виконавцями була інтелігенція, яка війшла в земські установи в ролі урядового персоналу під назвою "третього елемента". Першим елементом були виборні земські гласні, другим - їх виконавчі органи - земські управи, а третім - не виборні, а ідейні робітники, добровольці з кола інтелігенції. Ось цим та добровольцям-статистикам обов'язана була земська статистика своїм появленням і розвитком. Результатом, й між самими земцями були ідейні сторонники земської статистики, але це були одиничні двигуни земського діла в прогресивному народному напрямку.

Перші по масу земські статистичні дослідження виникли в Рязанськім і Вятським земствах у 1870 році та в Пермськім земстві - в 1871 році, перед тим, як почалися подібні роботи в Московськім та Чернігівськім земствах, в котрих були заложені два основних типи земської статистики.

Ініціатором статистичних досліджень в дусі народнического переформованого движення в Росії був В.П.Орлов, статистик московського земства. В основу земської статистики ним положені були подвірні переписи населення. В такому перенесованому вигляді Московська земська статистика стала типичною статистикою по ізученню хліборобського населення та його хазяйства. Переводячи статистичні роботи по Московському типу, інтелігентні працівники були не тільки статистиками але й ідейними сторонниками народу, що власне

і придавало особливий інтерес і вартість земській статистиці.

Другий тип земської статистики представляли роботи статистиків Чернігівського земства. В основу своїх робіт чернігівські статистики положили кадастрову статистику, ту область явищ, котра була й у московських статистиків але стала на другому плані. У чернігівських статистиків "говорить професор Нансон" головнішим предметом дослідів явилася земля, а у московських - люде, "її обробляні". По термінології земських статистиків досліди московського типу давали зміст основній статистиці, обіймавши трудове населення та його господарчі форми, а досліди Чернігівського типу зводились "оціночної статистики", виснажмо доходність землі та пла-тижедатність "хліборобського населення".

По цим двум типам велась земська статистика початково й по других земських губерніях та областях з сильнішою перевагою московського типу. Але земська статистика не залишалась в першопочаткових своїх формах, а поширювалась по змісту в програмах і по теоретичним завданням. Поширені були круг вивчених явищ і засоби робіт як по статистиці народонаселення, так і по земельній статистиці. Разом з тим, той і другий тип статистики стали зближаться між собою, змінюючись у напрямку об'єднання як об'єктів дослідувань, так і методів їх ведення.

Дуже були поширені програми подвірних переписей по Саратовській, Тавричеській і особливо по Воронежській губернії. До основник прикмет московських переписей, обіймавших "производство" хліборобських господарств, воронежські дослідування були поширені вивченням учту населення по зристному складу, фізичним хибам населення, його смертності, болізанності сімейних розподілів, збитків від покрадів і пожеж, грошових розходів і грошових прибутків, кредитів і лініків хліба в кінці господарського року. Переписна картка наближалася по змісту до бюджетного формуляра й поруч з цим провадились бюджетні досліди. Розроблення цих даних, здававшихся по неглибокому погляду недостиг точними або навіть нечуваними, дала, однаке, по закону великих чисел, правільні й закономірні взаємовідносини між такими елементами, як заможність господарства й його середня сім'я, або середня сім'я та смертність і т.д. Так, по Воронежській губернії у безземельних середня сім'я складається з 3,5 душ обох родів, у господарствах, маючих від 1 до 5 десятин - з 5,2 душ обох родів, у маючих від 5 до 15 десятин - з 6,4 душ обох родів, у маючих від 15 до 25 - з 8,5 душ обох родів, у маючих більше 25 десятин і до 50 десятин - з 12,1 душ обох родів. Таким чином виходить, що в сім'ях заможних господарств сім'я в 3,5 раза більше, чим у самих бідних. Такій же закономірності підлягають і відносини між середньою сім'єю та смертністю. В господарствах безземельних на 1.000 душ всього населення вмірає 34,5 душі, а в господарствах самих заможних тільки 26,2 душі, або на 24% менше; за одні й ті ж роки загальна смертність по губернії рівнялася по даним земської переписі 31,6 душі на 1.000, а по метричним записям - 31,0; 31,8; 32,2 на 1.000 душ населення. Такі ж закономірні відносини були одержані й в відношенні інших матеріалів, подучених по поширеному програмі переписей. Частичні недочоти переписей не мали впливу на закон великих чисел, позаяк переписи велись по науковому плану - систематично, зі знанням техники та тієї контролі з боку як громад, примавших участь у переписі, так і спеціалістів статистиків.

Дальший розвиток оціночної статистики по чернігівському типу був ужитий в нижегородському земстві. Тут чернігівська бонітизація ґрунтів на-око була замінена ґрунтознавством, в зв'язку з вивченням других естественно-історичних" признаків. Цільно був поставленій підрахунок урожайності та відображення даних о "виручках" в землі та затратах" на неї. Поруч з цим, як і в чернігівському земстві, велись додатково й подвірні переписі господарств. В такім вигляді нижегородські статистики розширили програми як чернігівського кадастрового характеру, так і московського оціночного типу в його вузьких рамках одних продажних і арендних цін на землю, як основного оціночного матеріала.

Але й московський і чернігівський типи оціночної статистики построєні, були на началах ізучення оціночних явищ з точки погляду капіталістичних форм продукції та були, таким чином, цілком чужі духу трудових господарств. Слідуючи капіталістичній формулі: валовий доход, издержка производства, чистий доход", приходиться фіктивно припускати, що в процесах продукції трудових господарств середній участь - капіталіст-підприємець, надомний труд, платні за землю й інше. Із тим, в переважній більшості трудових господарств не існує ні приватної земельної власності, ні наемного труда, ні пла-

ті за землю, кільких інших приватів капіталістичного проівідства, а господар-трудовик являється як робітником і споживачем у власнім господарстві. Отже, оціночна капіталістична Формула, оказується, для трудових господарств свого роду фікцією учету прибутковості або, у всікім разі, непідходящою формою учета прибутковості по капіталістичному способу.

Престі учти грошових прибутків і видатків по господарствах масової переписи дали можливість, при сопоставленні їх, з "натуральними" сберегами в господарстві, определити прибутковість землі не самої по собі, без всякої відношення до людей та хліборобської праці, а лише установлення видатків на нормальні потреби людей, помимо капіталістичної формули. Приведений досвід показав, що в основі оціночної праці для земель, експлуатуемых трудовими господарствами, повинні бути бюджетні дослідження, так як тільки на підставі їх можуть бути определені норми видатків на задоволення "личних"-особистих потреб сім'ї та господарських вимог, і тільки таким чином можна установити ті речі хліборобського проівідства, які складають їх чистий прибуток. Цей метод, примінений після до натуральних форм киргизьких господарств у степних областях Сібіру статистичною Експедицією по дослідженню степових областей, дав практичні результати та військ у практику статистичних досліджувань примітивних видів скотарського господарства, при определенні для них земельних норм.

Поруч з основними відділами земської статистики - подворним і оціночним, земськими статистиками положено було й начало й другим галузям в обсягу народного життя. Широко й ріжкесторонне дослідження буда народия освіта; гарно вивчені були ремесла населення взагалі й кустарні в, окремі, збудовані оціночно-промислова статистика; досліджене страхове й дорожнє діло, торговельні операції й т.п. Але особливо значний розвиток получила текуча сільсько-господарська статистика, організована при допомозі кореспондентів, по американському типу.

На речі, земськими статистиками дані кращі зразки бюджетних досліджувань. Це безсумісно статистика великої будучності, маюча все й тепер наукове й практичне значіння та обіцяюча розвитись у самостійну царину статистичного дослідження, досліджуючу головні внутрішні процеси людського життя.

Загальне значіння земської статистики, як прикладної науки, можна охарактеризувати такими словами професора А.П.Чупрова:

Земська статистика являється великим фактом в історії російського суспільновідіння в останнє четвертину віку. Вона вивчила народне життя в таких багатообразних проявленнях і так детально, що раніше про це не приходилося і мріяти. Вона дала нам таке глибоке й точне знання крайин та народу, яким не володіють західно-європейські держави, виступивши на шлях науки значною кількістю. Вона встигла все принести земствам і правительству величезну користь в ділі постановки і розрішення різних життєвих завдань.

До цієї характеристики треба додати, що земська статистика пройшла в своєму розвиткові не безслідно й для науки. З однієї сторони, вона внесла в науку величезний зміст фактічних матеріалів, а, разом з ним, ідею статистики працюючого народу, а з другої, - висунула на перший план теоретичні основи методологічного характеру. З початку свого існування й до останніх часів вона була направлена на вивчення працюючої маси в її суспільних організаціях, міцно зв'язаних з хліборобським господарством. В цій ідеї статистика має свою особливості, як статистика окремого класа населення, складаючого основну силу в більшості держав на земній кулі.

Під впливом цих особливостей само собою виникло, що економіка працюючої маси по своїй природі не відповідає тим назвам, на яких построена економічна наука, позаяк господарства з капіталістичною організацією та господарства працюючого виду не сумісні й непомірні між собою в процесах продукції та споживання. І земська статистика дала все нову наукову формулу для забезпечення населення землем та її сподаткування.

В цім новім напрямкові самий статистичний метод склався в осебу систему техніки, пристосованої до першої та самої важнішої стадії статистичного знання - до спостережень явищ і до оформлення їх в цифрах. Для найліпшої постановки діла всі дослідження провадиться спеціалістами-статистиками на місцях, так званим експедиційним засобом, а процес опроса населення та давання ним показань відбувається на громадських сходках при участі громад і під їх контролем.

Таким робом земська статистика має все свої спеціальні наукові завдання та свої особливості в статистичному методі. В залежності від того, їй другого воронізувались на відповідних началах і статистичні установи.

Виїмм з друку:

Дружинъ.

1. проф. Ієрбіна.	Статистика. Зошт 2-й.
2. доц. Соф'юк.	Найтига геометрія.
3. асист. Ілафиський.	Курс фізики.
4. Чорновік-Стахий.	Матеріали до лемківсько-українського геоморфологічного етюдника.
5. доц. Солдатчук.	Вступ до економічної політики.

Виготовляються до друку.

1. док. Чоредій Володимир. Звіт з-за.
2. засідання українських молодих фаховців при
Українській Господарській Академії в У.С.Р. ч.1.

3. док. Шрамченко. Демографія.
4. проф. Іванчук Віктор. Конспект до підручника вирав по місцевому землемірству історії скопоміжних думок.
5. " " Митюк. Загальна наука права.
6. " " Біждельман. "Українське книгоиздство" збірник ч. 3.
-

На правах یжкопису.

[31(02)]

Ф.Шефбина.

Профессор Української Господарської Академії
в залісово-вахідній феспульміці є член-кореспондент
Російської Академії Наук.

30681 /
2

Статистика.

Загальний курс лекцій, що викла-
далися студентам Української Господар-
ської Академії на 1-му сем. 1922-1923 ак.р.

Зошит 2-й.

Жовтень 1922.

М. Підєдряди.

Виданий „Видавництво ІІ-ва при У.Г.А.” № 9.

Статистичні установи підготовка й розвиток їх основ

Історія статистичних установ аналогічна з історією самої статистики. Історія статистики і розвиток статистичних установ, як форм добування і розробки статистичних матеріалів, тісно переплітається з тими ступенями культурного росту, які крок за кро-ком проходить страна. Обидві історії - історія статистики і істо-рія її установ, не роздільні, злитні, як частка з цілим, на що по-казують дошедші до нас звістки і зміст статистичних матеріалів. По матеріалам можна судити о характері, як статистичних ро-бот, так і виконавців їх-статистичних організацій і агентів.

Ріжниця між ними та, що історія статистики обіймає її, як науку, в повнім її складі, торкаючись більш всього розвитку її ідей основоположень, а історія статистичних установ спеціа-лізується на формах і способах статистичної практики. Перша аналізує, як люди йшли поступово од простих, примітивних до складних і ліпших досвідів по статистикознанню, а друга показує як вони робили це, хто і яким способом виповняв чорну роботу, добував матеріали і хто принаровлював ці матеріали до тієї або другої потреби в державній праці і керуванню.

Таким робом, історія статистичних установ складає спеціаль-ний відділ загальної історії статистики. По статистичним уста-новам, як по живим примірам, можна детально прослідити той звя-зок, який має статистика з формами державних і соціальних від-носин між людьми. Під освіченням статистичних установ статисти-ка являється не тільки наукою соціальною, але і дісципліною близькою до соціології і політичної економії, так як статистич-ні установи росли і мінялись по мірі того, як росли і мінялись культура і економіка, а з ними і форми статистичних організа-цій.

При примітивних способах добування і розробки статистичних звісток, не було ще спеціальних статистичних установ. Ними були в древню добу ті установи або їх представники, якими підтриму-валось існування родових, племенних і державних організацій.

Старійшини або родоначальники, царі і властителі, жерці і служителі релігійного культу були і першими в світі статисти-ками. На цю справу сами собою наводять ті форми, а які єдна-лись люде для сумістного життя.

Це найліпше можна прослідити по формам державних і соціаль-них організацій. В самій простій і в самій старій формі - в ро-ді, котрий складався з родоначальника та з окремих ячейок з дітьми або сім'єю, статистиком був сам родоначальник. Він усім керував, а для цього потрібно бути знати, наприклад скільки для всього роду требувалось добувати і жи і сдеми і скільки стру-менту і зброї для такого добування і для захисту роду од во-рогів. Потрібні були, значить, дічба і звідний щот або обраку-нок, а це два основні елементи примітивної статистики.

Коли роди розростались і із кількох родів складалось пле-мя, то статистику вели всі родоначальники або гіда іх. Тут вже і складніша була і статистика. Напр., так звані цікlopичні будівлі або дольмени, котрі народ називає багатирськими хата-ми, будувались із величезних каміннів, в сотні пудів, та нерід-ко ще і перетаскувались з далека і високо на гори. Це-ж зно-ву таки можна було зробити маючи майстрів, струменти і багато народу. Значить треба було рахувати, прикідувати, розраховувати,

себ-то оперувати ріжними статистичними метаріялами. Крім цього людів, тут вже потрібно було ввести в рошоти і економічні признаки. Во так, наобум, без всякого рахунку, нічого не вийшло-б або вийшло-б ні те, ні се.

Це більш ширилась потреба в статистичних звідках в державах деспотичних, з яких керували своїм царем і самодержцем, як то велось в Єгипті, Індії, Персії і ін. Тут правителям приходилось мати діло з масами свого і чужого народу і значить ділити народ на групи, чи на касти, чи на стани.

Так дуже розвинуте було каство ділення у Єгиптян і в Індійців. В Індії до наших днів збереглись касти. В цій страні, по послідовності переписів, оказалось 316 мілліонів населення і переписськ зиявлені були самі химерні касти: 1/ наслідні писарі, 2/ старці, 3/ гробокопи, 4/ скитники, 5/ маті, 6/ барабанщики, 7/ звіздочти, 8/ кумедіанти, 9/ памфлетисти, 10/ складачи родословних, 11/ продавці коров'ячого гною, 12/ поети, 13/ наслідні злодії, 14/ плакуни на похоронах, 15/ лестуни, 16/ бродяги, 17/ доносчики, 18/ акробати і інш. При таким великім числі каств, і самі недоладні відносини між ними кріпко держуться ще й тепер.

Одніх парів, самої нижчої касти, насчитано до 20% або біля 63 міліонів, а по індійським звичаям, присутність парія на 24, на 36, на 48 і навіть на 64 кроків вже осквернє людей з благородних каств, напр. жреців або правителів. Хоча переписом керували англичани, але саме собою розуміється, щоб вести каство статистику з старовину, потрібні були статистичні установи з тих, кому вигідно було каство ділення себ-то правителям, Хрецам або чиновникам.

Одним словом, так як касти були потрібні для заправил в державнім строї, то ці заправили належали до статистичних установ.

Той або інший соціальний стрій не місляється без відповідних статистичних установ, та і самі Англичани повинні були ввести в демографію каство признаки і ділення.

Навіть в древніх республіках Греції і Рима статистика будувалась по такому ж європейському шаблону, як і в деспотичних державах, що у греків і у римлян, хоча і не було каств, були стани, і між такими станами, як свободні громадяни і раби, була велика різниця. Посему грекам і римлянам приходилося складати свою статистику з таким видом і для того, щоби перерахувати різні стани, для визначення їх юридичних прав, розрахувань землі відповідно цим правам або пошуків для платників, або власних сил.

А це само собою відносилось до таких установ або їх представників, котрі керували державними урядами.

Середньовічні республіки з Італії і Голландії давали велику перевагу торговій статистиці, і тому в них статистичні обовязки накладались на консулів, купців, торгових агентів і на всіх тих, хто близько стояв до торговлі, бував в чужих краях і бачив там, що вигідно було все для тієї торгівлі.

А в городах середньовікових держав статистичні обовязки, наприклад, відповільчому ділу, чесли громадські організації-цехи і їх представники.

В державах же наших часів статистика і її установи прийшли такий характер і напрямок, які визначились в адміністративній статистиці, яко науковій дисципліні. В статистичних дослідах стали приймати участь як спеціальні статистичні установи державного або приватного характеру, котрі мають відносини до

культурного і соціального строю. В одних випадках статистичні установи зливались і зливаються з державними і соціальними установами, а в других виливались в окремі спеціальні і самостійні статистичні організації.

Загально можна сказати, що на весьму протязі історії, статистичні установи зливались з державними і соціальними установами або спеціалізувались в самостійні органи під впливом двох головних Факторів-військового і Фіскального діла. Це були ті жити, на яких держалась примітивна і пізніша статистика і од яких залежав той або другий характер статистичних установ і самої статистики.

Таким чином виходить, що з тих установ і соціальних Форм, які існували в різні часи і у різних странах, повинні були виникнути і статистичні установи в ту найпізнішу добу, коли вони стали такою-ж потребою для держав, як і всякі інші державні і соціальні установи.

Разом з спеціальними статистичними установами склалась і цифрова статистична мова і способи користування нею. Мова ця не зразу дала людям. Коли не було письменних знаків, або ті що ведуть статистичні досліди лічили що-будь, але не вміли ні писати, ні читати-у ту добу люди робили статистичні помітки різними знаками.

Такі значки вирубались на камінцях, на деревах або на паличках. До наших днів у народі збереглись ще бирки. Де невеличкі палички, на яких вирізується примітивна статистична мова. Коли селянин дає чимбарю для виправлення овечі шкури, то неграмотний чимбаръ або неграмотному селянину робить вистругану паличку, на якій хрестиками, прямими або косими стовбиками і пр., зарублює скільки шкур поступило в чимбарю, а коли чимбаръ виправить зі шкур овець, то віддає іх стільки, скільки показано на бирці.

Ще цікавіша статистична мова при шоті живих овець. Коли в стару, або кущанку входять віці різних хазяїв, то для шота овець та іх приплоду чабани роблять на ушах тварин вирізки-орлець, притам, вишик і інш., для одних хазяїнів на правому усі, а для інших на лівому. По цим порізам і визначається скільки і у якого хазяїна-стадника--баранів, зашків і овець, скільки молодняка-баранчиків і ягніць.

Таким способом, без письмен і цифр ведеться правдива статистика, з точним учитом по іх видовим ознакам. Крім тієї статистичної мови, котра друкується на свічих зуках, чабани в додаток роблять іноді і бирки, на яких визначається число всіх особок з розділом по видовим ознакам.

Пізніш у більш культурних народів коли існували вже письмена і цифри, статистичні рахунки велись у жреців, як і у чабанів, мірками різного зерна або монетами різної вартості, для народження, смерті, віку і полі. В Італії, коли не було ще метричних книг і записів, Патери/пан-отці/брали по білому бобу для рахунка народившихся хлопчиків і по чорному бобу для дівчаток.

Довго теж статистичну мову заміняли письмена і описи, а це шот і цифрові вислови і тільки тоді, як статистика стала науковою дісципліною, появився правдива статистична мова.

Таким еволюційним шляхом поступово розвивались статистичні установи і статистична мова або способи передачі статистичних звідок.

В історії збереглись прямі і скісні загадки про те, як самі царі, або їх правителі, або жреці, або просто державні урядовці вели статистику і добували статистичні дані. Коли в Китаї за 2238 років до Р.Х. описані були в дев'яти провінціях орографія, гідрографія, різні грунти, які здобути, то давало само хліборобство і т.д., то є великої такої і складної роботи потрібні були і знаючі люде по цим галузям.

Такими -ж людьми могли бути тільки правителі і чиновники або їх уставники і агенти. Можна думати що таких державно-урядничих роботи велись і в інших стародавніх державах - в Японії, Египті, Пресії, Індії і пр. як свідчить їх історія. По древнім громаданським і релігійним законам Ізраїль відомим під назвою *Beit ha-Sofar* відомо, що сам цар і його министри збиралі статистичні *Записки* для вияснення військових сил в державі і для спротивного розрахування податей між населенням.

Знідки були такого роду, що мова окрім царя і міністрів потрібні були і урядовці меншої ранги. В Біблію занесені свідоцтва як статисти у всіх народні вожді і цари. В Пятикнижії, котре написав Моїсеї, є ціла "Книга чисел", чисто статистичний документ. "Сочтітъ" сказав Господь Моїсею і Аарону, "все общество сынов Израїля по родам их, по семействам их, по числу всех мужского пола поголовно от двадцати лет и до восемнадцати годних для войны у Израїля, го ополченiem их перечислите их, и с вами должны быть по человеку из колена, который в семействе своем главный." Це цілий план військової переписі.

Моїсеї і Аарон ~~змінили~~ відійшли веління Господа і з чотирьох *країн* /Гуди, Рувима, Ерема і Лана/ сказалось 603.550 чоловіка. Окрім того, окремо переписаних левітів з дітьми мужского пола нараховано 22.000.

Перепись вели, як звілів Господь, всіх народу. Перша перепись утворена була Моїсеєм і Аароном в пустині Синайській, а друга Моїсеєм з Елазаром, сином Аарона, на річці *Меа* в Ізраїльській проти Гордана у Іерихоні, на границі з Палестиною.

Царь Давид не сам робив перепись, а приказав це зробити своєму воєначальніку Ісаю. "І представилъ Исаю цагю", сказано є "Другій книзі Царств" перечень исчисленого народу и оказалось у Израїльтян 500,000 чоловік, способних дістивати чужин, т Гутеє же 500,000 чоловік".

Можна думати, що Мойсей переклав переписні роботи у Єгиптян, пристосувавши їх до визведеного ім із Єгипту народу, а Давид наслідував у Моїсея форму робот, приказавши Ісаю обійти всі 12 колін Ізраїля. Але пізніше велись переписі у Ізраїльтян не для одних військових цілей, а і для фінансових потреб. "Где," вискликає пророк Ісаїя, "дѣлающій перепись. Гдѣ принимаючи подать." Робили переписі значить і для того, щоб брати податки. По числу євреїв другої переписі Мойселя була розділена земля на "уділи", себ-то на родові групи.

Інший характер носили статистичні роботи і інакше вони велись в інших державах старого віку - в Греції і Римі, у котрих були і складніші устрої і ширші потреби державного керування, чим в державах деспотичних і у народів з предкогічним побутом.

В Греції найважніші статистичні роботи велись тоді як вміялося з цьому краю державний устрій і заводились нові порядки. Без статистики не можна було зробити тих культурних змін які він вдавались древні греки республіці. Пів великих державних ліяча-Лікург і Солон, перший за 850, а другий за 594 р.до Р.Х., положили начало цим державним змінам. По свідоцтву грецьких істориків Геродота і Плутарха, Лікург для того, щоби провести свою реформу розділив всі землі в Лаконії на 39.000 участків, із котрих 9000 було передано Спартаніям, а 30.000 Лакедемонічнам. Самий же розподіл земельного наділу був визначенний збору 70-ти мір якщо на кожну особу муніципального полу і по відомому числу продуктивного/добуток/ на кожну особу жіночого полу.

Само собою розуміється, що для всього цього потрібувались і знані, котрі могли б вести статистичні учені.

Аристотель передав, яким способом велись чисто статистичні учені населення. По його словам, греки при кожному народженню повинні були приносити в жертву богині Мінерві мірку пшениці, а при кожній смерті мірку ячменю. Таким чином, за рік або за другий який-небудь промежуток можна було точно визначити, скільки народилось і скільки вимерло населення. Це була, значить, біжуча статистика, а веде ії грецьке паганське духовенство, так як жертвоприношення входили в релігійний культ, а для релігійного культу були органіовані і релігійні установи.

Для Лікурга ж і Солона потрібні були переписі, основна статистика, і можливо, що для цих статистичних робіт потрібні були і другі статистичні установи, або у всякому разі інші діячи і агенти. Більше установи і способи ведення в них робіт будувались так, як того вимагав соціальний, або культурний, або економичний побут, або вої разом.

Ще більший розвиток статистичні роботи і статистична техніка принесли у Римлян, бо Римляни йшли по слідах Греків і мали в своєму розпорядженню такі праці, як описи держав Аристотеля. Церні роботи у Римлян виникли однаке самостійно і зразу принесли відповідний римському укладу характер. Ще при Ромулі були зроблені дві переписі—одна з початку царювання, а друга під кінець його. Як свідчать Варрон і Колумела, Ромул розділив територію Риму на 30 курій і дав кожному мешканцю в курії по 30 югерів /750 кв.с./ землі. Це був прообраз тих статистичних робіт, котрі принесли потім струнку і закінчену форму під назвою -римських цензів-, обіймавших участь населення і кадастр земель.

Пізніше другий Римський царь Сервій Туллій положив в основу адміністративного керування ці -римські цензи- і дуже поширив постанову демографічних дослідів. Він наказав поставити храм богам-покровителям місця, куди кожний мешканець щорічно повинен був вкладувати по монеті, окремій для дорослих і окремій для дітей. По кількості цих монет за рік визначалось число населення по полам і віку.

По наказу ж Сервія Туллія, були обов'язкові для всіх жертвоприношення. При народженню-Юноні-Люцині, при поиноліттю-Юноні-Ініентус і при смерті Юноні-Либітіні. Цим способом велась статистика. Населення і цифри були настільки точні і докладні, що римські статистики вміли вже вираховувати таблиці смертності і визначати можливу довговічність для різних зростів. Всі ці види статистичних свідок велась під самим докладним доглядом. Кожний громадянин повинен був єх, якіти цензору своє імя, ім'я батька, матері і дітей, а також вартість свого добра, під страхом конфіскати його й страти свободи.

Такі порядки існували і при республіканськім уряді, а самі статистичні досліди пристосовувались до установ релігійного культу. окремо поширені були статистичні досліди при імператорі Октавії-Августі. Римляне захотіли тоді мати докладні відомості про сухопутні та морські військові сили і зібрати відомості про землеволодіння та доходність земель для розкладки земельних податків. Ці відомості служили матеріалом для скомпанування статистичних збірників.

Перший такий збірник був зложений словам Тацита за царювання Августа, називався "Agri censu totius imperii", і скомпанований був самим імператором. В збірник ввійшли докладні дані про кількість громадян, про податки та повинності, про розмір казни і силу фльоту, про кількість збройних союзників і т.д. Основи для всіх цих даних давали римські цензи, в котрі входили роботи по обрахунку населення і по описам земель, або кадастру.

В імператорський період існування Риму перший ценз був утворений за 27 років до Р.Х., після того цензи повторювались кілька разів. Як тільки

приєднувалась до Римської держави нова область або творилася нова провінція, в ній утворювався ценз, котрим визначались число населення по зростам для військових цілей і платіжоздатність мешканців. Для виконання цenzів назначались чиновники, а зібрані ними матеріали зберігались в головнім місті тієї провінції в котрій проводився ценз.

Ці архівні статистичні документи і послужили зразками для так званих писцових книг *libri censualis*, котрі спочатку велись в Римі, потім перейшли в Візантію, а відтіль у всій Європейській державі і в тім числі в Росію. Таким чином в Римі, при допомозі державних установ і агентів, статистичні досліди і їх техніка досигли такого ступеню досконалості і вартості, що стали зразковими на довге потім в древній період історії і в середні віки.

По своєму програмовому вмісту цензи носили стисло фіiscalний характер. Однинцею цензу було землеволодіння і кожне таке землеволодіння вносилося в окремий листок, по котрому одмічались: 1/ назва володіння, 2/ місцевонаходження його, 3/ число югерів землі в йому, 4/ середній десятилітній врожай, 5/ площа виноградника, 6/ число лоз в йому, 7/ площа оливкової плантації, 8/ число дерев на ній, 9/ площа покосів, і 10/ середній десятилітній врожай сіна, 11/ розміри в юерах, пасовиська, 12/ землі під лісом.

Оцінку вартості по всім цим пунктам давав сам господар, і коли були, то в лист вносились також рибні ловлі/на озерах/ і соляні варниці. Okрім того, переписувались раби, з означенням іх національності, зросту, роду робот і ремесел. В такім виді і заносились ці дані в писцові книги, а для утворювання цензів з 312 року по Р.Х. було установлено правильне, періодичне повторювання. Періоди були п'ятнадцятилітні. Кожний новий період починається в першого вересня, з котрого і починається податковий рік. В цей момент перевірялися писцові книги з натурою і вносились в них поправки при перемінах в облеженню.

З 312 року по Р.Х. змінилась і форма писцових книг. Зavedenі були два види цих документів-ї одних зберігався первичний цензовий матеріал на місцях, а в других зводився матеріал по містах, областях і т.д., і цей другий вид книг зберігався вже в центральному управлінні. В новеллах Юстиніана, котрі відносяться до VI віку по Р.Х. є свідоцтво про те, як з роки цензів/індиктіонні роки/ перевірялися писцові книги.

На основі попередньої писцовії книги, місцеві управління складали складні листи по кожному господарству, одсыдали листи на місця в нижчі інстанції, і там кожний плательщик міг перевірити їх і просити про внесення в них поправок. Однаке, як не зразково були поставлені були порядки ведення цензів, іх фіiscalний характер давав себе знати. Населення з б страхом відносилось до цензів, з кетрими звязані були налоги та податки, і неохоче давало відомості, котрі від нього вимагали. Тому цензові роботи не обходились без присилувань. В ІУ віці по Р.Х., при імператорі Генорії, як каже Лактанцій, цензи велись з великою жорстокістю і підтримувалися гайдкими мірами насильств.

Так, напр., перепищики заставляли дітей показувати проти іх батьків, а рабів-проти іх володарів, чим внесився розклад в сем, і в велика воєннеча межи володарями та рабами. Без жорстоких мір, треба додати, не обходились ніякі статистичні досліди в ту добу, коли і державні установи і порядки управління опирались на грубу силу, деспотизм та сварюлю.

Однаке, греки й римляни положили вже початок систематичним роботам по статистико-відомству. Греки дали описательну систему по структурі держав, а римляни-основи і техніку по фіiscalно-налоговій статистиці. Роботи римлян близько і впевні відповідали іх державним потребам, і натуральне, що римська статистика стала зразковою і для інших держав, як система стрункого практичного характеру. Римляни дали другим державам свої цензи-переписи населення і списання предметів облеженні.

і нечили, як користуватися цензами в формі письмових книг. В таким виді римська статистика близько відповідала і тим державним установам, які заміняли собою спеціальні установи для переписів населення і обложень чого податками й повинностями. Такі установи більше або менше довершенні були і в других державах і мали в своєму складі хоча і не спеціалістів по статистиці то во всякому разі людей здатних до щоту населення і налогового діла.

То були державні урядовці і вони стали відати цензами і письмами книжками. Так було в Греції і Візантії і в таким виді наслідували систему і форми римських статистичних дослідів середньовікові Європейські держави. Але жоджий польовою середньовікових статистичних робот і зразками робот древнього класичного міру проішло сім'є з половиною століття. Останній римський ценз був утворений при імператорі Веспасіані, що змер у 79 р. по Р.Х.

Цензи велись потім в Візантії, але коли Візантія попала під владу гарварів, то з X віку зовсім замерли статистичні роботи до епохи Карла Великого, який народився в 742 р., а помер в 814 р. То була переходна доба, коли застій існував і культура і економічний прогрес, і господарський побут або може під видом застій народжувалися нові форми життя, поки не скомпенсувалися нові середньовікові держави і державні організації.

Можна сказати, що статистичні роботи в цих державах почались з письмових книг. Це була загальна форма примітивної статистики, котрої придержувались керовники держав, як самі зразкової, і хоча середньовікові статистичні роботи чиоді уступали римським і візантійським по досконалості, але були відповідні римським зразкам.

"Со временем Каролингов", каже професор Янсон, кращий знавець історичних матеріалів статистики, "составлені письмових книг, чи так называемих -урбарів-, распространяется во всех государствах континентальной западной Европы; в X вѣкѣ их было уже множество, и лучшими из них были описания епископских и монастырских имуществ. Содержание этих книг весьма близко к содержанию цензуальных книг римской империи. Мы находим там подробное описание земель как коронных, так и беневицийских и духовных владѣтелей; в них отмѣчалось пространство земли, число колонов, рабов и прикрепленных к землю крестьян, с выяснением способов носить оружіе, изображалась система хозяйства, показывался размер урожая, количество ульев, скота, плодовых дерев, домашней птицы и пр. Такія описания составлялись особыми императорскими агентами а свиди, составляемые из них носяли название брезіарій-"*Breviarium gerum fiscalium*"

Фискальна статистика по типу римських цензів була самим поширенім способом статистичних робот в Західно-Європейських державах з середини XIII і до середини XIV віку і значить майже пятьсот літ знаходилася в однім і тім-же стані, без всякого розвитку або хоча якого-небудь поновлення. То була доба висилля і пригнічення вільної думки та духовної творчості і коли статистичні досліди переводились в різних державах, то зовсім не тому, що ішли паралельно з ростом культури і розвитком прогресивної думки. Ні того, ні другого не було, як то бувало в класичних державах Греції та Риму, де процвітала філозофічна наука і монументальні твори красного письменства.

Середньовікова фискальна статистика служила просто засобом підборки і зачірплення такого роду державних і спеціальних порядків, котрими гнітілись свобода та ініціатива, а підтримувались неволя та кріпацтво, для чого і користувались статистичними даними.

Правителем треба було знати скільки є робочих рук і скільки вони дають і можуть дати податків державі та прибутку золодарям.

А для визначення цих потреб країні зв'ого були пристосовані римські цензи, котрими добувались дані про прибутки з землі та від людей. Таким чином шестисотлітня статистична практика середньовічних держав по зразкам римських позаїв показує, який зв'язок та відносини існували між фіiscalьними статистичними роботами з однієї сторони, і державними установами та культурним складом держав з другої.

Поки державці та лордами ширili і закріпляли свою владу, а місцеві елементи кували кріпацьке право, до того часу прикладалися до них та до їх установ і зразки фіiscalьної римської статистики. Статистика була такою, якими були культура та господарчий побут держав. Але це була все-таки не самостійна статистика, а перейняті від других діячів форми робот по класичним джерелам. В підручниках по статистиці частіше усього, як типичні для середніх віків роботи, приводяться практи, утворені при Карлі Великому на континенті і при Вильгельмі Завойовнику в Великобританії.

Праця епохи Карла Великого — *"Brevisagittum regium fiscalium"*, це одно з перших запозичень римських зразків. Таким зразком для цього твору був збірник Римського імператора Агуста, прекрасний для своїх часів твір. Але і в *"Brevisagittum"* часів Карла Великого був не тільки новий зміст матеріалів про нове життя людей, а й де-що характерне для епохи Карла Великого. Так, окрім всього населення було показано число людей здатних до військової служби, і цей учит утворений був в формі теперішніх призовних списків. Значить, ця форма військового учтування відома була ще переписчикам часів Карла Великого.

Головний же статистичний матеріал для збірника дали описи королевських маєтків. Записані були domi, кухні, пекарні, комори, стіла, інвентар робочий та хатній, одяг, посудина, ріжні види скотини, число гусей, качок, курей та птахів, а також хліба, запаси шинки, масла, сиру, меду і т.д. В числі речей, які належали королю, значились кріпаки, іх добро, рукомесла та ін., чим визначалась їх податкова здібність.

На зразок опису королевських маєтків робили описи своїх маєтків і королевські васали, феодальні князі, монастири, аббатства та церкви. Всі такі статистичні праці, чи робились вони для державців, чи для князів, чи для служителів Христа, носили чисто фіiscalний характер.

Друга статистична праця, утворена була далі пізніше, вже в XI в. при Вильгельмі Завойовнику в Англії, була теж не самостійною працею і зроблена для фіiscalьних потреб. Назва її була дана: "Книга страшного суда", чим нарочито підкреслювалось, якій страшній відвічальності підпадали ті, хто був підданим короля і ніс обов'язкові повинності. По формі і по статистична праця була запозичена з зразків старого класичного *"Brevisagittum"*, хоча і по більш широкому програмі, чим збірник часів Карла Великого. В основу описів англійців був покладений земельний кадастр, а установовою площею участків землі і обсяг прав на них. Описи здійснювались по маєткам — *"manoriam"*. По кожному *"manorium"* установлювались граници участка, його розмір іх, ціни на землю, заносились в описи міни, рибні ставки, інвентар, "держателі маєтків", ремесники, обсяг прав держателів і т.д.

Таким шляхом були зібрані на стільки докладні дані, що по ним можливо було розбити "держателів" землі на чотири групи і визначити відсоткове відношення їх до загального числа населення. Так, сокменів і фрименів, сеє-то звідених "держателів", було 4%, вилланів-або пів-свобідників — 28%, бордарів або комторів 32% і рабів 9%. Переписі Вильгельма Завойовника, окрім фіiscalьних цілей, служили і для урегулювання земельних відносин і мали юридичне значення.

Для утворення переписів Вильгельм посыпав державних комисарів на місца, а комісари збиралі сход і при допомозі землемісників, шерифів, духовенства і других осіб, які заслуговували довірю, записували дані під присягою. Таким чином, в статистичних працях приймали

участь не тільки урядовці-державні комісари, але й приватні люди, значить, зборання даних підлягало контролю різних осіб і закріплювалось присягою.

В середні віки, як бачимо з історії, почався розвиток ремісничих цехів. Робітники міст формувались в товариства для охорони своїх інтересів та прав. Оце клясове ділення городського населення вже саме собою викликало потребу в переписях. А так, як члени цехів займались тільки ремісничою працею і мали потреби в хлібі і в інших продуктах для іншої, то і городськівласти певинні були клопотатись за предевсільчі потреби працюючого населення.

Городи мали свої суспільні магазини і закупали хліб. Для всього цього потрібні були городські переписи. Кращими працями цього роду рахувались Нюрнбергська перепис 1449 року і перепис Страсбургська в 70-х роках того-ж ХУ віку. Міські середневічні переписи-нові з'являлися в історії статистики і їх установ. Од цих робіт від вже новітність суспільного елементу. На жаль кріпацького права працюючих мас з'являється цехова справа міського робітника. Влада державця, ленника і вотчинника дає місце владі горожанської суспільності, і хоча по своїй структурі городські переписи не відрізняються такою складністю та докладністю, як римські цензи, але значення іх визначається присутністю суспільного начала в тім зарядковім виді, який був можливий в середні віки і не дивлячись на те, що по містам не було ще спеціальних статистичних установ, там у всяком разі велись переписи при участі міських установ, істотним була більш властива тенденція до суспільної самостійності, ніж установам державного, ленного або вотчинного керування.

Це більш, ніж городські переписи, на розвиток статистичних дослідів і на підготовку цим еволюційним шляхом мала вплив торговельна статистика, що виникла на широкій арені міжнародних відносин. Роботи цього нового напрямку з'явилися навіть раніше ніж склалися міські переписи і з'явилися вони не в державах абсолютного керування, котрим більш всього потрібні були римські цензи, а в середньовікових республіках Італії, там, де колись народилися римські цензи, але де повіяло культурною і економичною новітністю. Це важлива симптоматична риса. Невідомі форми статистичних дослідів стали складатися тоді, коли почав формуватися новий державний устрій і з'явилися зміни в економічних відносинах і в культурному зрості.

Поява нових форм статистичних дослідів відноситься до XIII віку. Кадастрові праці велись ще в Генуї біля 1214 р., в Бельонії згадуються під 1235 р., а в Пармі під 1302 р. Але в 1296 р. в Венеції був виданий закон, що зобов'язував губернаторів доставляти статистичні описи іх провінцій, а дипломатичних представників давати детальні описи тих країн, в яких вони знаходилися по дорученню своєї влади.

Пізнійші зобов'язки опису чужих країн, окрім консулів, покладені були на торговельних агентів і навіть на приватних осіб, які відвідували чужі країни. Вітчиною нових статистичних праць потрібниками для торговельних зносин з закордонними, були дві республіки Італії-Венеція та Генуя. Кожна з них провадила окремо свій міжнародний торгов, мала свої пристосовані до цього установи, а в чужих країнах-колоніях, консулів і торговельних агентів. Це ставило обидві республіки в конкурючі відносини і не рідко пішло доходило до політичних суперечок і навіть до міськових сутичок. Але в обох республіках існувала одна і та-ж система добування статистичних даних і по цій системі будувалися відповідні установи, як в метрополіях, так і в колоніях.

Колонії хоча і залежали від метрополій, але вели свої діла самостійно, даючи тільки відбити в своїй діяльності метрополії і користуючись більшою свободою в управлінні і в внутрішніх розпорядках, ніж навіть в метрополії.

Такою свободою і самостійністю користувались колонії Чорноморського і Азовського прибережій-Кафа, як називали раніш феодесію, Мала або теперішня Анапа, Матраха або теперішня Тамань, і Ле-Копа або Контарія, що існувала поблизу сучасної станиці Славянської на Кубані. Метрополія - ж була в Генуї.

Головною колонією була Кафа. В ній ним головний консул, керувавши адміністративними і господарчими справами, судом, з правом засуджувати на смерть злочинців. Над ним, однаке, мали догляд і контролю різні виборні суспільні організації - генеральні синдики, рада старших, фінансове управління і ін., а синдики мали право, навіть, віддавати консула під суд. Такий приближно устрій був і в других колоніях залежних від Кафи.

Виборні колонії установи мали відносини і до торгової статистики по ввозу і вивозу товарів, продуктів і сировітів. Особливо докладні учоти провадилися поступавши на ринок і проданим в чужі країни рабам і солі, бо утримання консула складалось з налогу на продажу рабів, а сіль служила міновою одиницею в торговлі і була монополізована колонією там, де багато заготовлялось і вивозилось в другі країни риби, як напр., в Ле-Копі, котра вибивала також і срібну монету.

Обрахунки торгової діяльності колоній з торгівельними даними відсилалися в Геную світлішому докеві Генуї і Генуенській раді старших. Матеріали ці і тепер ще зберігаються в архивах Венеції. В ці часи не було ще відповідних цим новим розвідкам і працям спеціальних статистичних установ. Але статистичні праці велись, як державними установами і урядовцями, так і приватними особами. В статистичне діло почали вступати нові елементи, котрих знову таки тягнула до себе державна влада, як нових людей в склавшемуся заново державному устрію і в нових культурних і економічних взаємовідносинах.

На ділі, італіанську статистику в ті часи розробляли і світліші докі, і світліші кардинали, і вчені діячи. Кулці, торгові агенти, рядові члени різних виборних колоніальних органів - збиралі і записували статистичні дані, а вищі представники, де доля включно, розробляли ці матеріали і складали по них збірники та книги. Так, Венеційський док Моченіго представив в 1420 р. сенату свою капитальну працю, в котрій він звів до купи дані, доставлені уряду консулами / *relazione* / і дрігими представниками республіки.

В XVI в. дав подібну - ж працю кардинал Еней Піццоломіні, котрій пізніш був обібраний Папою під іменем Пія II-го. В 1562 р. появилась праця наукового характеру - збірник Франческо Сансовіно, в котрій він описав 22 держави і в тим числі "УТОПІЮ" - фантастичну державу Томаса Мора. А через 27 років в 1589 р. вийшов в світ збірник Ботере. В цей збірник ввійшли майже всі держави світу, котрі відомі були ученим людям і описані - природа, мешканці, іх побут, образ правління, військові сили кожної держави.

Хоча в праці Ботере і не було численного матеріалу, але без такого матеріалу Ботере не зміг би скласти свого цікавого збірника, в котрім не було вже опису "Утопії", без статистичних даних і проф. Якesson рахує безсумнівним, що Ботере користувався численним матеріалом, доставлявшимся як дипломатичними агентами, так и дрігими правительственими органами. "Праця Ботере вийшла такою повною і змістовою тільки тому, що для цього були вже відповідні установи і діячі, які підготовили відповідні матеріали".

Од італіанців праці по торгової статистиці перейшли до голландців, до котрих перейшла і головна роль в міжнародній торговлі. Вони провели статистичну працю по своєму. На підмогу державним установам тут

вже пішли і припасні пілпремети. Голландську статистику обставила приватна фірма братів Ельзевір, від чого і самі видання надруковані книжечок були названі "Маленькими Ельзевирськими республіками". Фірма доручила ці праці відомим спеціалістам по статистиці - Жану де Ляєт, Контарікі, Янкоті и др. З початку вийшли ці "Ельзевирські республіки" в 30 томиках, потім число їх було збільшено до 60-ти том.

Збірники такого роду відомі були вже широкому кружку читачів. Інші цікавились ті, кому треба було знати що-небудь про державний устроїй держав і народний побут. Вони потрібні були і торговельному класу - доставляли їм дані для ліпшої постанови торгового діла. Всігалі збірники ці були наповнені всікими даними - і географичними, і етнографичними, і історичними, і богословськими, і політичними і ін.

Ці праці являються вже перехідною ступінню від першого періоду в розвиткові статистичних установ, в котрій шла підготовка до них і вони вливались ще з різними другими установами державного характеру, і до другого періоду, коли появилась потреба в статистиці, як системі знань, як в науковій дисципліні, а разом з тим стали виникати і основи спеціальних статистичних установ, як неминучих супутників всякої системи.

В цю пору вже були спеціалисти-статистики, котрі добували статистичні матеріали, або розробляли їх, як того вимогала їх посада, або згідно наказів представників вищої влади. Ними були і вищі державні урядовці і заłożні від них нижчі ранги урядовців на місцях, і приватні діячі або агенти, котрим доручав уряд добувати статистичні дані.

Окрім вищих державних установ, статистики на місцях давали-ухо-венністю виборні або назначені для місцевого уряду представники і звагалі всі ті, хто важувався - значим і заслуживчим довір'я місцевим ділам. Але характерною рисою цієї переходової доби можна рахувати почутих їх спеціалістів-статистиків, котрі використовували сирі статистичні матеріали, складали збірники і готовили для друку. Всі цих начальників називали напрямок відповідно - спеціальних статистичних установ.

На правах рукописи.

[31(02)].

Ф.Шербина.

Профессор Української Господ. Акад. в І.С.Р.
і зв.-кореспонд. Російської Академії Наук.

30681 /
3

Етнографіка.

Загальний курс лекцій, що викладався студентам Академії на
1-му сем. 1922-23 акад. р.

Зиміт З-ш.

Листопад, 1922.

м. Підєдряди

Видання „Видавн. Т-ва при У.Г.А“ № 27

(*Thymosinemia*).

Історія статистичних установ показує, що будь-яка держава проходила
свої шляхи розвитку в статистичних роботах та добуванню даних. В різ-
на часи, різні держави вели не-однакові по характеру та змістові ста-
тистичні дослідження. В постановці цих досліджень одні держави
ишli попереду других, а значить давали ім наглядні приклади. Таких по-
чинаких держав було не багато. Організована постановка статистичних
досліджень окремо появилася в Швейції та Великобританії і окремо
потім в Франції та Бельгії.

В більшості європейських держав довго не було ні системи, ні
значеного порядку в устрою статистичних установ і відповідних
їм досліджувань. Однак, при всій ріжноманітності статистичного ді-
ла в окремих державах, скрізь був один і той-же напрямок розвитку
цієї безсистемної статистики. Розвиток державного устрою і порядків
йшов паралельно з розвитком культури і економіки, а з розвитком куль-
тури та економіки висувались потреби в таких статистичних даних, які
вимагались змінами, що в них відбувались.

На першому місці в цьому відношенню з покою віку стояла потреба у чотирьох чисельності і складу, а потім його руху-змін в його прибуванню та вибуванню. Відповідно цьому основному відділу статистики йшов розвиток і статистичних установ. Потребою правильного учита населення викликані були, як потреба в об'єднанні статистичних досліджувань, так і потреба створення спеціальних статистичних установ і центральних статистичних бюро.

I. III В Е Н Ц И Я

Швеція разом із іншими державами завела спеціальну статистичну установу такого типу, який в наші часи став головним по об'єднанню статистичних справ і робот. В 1755 р. вона установила королевську табельну комісію, центральний статистичний орган для систематизації тих даних, котріх тоді набралось вже дуже багато і котрі потім треба було використати. Під такою назвою табельна комісія зосталась і до нашої доби.

Але Швеція не була прародителькою статистичних установ цього роду для інших держав. Упорядкування своєї статистики було власним її ділом і це викликалось цілком умовами, як ії географичного, так і політичного положення, яке займала в ту добу Шведська держава. По Кальмарській Унії 1397 р., Швеція, Норвегія та Данія були єдиною союзною державою. Цим актом Швеція була зв'язана з континентом Європи, мала там свої землі і, після 30-її війни, стала першорядною державою.

Але великою північною війною/з 1700 по 1721 р./ могутності Швеції був нанесений настільки тяжкий удар, що вона попала в число другорядних держав. Порушивши унію і втративши свої землі на континенті, Швеція таким чином опинилася відрізаною і географично і політично від континентальних держав. Цим пояснюється і відокремленість її в ділі постановки статистики. Швеція як-би замкнулась сама в собі, а історія привчила її до самостійності ще з тієї доби, коли вона посыпала своїх варягів та вікінгів в чужі країни.

Ще до великої північної війни, в 1686 р. шведське правительство вело отримані з парафіяльних списків та метрик, дані яких щорічно доставлялися в центральний уряд. Табельна комісія обєднувала всі ті органи, через які добувалися дані. Статистичні операції призвелись однозначно по загальному порядкові. Мінялась тільки техніка і з'являлась незмінною загальна система упорядкування.

статистичних робот. Основні данні статистика населення, доставляло духовенство, яке добре знало своє діло, а од тих урядовців агентів, котрі повинні були керувати добуванням даних, правительство вимагало високого цензу освіти. Складалась проста сітка ведення статистики, мало витрачалось грошей на статистику, а статистичні органи та населення, приучені довголітнім досвідом до одноманітних порядків і форм, доставляли самі певні данні.

В 1858 році Королівська Табельна Комісія була поділена на два відділи - на центральну комісію і на центральне бюро, але цим не була порушена попередня статистична система і не змінилось значення табельної комісії, як об'єднутої всі статистичні операції і установи. Центральна комісія складалась з предсідателя, міністра внутрішніх справ, віце-предсідателя, котрим був директор центрального бюро та сьоми членів: начальника топографичного відділу генерального штабу, начальника межових робіт, секретаря королівської землеробської академії, начальника статистичного бюро міністерства юстиції, радника департаменту торгівлі, радника департаменту фінансів і радника медично-санітарного уряду.

В такім складі центральна комісія редагувала плани для збирання, обробки та видання по всім відділам офіційної статистики і установлюла форми підщотних таблиць. Завдяки тому, всі державні уряди, які бажали, або були зобовязані публікувати свої данні, повинні були наперед представляти на розгляд комісії плани статистичних робіт, а комісія затвержувала форми і основоположки, котрими треба було задовільнити ті відомості. Сама комісія обов'язана було поповнювати статистичні роботи відповідно потребам культури і розвитку суспільного життя, а предсідатель комісії давав доклади безпосередньо королю.

В центральне статистичне бюро входили предсідатель або директор, призначений королем, спеціалісти-урядовці, старші і молодші актуарії і вільнонаемні помішники актуаріїв і діурністи. Актуарії та комії призначались, по представленню директора, королем, а сам директор бюро докладав безпосередньо королю по всім справам комісії і бюро, коли діло належало авторитету короля або загальному обміркуванню міністрів. Актуаріями могли бути тільки люди з високою освітою, для чого потрібний був докторський диплом і свідоцтво про знання математики, чужовеземних мов, статистики та історії.

Таким чином центральне бюро було компетентною спеціальною статистичною установою, по положенню і правам директора, займало таке самостійне місце, як і міністерство внутрішніх справ, в котрім воно трувалось. По інструкції 1879 р., центральне бюро відало роботами по статистиці населення, виборів, урожаїв, суспільного піклування, хліборобства, скотарства і фінансів в громадах/оцінках/, а також провірало і робило пятилітні сводки губернаторських обрахунків.

В архіві бюро зберігались копії з актів маєтностей, котрі річно доставлялись парадіальним духовенством, і матеріали, які не йшли до друку. Бюро мало спеціальну бібліотеку, а тому, повинно було давати громадянству різні справки та відомості з архіву та бібліотеки по мірі можливості. На обов'язку центрального бюро лежало також піклування про розповсюдження статистичних відомостей. Так реорганізована була королівська табельна комісія. Спеціалізувавшись на двох відділах, з котрих один виконував загально-керуючу роль, а другий фактично, самим ділом-об'єднував статистичні дослідження і підготовку матеріалів, комісія оставалась самостійною і незалежною установою. Це придавало їй авторитетний характер і допомагало не тільки найліпшій постановці діла, але і добуванню статистичних даних. Таким чином, основи шведської адміністративної статистики-демографії, хліборобство, фінанси і діяльність державних органів, були поставлені

в умови правильного зборання матеріалів і наукового розвитку статистики. Останні спеціальні відділи статистики велись тими правильственними інституціями, для яких вони були потрібні - статистика народної освіти в міністерстві освіти, торговельна та промислова в міністерстві торговлі, статистика винокуріння в міністерстві фінансів, статистика народної гигієни в санітарному совіті, статистика карна та кримінальна в міністерстві юстиції. Найкраще поставлена була торговельна статистика, яку вели різні департаменти міністерства торговлі-горний, фабричний, торговельний, внутрішнього пароплавства, залізниць, пошт і телеграфів-компани по своїй спеціальній галузі.

По самому вже характеру цих статистичних робот вони повинні були дати найбільш точні та певні данні, так як більшість з них велась в формі біжучої статистики, як напр., статистика митна/цілова/, та статистика карна. Але і ці відділи спеціальної статистики входили в загальний склад адміністративної статистики, значить, систематично доповнювали основну статистику, яку вела табельна комісія. Середніх статистичних місцевих органів в Швеції не було. Частково іх заміняли начальники ленів або губернатори, які через кожні п'ять літ, доставляли всеоїчні обрахунки про становище ленів. Всі - бімучі данні поступали прямо до центрального статистичного бюро від цих установ. Такими установами були - духовенство з парафіальними сходинами та радами-по статистиці населення, господарські громади-по статистиці сільського господарства. Так як в управлінні Швеція ділилась на 25 ленів і в кожному лені були господарські громади, а по цівільному поділу на 2368 киршилів або приходів, то ці місцеві органи, ~~як~~ служили нижчими статистичними установами.

Головну роль виконували, розуміється, приходи, в яких населення давало данні пасторам або ленсманам киршилів, або виборним парашіям під керуванням пасторів і ленсманів. Таким робом, на місцях не тільки збирались данні, але і контролювалися ці данні пасторами та ленсманами, а часто і парашіянами. Такі способи добування матеріалів цілком забезпечували їх правдивість та вартість, а тому демографічні данні поступали в сирій вигляді прямо в центральне бюро, а матеріали по виборам і по землеробству зводились в таблиці по коміній громаді на місцях. Таким робом, історія статистичних установ в Швеції показує, що з зовнішнього боку система шведської адміністративної статистики була поставлена практично та розумно. Довголітня практика по цій нескладній та зручній системі тільки укріпила її. Населення привычалось до одноманітного подавання одноманітних відомостей, а спеціалісти ~~як~~ статистичні органи уміли використовувати здобуті матеріали-поширюючи та укріплюючи організацію статистичних установ і відповідних їм робот. Таким чином, шведи раніше других народів, стали на правдивий шлях об'єднання статистичних дослідів та упорядкування статистичних установ, але будучи ізольовані географично та політично від континентальних держав вони не мали впливу на постановку статистичних органів в тих державах.

2. В Е Л И К О Б Р И Т А Н I Я.

Зовсім по другій сістемі ведуться статистичні досліди і організуються статистичні установи в Заднім Королівстві Англії, Шотландії та Ірландії. Будучи ще більш ізольованою від континентальних держав чим Швеція, Великобританія будувала свої державні порядки інакше ніж Швеція. Великобританія була більш самостійна ніж Швеція і раніше въела у себе парламентські порядки та широку політичну свободу життя

Від позідно цьому, як набування статистичних матеріалів, так і організація статистичних установ набули в ній свій особливий характер і значення. В Заднаннім Королістві статисти... досліди ведуться трьома різними способами. Свою статистику де уряд яку ведуть одні його урядовці, свою статистику є в парламенті, яка провадиться парламентськими комісіями, свою статистику дають громадянські установи та приватні особи. І треба додати, що всі три роди статистичних дослідів і добуті матеріали визначаються високою вартістю. Англічане вміють цінити точну статистику і парламент або громади конкурують з державними установами по добуванню та використуванню потрібних ім статистичних даних. Власне-офіційна статистика англічан ділиться на два роди. В особливий рід виділені демографічні роботи або статистика населення. Вона рахується єдиною та самою важливою, загально-державною статистикою і провадиться по одній і тій же системі у всіх трьох частинах Великої Британії.

Другий рід офіційної статистики представляють спеціальні досліди різних урядових відомств або відділів по роду іх діяльності в державній машині. Кожий такий відділ веде свою спеціальну статистику, яка потрібна йому в залежності від службових обов'язків. Особливу рису англійської офіційної статистики складає та обставина, що досліди та всі статистичні роботи провадять самі урядовці без усякої участі або підпомоги з боку населення або навіть приватних діячів. Урядовець-статистик повинен сам добути данні без жадної допомоги приватних осіб та мешканців.

У Англічан нема закону, який примушував би фабриканта, власника, пермера або робітника дати ті, чи інші данні урядовцю, хоча б ці данні потрібні були за для уряду. Завдяки цьому, урядовець повинен затрачувати дуже багато праці на досліді, добре знати свое діло та вміти добути там і такі матеріали, які в інших державах зовсім немо-ливо іх дістати. По тій-же причині, англійська офіційна статистика так дорого обходиться, як ніде в другій державі. Справді, головна статистика англічан-демографія, що обімає переписи та біжучі записи населення, опрацьовується цілим рядом інституцій та провадиться шляхом складних, але забезпечуючих її вартість, операцій. У англічан є нищі середні та вищі статистичні установи і окремі штати статистиків урядовців. Матеріали, добуті нищими органами на місцях, проходять через контроль середніх передаточних органів і розвроблюються в центральних установах. І саме собою розуміється, що при такій постановці діла, точність та вартість статистичних матеріалів цілком залежить від знання та практичної звички спеціального агента-статистика.

Цим агентам-урядовцям добре платить за працю англійський уряд і вони повинні тому добре опрацьовувати адміністративну статистику. Переписи населення у англічан ведуться звичайним порядком, як то установлено міжнародними статистичними конгресами та науковою. Але для біжучих записів установлена хоча і складна, але дуже доцільна організація статистичних операцій. В кожній з трьох частин Великої Британії є свій самостійний устрій по одному і тому-ж плану, з одними і тими-ж установами і з однотипними способами техніки. Це так звані генеральні офіційні регістратори.

Іх три по числу трьох частин держави. В Англії ця установа була заснована ще в 1832 р. в Шотландії - в 1854 р., в Ірландії - в 1863 р. Усі центральні регістратори пристосовані головним робом до правильної постановки операції по біжучій статистиці, бо це дуже великі та важні по своєму значенню операції. Відповідно відносно активу стану, себ-то записів народжень, шлюбів і смертей, вся країна ділиться на округи, а до однієї округи входить 5 до 6 парафій в котрих і складається одна операція на одиниця або громадська організація.

По кождій окрузі призначається регистратор, урядовець-спеціаліст для ведення записів, котрий і має своє регистраційне бюро. Таких регистраційних округ нараховується в Англії більш 2000, в Ірландії біля 1000 і в Шотландії коло 800.

Декілька регистраційних округ-5 або 6 пересічно і не більш 10-ти складають суперінтендантську округу, кождий зі своїм суперінтендантом, котрий перевіряє регистраторів, виправлює їх неточності, підбиває підсумки, береже орігінали, а копії з них доставляє в генеральну регистрацію. Нарешті вища статистичною установою для регистраторів і суперінтендантів являється центральна генеральна регистрація. В кожній з трьох частин Земельних держав вона складається з чотирьох департаментів: 1/ художнього, 2/ департамента зносин, 3/ регистраційного і 4/ статистичного.

Перші два департаменти ведуть канцелярське діло, третій об'єднує і переводить в цифри величезні матеріали, які доставляються в генеральну регистрацію в копіях з кожного акту стану, і береже ці матеріали, а четвертий-статистичний працює над науковою розробкою матеріалів і виданням по ним щорічників. Таким чином, величезне число високої важості статистичних даних, які слугують джерелом не тільки для чергових потреб державного керування, але і для правильної постановки перепису населення, котра і проводиться під безпосереднім доглядом та керуванням суперінтендантів та регистраторів, найнятими рахівниками або щотчиками.

Значить, існуючі статистичні установи по біжучій статистиці служать у англічан і органами, що підготовляють і ведуть перепис. Для загального-ї завідування всім переписним ділом на час перепису звичайно уstanовлюється особливий відділ при генеральній регистрації-так званий офіційний ценз. Головні працівники англійської статистики-регистратори і суперінтенданті, назначаються, звичайно, з урядовців, які служать в громадах на місцих.

Регистраторів назначає на посади громада, але начальник генеральної регистрації має право усувати їх, по представленню суперінтендента, за помилки, недбалство та підлог. За свої роботи регистратори одержують плату з громадських і парафіяльних сум по числу зроблених ними записів. В великолюдних громадах ця плата доходить до 300 фунтів стерлінгів в рік, а в малолюдних-регистраторам при малій платі, дозволяється займати і інші службові посади або вести приватне підприємство.

Суперінтенданті або назначаються генерал-регистратором там, де регистраторські посади займають громадські урядовці, або посада суперінтендента належить по праву секретарю державної установи, коли регистраторами бувають не громадські урядовці. За свою працю суперінтенданті одержують платню до 100 ф.ст. в рік і окрім того, по дві пенсії за кожний запис народження, або шлюбу, або смерті, і цих пенсійних додатків набирається іноді до 500 ф.ст. в рік.

Кошти для трьох генеральних регистрацій обходяться до 90,000 ф.стер. в рік. Організація-ї по веденню актів стану, тільки в одній Англії потрібне щорічних видатків до 2 мил. фунтів стер., а для всіх трьох частин Великобританії на статистику одних актів стану витрачається до 4 мил. ф.ст. щорічно. Так поставлена в Великобританії одна статистика населення, котра відокремлена в самостійну систему добування, розробки та використування статистичних матеріалів для потреб держави. Значить, це статистика чисто офіційного характеру, діло державного, або навіть чиновничого уряду.

Що торкається спеціальних статистичних матеріалів, які збираються міністерствами і їх відділами, то найбільше даних цього роду дає міністерство промисловості і торгу.

Воно має окремий статистичний департамент, заснований в 1832 р., як установа, яка вже зводить дані різних відділів; департамент має значення центрального статистичного бюро, так на його дивляться і Англічане. Але цей департамент-бюро має і свої спеціальні завдання, а саме: обробляти статистику залізничних шляхів/особливо руху грузів/, веде статистику еміграції та страти пароплавів, статистику руху пароплавів і статистику нещасних випадків на залізницях.

В 1886 році, в тому-ж міністерстві було установлено окреме бюро, якому доручено було провадити статистику праці, себ-то збирати та розробляти в Англії та в інших державах інші дані про стан робітничої класи, про заробітну платню, про робітничий час, про кількість робітників в різних підприємствах, про ціни на предмети споживання. Спочатку бюро це було малим і по складу і по матеріальних засобах; був тільки начальник бюро та 10 прилучених від дрігих департаментів урядовців і дуже малий бюджет, а головне діло бюро було безправною установовою і могло збирати дані тільки від доброхотників.

Однаке і при таких умовах бюро праці успіло зібрати цінні дані про робітничі союзи, про бюджети робітників, про стачки і про локаути. На зустріч бюро пішли і робітники, доставляючи дані, і працедавці одповідаючи на ті запити, які посилають ім бюро.

В міністерстві фінансів ведеться статистика зовнішньої торгівлі пошт, телеграфів, ощадних кас і приватних банків. В різних державних установах збирались матеріали по фабричній статистиці, горній промисловості та по народній освіті. Всі ці роди статистики за вилемком статистики народонаселення, розподіляються також і по різним частям Землі, єдиної держави-окремо для Англії і окремо для Ірландії. Загальна-ж статистика для Англії та Шотландії обіймає тюрми, нещасні випадки в горній промисловості, домах божевільних, народні школи, сільське господарство та місцеві податки.

В Ірландії також є свое окреме статистичне бюро при лордові-намісникові, але круг його діяльності обмежений тільки статистикою каркою та тюремною, місцевими податками та домами божевільних. Взагалі спеціальні відділи статистики розподілені по різних установах інституціях, як в Англії та Шотландії, так і в Ірландії, але дані цього роду в значній мірі поповнюються не офіційною, а суспільною статистикою. З одного боку в Англії статистикою займаються різні учні товариства, напр., Лондонське, Манчестерське, політичні клуби та ін. а з другого боку офіційну статистику поповнюють торгові та промислові фірми та компанії, які публікують свої обрахунки та білетені.

Взагалі можна сказати, що в Великобританії статистика завоювала собі почесне місце, як в офіційних кодах та у представників влади так і громадах та населення. "Главное", говорить проф. Янсон, "что отмечает английскую статистику, это то конкуренция между положительной законодательной властью и самым обществом, которая одна способна давать такую массу материала, бретаго по своему содержанию, цинично по его детальности и стольного вида подозрения в какой бы то не было тенденциозности, какую дает английская статистика. Парламентская комиссия своими обследованиями дополняют и освещают имеющиеся данные и собирают множество таких новых, каких администрация никогда не в состоянии получить; администрация с своей стороны обязана доставлять парламенту известный минимум свидетельской по общей статистике, без

которой здоровый парламентський режим не может обойтись; в обществе интерес к статистике так великий и потребность в ея данных так обзательна, что оно само собирает множество материала, если правительственные данные по какой-либо части или отсутствуют вовсе, или малоудовлетворительны в отношении подробностей. Совокупными их усилиями, таким образом создается один из богатейших в мире запасов статистических данных."

Коли до цієї яскравої і до деякої міри обережної характеристики можна ще що-небудь додати, то треба сказати, що англійська статистика так високо поставлена по своїй вартості, а статистичні установи Англії так досконалі і практично догідні тільки тому, що Англія-країна політичної свободи і здорового розвитку свободної думки і що в основі цих свобод лежить широкий демократичний підклад. Йаким є англійський народ та англійські соціальні порядки також є і англійська статистика та англійські статистичні установи.

ЗАРАДКА.

Ні в одній країні вплив адміністрації не відбився на статистиці та її установах в такій сильній мірі як у Франції. Заперечні сторони цього впливу та виникаючі в цього хиби, можна сказати, склалися в особливу систему безсистемного діла. Всепоглинаючий бюрократизм з одного боку, та надзвичайна централізація державних установ з другого, як двое зрешіхся близнят, наклали на це діло печать різниці, як при добуванні статистичних матеріалів, так і при використовуванні іх. Між тим, у Франції було багато початків в галузі статистики і зібрано масу статистичного матеріалу. Підсумок свого роду статистична кесінниця: велика кількість статистичних матеріалів і повна неупорядкованість і розсідання іх.

Як передова Європейська держава, Франція слугила в свої часи зразком для переймання другим країнам. У французів позичали другі народи і мову, і моди, і наукові вартощі, і форми адміністративного керування, і постановку статистичних інституцій, і способи ведення статистичних робот і багато ще де-чого другого. Таким робом, разом з вартощими науками та культурою, французи передавали другим народам і ті негативного характеру порядки та хиби в керуванні, які склалися у них під впливом не в міру розвитого бюрократизму та урядової централізації.

Тому близче знайомство з постановкою статистики з статистичними установами у Франції слугує добрим виясненням що до звязку та залежності, які по ходу історичного розвитку утворилися між статистичними установами і характером державного керування та обіційних установ. Не дивлячись на велику кількість статистичних матеріалів і різноманітність установ, які їх давали, у Франції довго не було ні вищих статистичних інституцій, ні скільки-небудь ясно вираженої тенденції що-до об'єднання статистичних робот та організації виконувавших ці роботи. З 1833 по 1870 рік у Франції було заведено центральне статистичне бюро, але воно не функціонувало як слід і само собою перестало існувати. Такий стан статистики залишив від характеру державних установ та іх впливу на постановку адміністративної статистики. Як першорядна держава-Франція, як і другі держави, завжди нуждалась в великих матеріальних засобах та в сильній армії. А для цього потрібна була непокітна централістична влада та складні бюрократичні порядки, щоби подавляти свободу та демократичні тенденції. Починаючи з XVII в. всі видатні діячі, як Сюллі, Рішельє, Кольбер, Неккер та др., вели зовнішню політику і направляли внутрішнє життя, закладали державні установи і заводили адміністративні порядки в такому власні дусі та напрямкові.

На протязі певного періоду часу, занявши позицію першорядної, діягуючої держави утворювали, таким чином, урядову централізацію та бюрократизм у внутрішньому життю і помагала розвиткові іх в тих державах, котрі переймали у французів та брали те на чому базувалася державна сила та влада. Нарешті, сама Франція переробилась в країну, переповнену централістичними установами, які опірались на бюрократію, яка оберігала своє існування та характер діяльності.

"Різних міністерств Франції", каже Легуа буши один час начальником бюро загальної статистики у Франції, "охрани ревностю свої права, не тільки не помагають їму, предпринимаю одним із них но мало гавбиться о пользі общин откладають ему в своєм содійстві і часто даже паралізують успіхів діяла якім к чому відноситься. Так, интересну, но печальну исторію представляют напр. біржові міністерства внутрішніх діл з міністерством землеробства і торговли по поводу участі біржного центрального в переписах населення і в складені статистических отчетів по нěкоторим учреждениям, состоящим в відьні міністерства внутрішніх діл".

"Во Франції офіційні статистики, після нумінної адміністрації, мають поддіржки і вістрічають симпатії да и та откладаєт им в содійстві своєї Роботи нациі статистики. Напроти, даже в средь про священної публіки, вістрічаєт пристрастную критику".

Другими словами, важливі державні установи у Франції заняли такі сильні центральні позиції, що забажали правильній пістановці статистики, а властивий їм бюрократизм пильно сберігає їх позиції в боротьбі за існування. Офіційним статистикам не відішло громадянство, а сами керувники статистики, належали до різних по роду діяльності, бюрократичних установ провадили боротьбу між собою, заняли та школили один другому. Все це, як проф. Янсон, проісходить і, оттого, що вся статистическа організація носить чисто бюрократический характер, нигде ні в такому іншому статистика не делаетіся низькими чиновниками, як во Франції. /, царедніс не припливает в статистических работах никакого участія и потому смотрят на них зважебно. З/ ніт м'ястмарого самоуправління, слідуетельно ніт и живого интереса к общественой жизни в провінції. 4/ оттого что собредоточенна в руках отдельних відомств статистика получает тенденціозни хактер."

У Франції значить статистика і статистичні установи складались звсім не в таких формах і не в такому дусі як у Англії або в Швейцарії. Не було в ній ні таких демократичних порядків, ні такої широкої свободи думки та ініціативи, як в Англії, не існувало таких простих і практично вигідних взаємовідносин між вищими владами і установами з одного боку та привіншим до порядку і несутужної державної дисципліни населенням з другого. Навпаки, при відсутності самоврядування, централістичні державні органи вносили ріжницю не тільки в ряди вороже-настросного проти них населення але навіть і в середину самих державних установ.

Фактично, завдяки тому, що кожна бюрократична установа вела не тільки свою особливу але і цілком принороблену до своїх планів та цілей статистику. Статистика, таким чином, з'явилася не в точну вирезицю діяльності, а як орудіє боротьби та конкуренції між правящими установами. Кожде міністерство і підлеглі йому органи вели таку статистику, яка буде пофірбі ім для освітлення своєї діяльності з галущого боку, або для виключного використування статистических інструментів, або інших цілях по сподії інституції. Коли треба було провести яку-небудь не популярну і не бажану для населення адміністраційну міру, то підсирилися та піртаєзовувалися з зілновідніого характеру даних.

Коли потрібувалось провести вибори з партійними розрахунками правительства в парламенті, то і виборна статистика підготовлялася пристосована до цього розрахунку у т.д. Це буда значить статистика не в розвумінні одержання тонких цифр, а політіканотго в статистиці, як знарядда тенденційної політики та умисного перекручування дій. Стосови Політика створювали представники вищих державних установ, заставали політиканстувати і підлеглих ім агентів на місцях в провінціях.

Лишена м'ястичних органів" каже проф. Янсон, "собирая почти весь общий матеріал свої через префектов и маров, служивших в то время политическим оружием в руках картін находившемся в власти французской

статистика, більше чим какая нібудь друга, може бути заодною в тенденціозності, при всем своем ~~загальному~~ богатствѣ и блескѣ. Во Франції статистика сдѣлалась одним из политических орудій, к которому правительства прибѣгали для поддержки своего престижа-явлениѣ, какого не представляло никакое другое государство, по крайней мѣрѣ, в таком степани. Крайня децентралізація сверху и централізація внизу-
вот начало, на котором построена эта статистика."

Великі хиби Французської статистики залежали перш усього від великої кількості роз, еднаніях установ, які ведли статистичне діло сверху, з центру, Французські міністерства, які купчились в Парижі, були переповнені цими відокремленими органами. В ІІ міністерствах, що існували в 1885 р., а саме, міністерствах: 1/ внутрішніх справ, 2/ фінансів, 3/ юстиції і існовідань, 4/ закордонних справ, 5/ всеніх справ, 6/ морських справ і колоній, 7/ народної освіти, 8/ торговлі, 9/ публічних робіт, 10/ землеробства і 11/ почт і телеграфів, числилось 55 відділів, або відокремлених частин статистики.

Дрібніших в міністерстві внутрішніх справ було ІІ відділів і кождий такий відділ вів свою статистику авосьмі незалежно і відокремлено, не рахуючись з другими; в міністерстві фінансів-7, в міністерстві морськім та колоніям-6, в міністерстві торговлі-9, в міністерствах народної освіти та публічних робіт-по 5-ти, в міністерстві землеробства-4 і в чотирьох останніх міністерствах по 2 відділи в кождім. Один вже цей перелік міністерських установ, самостійно відавших статистику, показує наскільки неагідно поставлено було статистичне діло у Франції. Взамін того, щоби об'єднати адміністративну статистику в одне ціле створити для різних галузів ії і розгалужень загальний центральний орган, Французькі правителі роздробили ії на 55 різних відділів, або бюр.

I "эти бюро," говорится в отзывахъ правительственної комисії 1885 г., "лишены всякой связи между собою, работы их имѣют самую различную форму; это корпуса арміи, силы которых никто не знает, потому что они не могут соединиться. А сколько растрячено на них сил и талантов." Мало того. Всі бюра часто міщались в чужі справи і роз, еднували на часті одну характерну область статистичних явищ, досліднюючи кожду частину по своєму. Між тим, як міністерство внутрішніх справ вело статистику тюрем по одному плану, міністерство юстиції вело статистику Карну, гранданську і рецедивів по других планах, а морське міністерство окремо збирало дані про засильніх. На ряду з міністерством фінансів, яке вело свою статистику по 7 спеціальних органах, міністерство справ доручило окремому відділу статистику загальних фінансів. Окремі міністерства неначе на перебій йшли одно проти другого, втручаючись в чужу галузь ділания".

I коли, нарешті, при Тьєрі в 1838 р. Французьке правительство установило центральний статистичний орган для об'єднання роз, еднаніях частин статистики, коли цей центральний орган, будучи поставленний в належні кондіції, дав на протязі 14 років 14 томів об'єднаної статистики, обнявши територію, населення, землеробство, промисловість, внутрішню торговлю, добродійність і тюрми; коли, здавалось, діло об'єднання роз, еднаніх частин статистики налагодилось як треба, то з кінечним результатом все таки стається не об'єднання адміністративної статистики, а розчленення та обезличення самого центрального статистичного органу. В 1852 р. були виділені із віддання цього органу окремі частини статистики, для ведення цих частин організовані були окремі статистичні відділи в різних міністерствах. Діяльність центрального бюро була таким робом звужена, а в 1870 р. бюро перестало існувати, як самостійна установа і було приєднано до секретаріату міністерства.

Року 1885 попередній центральний орган статистики вів ще довся і широкі роботи по зборанню періодичних анкет, але це вже був не об'єднаний центральний орган статистики, а рядове бюро роз, еднаної Французької статистики. Потреба в об'єднанім органі статистики

почувалась в все більшій мірі. Року 1880 французьке правите~~нчес~~^{нчес} попробувало знову завести такий орган, але і на цей раз діло сіялося нічим. З-за пріоритета виникли суперечки між міністерством фінансів, землеробства і торгівлі, появився страх у різних адміністраторів за скорочення компетенції статистичних відділів і їх незалежність і зовсім не зявився центральний об'єднуючий орган.

Через 9 років, в 1889 році, гаряче питання про об'єднання статистики заставило міністра торгівлі сформувати особливу комісію із членів парламента, представників міністерств і членів наукових громад, під головуванням сенатора Мільо. Комісії цій доручено було виробити устав верховного статистичного совіту в цілях вироблення офіційних статистичних документів. Комісія добре ознайомилася з положенням статистичних робіт у Франції, дала добру і правдиву оцінку їх хиб і одноголосно прийшла до висновку про потребу належної постановки адміністративної статистики-центрального статистичного органу; але вона не зробила самого головного - не росчистила шлях для установи цього органу.

Не рішаючись радикально змінити історично складену діяльність розрізних відділів по різних інституціях, комісія надала проектованому верховному, статистичному совіту характер тільки дорадчого органу в відношенні до цих інституцій, залишиши за ними іх самостійну волю і не оставивши за совітом, навіть права ініціативи. Об'єднанням розрізних статистичних відділів повинно було слугувати одно відомство статистичних щорічників Франції, але, самі по собі, ці звірники не об'єднали, розрізнюючи по окремим інституціям, статистики. По уставу 19 лютого 1885 р. совіт складався із 37 членів - з 25 представників від міністерств і 12 членів вищих законодавчих та адміністраційних установ і наукових організацій.

Головування в совіті належало міністру торгівлі. Саме установлення числа членів совіту від міністерств було розраховано відповідно кількості праці, яку виконувало дане міністерство. Так, від міністерства фінансів було - 4 члени від міністерства публичних робіт - 3, від 7-ми міністерств по 2 члени і по одному членові від міністерства юстиції і закордонних справ. В такім складі совіту компетенції його належали висновки по питанням набування даних, способи одержання іх, видах формуларів і змісту програм для збереження матеріалів. Цим власне і обмежувалась роль совіту, як руководственої установи. Потім сам совіт повинен був клопотатись про склад і видання статистичних щорічників Франції, піддерживати зносини зо всіма статистичними установами Франції і чужовісних держав, улаштовувати центральну статистичну бібліотеку при міністерстві торгівлі, віддавати свої труди і взагалі клопотатись про розповсюдження статистики і про задоволення її потреб.

Таким робом, при крайній неозначеності прав совіту, в уставі котрого не було зазначено навіть обов'язків в відношенню до совіту різних інституцій, які вели статистику, останні по старому явилися по старому зовсім незалежними установами в постановці і організації своїх робіт. Висновки совіту про техніку збирання і одержання окремими інституціями статистичних даних могли мати значення лише академичних побажань і по своєму тлумачились і вживались інституціями. Більш того, інституції могли і зовсім не питати совіту його думки по тому або другому питанню, про роботи, які вони виконували і способи їх виконання.

Совіт, нарешті, стояв цілком в стороні в справі взаємовідносин, які фактично повинні були б існувати між статистичними бюро міністерств і тими органами або агентами, котрі добували міністерствам данні, тай саме питання про це обійдено мовчанкою в уставі совіту. А між тим неправильності та дефекти власне в цій частині ведення адміністративної статистики, мали рішарче значення для правильної постанови добування статистичних матеріалів. Основну статистику - данні про населення, по землеробству і торгівлі, зазевшували у Франції власне префекти або губернатори і мери або голські

громад, особи підлеглі по своєму службовому положенню адміністрації. Через їх руки проходили всі статистичні дані, котрі потрібувалися центральними органами правительства. Але префекти і мері підлеглі були одному міністерству внутрішніх справ, а відносини до статистичних органів других міністерств на стільки незалежні і безконтрольні, що органи ці не мали ніякої можливості судити ні про точність надсилаємих ними статистичних даних ні про способи добування первісних матеріалів.

Звичайно префекти щорічно одержували від міністерства внутрішніх справ, які борбисті і торгові формуляри в формі таблиць, робили ці таблиці по громадах, а мери, при допомозі муніципальних радників, заповідали таблиці відповідними цифрами. Дані таблиць громад зводились до підсумків по кантонах, кантональних таблиці по окружних, а окружні по департаментах і статистика була готова. З 1853 року почали працювати кантональні статистичні комісії, установлені в допомогу префекту для складання всіх статистичних таблиць, які требувало взагалі правительство. Комісії ці були сформовані в головних містах і складались з членів, назначених префектом, котрій сув із председателем їх, а на випадок відсутності його заступали підпрефекти, або хтось з членів префектури.

Комісії обов'язані були складати по кожній громаді кантону таблиці по двох формах: одну щорічно і другу раз за п'ять років. На протязі місяця таблиці оставались в мерії для ознайомлення з ними місцевого населення і можливості зробити зауваження і вносити в таблиці поправки. Виправлені таким робом таблиці належали контролю статистичних комісій в містах і сільськогосподарським комісіям департаменту. Остаточно таблиці стверджувались префектом, а копії з них зберігались в архіві кантону. Здавалось, що всіма цими острогами цілком забезпечувалась потрібна якість збираних даних. Однак, на ділі все це залежало від доброго волі префектів і чиновників, іх піянів та намірів.

Провірку таблиць в мерії кантональні комісії могли зовсім не приймати до своїх міркувань, а сам префект, будучи повним безконтрольним господарем статистичних операцій, стверджував таблиці в такому виді, який він находив, потрібним по своїх службі і по приказам з міністерств. Головне зло, яке підривало статистику, полягало в назначенню членів комісії мером. Будучи залежними від мера, члени комісії поступали так, як бажано. Було їх голові-мерові. Рактично комісії слабо проявляли свою діяльність і взагалі не приносили ніякої користі статистичному ділові.

Мери, творці первісних матеріалів по записах руху населення і по його учиту на переписах і складачи ріжноманітних таблиць по суті були кепськими статистиками, через те що при безлічі службових заняттів, вони були в більшості, людьми мало інтелігентними, особливо в великих громадах окрім того, вони не одержували ніякої платні за статистичні праці і не мали осообливих, для того канцелярій. А між тим ім приходилося складати дуже складні таблиці та відомості. Зрозуміло, що і певність досутих ними цифр була досить сумнівною.

Що торкається вищої місцевої інстанції-канцелярій префектур, через котрі проходили в центральні органи правительства іх провінцій статистичні матеріали то по-перше-вони отримували вже тими даними що до них вже були не досить повні і повні і що просто таки були зіпсовані, а по-друге-вони не мали осообливих контролюючих органів, а якщо тільки механічну сводку того, що одержували від кантональних комісій, мери та єр. чиновників, поповнюючи ці матеріали виборками в власних євідомленях по змогам міністерств.

Але і при цій складності робіт матеріалів було все таки, така величезна кількість, що для виконання робіт потрібно було багато часу та праці а матеріалів насобіз для цього префекти не мали.

Тому і вартість таких простиж і не складних праць при великій важливості була дуже умовною. Але головну небезпеку переходу адміністративної статистики через префектурі складало те, що по словах проф. Янсона, "префектури мали повну можливість змінити "первоначальні данні в своїх службних видах, а центральні органи никогдя не могли провірить цифри, доставляємі префектам."

Окрім мерів, доставлення статистичних матеріалів до центрально-го бюро Франції лежало на обов'язку деяких установ і іх представників-директорів по вбору мита з харчових припасів, гостинних установ, начальників застав на ріках, прокурорів апеляційних судів і т. і. Всі ці і другі установи і особи доставляли вузько-спеціальні і маючи значення по обсяму данні порівнюючи з тим, що давали мери. Невеличким доповненням до правительственної організації статистики служили муніципальні статистичні установи Парижа. В однім цьому місті велась особлива статистика Парижською комісією муніципальної статистики.

Комісія ця складалась з членів муніципального совіту, інституту, медичної академії і приватних учених, а головував префект. При комісії було статистичне бюро і особливі агенти по добуванню даних а само бюро зводило матеріали, доставляючи вмісті разом з ними дані міської управи і розробило, в цілях санітарних і суспільної гігієни, дані про рух населення. Другі міста-ик Ам'єн, Байона, Бордо, Гавр, Ліон, Марсель, Нант, Тулон і др. всього 18 міст, вели тільки санітарну міську статистику, але не мали спеціальних статистичних установ для цього роду робіт.

Так само, по твердженю проф. Янсона, діяльність французьких наукових товариств в царині статистики була дуже незначною. "Паризьке статистическое общество довольствовалось печатанием из больших выборок из официальных изданий/до их полноліти/и никаких самостоятельных работ не предпринимало." І це слабе безучасне відношення до статистики приватних установ було дуже знаменним: очевидно при пануванні адміністрації та непохитності чиновно-бюрократичного режиму і опіки не було місця приватній ініціативі та самостійності навіть наукових організацій.

Взагалі, французька адміністративна статистика будувалась і велась такими установами і в таких умовах, якими виключались, як свобода статистичних дослідів, так і участь в них народу та його громадських організацій. Чиновницькі порядки і нетерпимість жivoї творчості бюрократизма були направлені лише на те, щоби освітлювати цифровими матеріалами інсценовані в бажаному вигляді для вищих представників влади та адміністраторів, хоча-би і в тенденційному зопснутому вигляді. Залежні сторони та хиби державного і соціального укладу вели і до супоречніх результатів будування адміністративної статистики, ії установ і операцій.

4. БЕЛЬГІЯ.

Сусідня з Францією держава - Бельгія уяється єдиним в своєму роді приклад виникнення в маленькій країні великих початків рacionельної постановки адміністративної статистики та ії установ. Франція, Англія, навіть, Швеція, і великі по простору держави, грали у гідомі не ріді історії визначну роль в міжнародній політиці та взаємовідношеннях. Ничого подібного не було в Бельгії та-ж по ходу історичних подій вона не могла рахувати на скільки-небудь видні положення величими перехідними державами.

При 29.460 кв.кіл. простору, Бельгія менше Франції в 18 разів, Швеції в 15 раз., і Англії в 10 раз. ДОЛІХ СТ. Бельгія не існувала, як самостійна держава, а входила всіма своїми дев'ятьма частинами в склад других володінь - початку /до 1795 р./ Австрії, а потім Голландії, до якої приєднала її Франція. В 1830 р., після революції, Бельгія відокремилася від Голландії і сформувалась в сучасну незвелику, але надзвичайно цікаву по своїм культурним ознакам державу.

Уступаючи по розмірам площі переважаючому числу держав Європи, Бельгія займає перше місце по гущині населення в ряду всіх європейських держав, маючи по останнім даним, по 259 мешканців на кв.кіл., тоді як самі залюднені з європейських держав Голландія має по 196 мешканців, Англія з Шотландією-180 д. на кв.кіл., а Франція-74 д., Іспанія-41, Швеція-12 і Норвегія навіть 8 д. При такій залюдненості вся територія Бельгії чудово оброблена і вся прорізана залізницями. Землеробство та промисловість поставлені в ній на високий ступень удосконаленості й культура її стоїть на недосяжній для багатьох європейських держав височині.

Тому не дивно, що й статистика в Вельгії та ії статистичні установи досягли в ній найвищого розвитку. Тє і друге сприяє прогресивному ростові державного та соціального життя народів. Але до цього седання високої культури і економіки з висловом іх-цифрой, статистикою, приєдналась щаслива обставина в загальнім ході історичного розвитку країни. З моментом незалежного існування Вельгії в 1830 р., а значить і найвищого підняття національної діяльності, сполучилося появлення на сцені цілої діяльності людини великого і багатого філософського розуму і незвичайних творчих сил. То був Адольф Кетле, батько наукової статистики і організатор ії правильно поставлених установ.

З цього приводу проф. Янсон приводить слідучу цітату із праці російського статистика Бушена, що вивчив справу статистичних установ в Європі в початку 60-тих років: "Всі віддають перевагу бельгійським матеріалам, всі хвалять бельгійські методи, всі довірчivo ставляться до бельгійських цифр. Ознайомившись з методами бельгійської статистики на місці, ми знайшли, що причиною ії високої якості є не еплив Кетля, не незначність і не населеність Бельгії, але факт, незалежний від дільності статистичних центральних комісій та бюро, що криється в усій державній організації. Бельгія є єдина держава у всій Європі, яка призначила адміністративну статистику за необхідність, забезпечила ії у всіх відношеннях, у всіх підрозділах."

Очевидно і Бушен і Янсон бачили причини найудосконаленішої постановки статистичної справи в Бельгії в добре заведений державні машині. Це так розуміється, але це зважу комплекс всіх других причин, зважаних в загальним державним устріем країни. При других умовах, може, талан Кетля, його узагальнюючий розум і творчі здібності були б затрачені не на статистику, а на що-небудь друге. При тих же культурних та соціальних умовах, які були властиві державному устрію в Бельгії, Кетле у всякім разі дав би удосконалену систему наукової статистики та ії установ, і коли практичному виконанню цієї системи підсобляла добре налаштена державна машина, то лише тому, що ії добре завів бельгійський народ.

І другі держави знали про існування зразкових статистичних установ Бельгії, однаке примінити їх не могли. З цього приводу проф. Янсен зовсім справедливо каже, що багато інших держав дійсно засвоїли собі чисто з зовнішнього боку бельгійські форми організації центральних, а деякі й місцевих органів. Але духу бельгійських установ вони засвоїти не могли звичайно, бо мусіли-б пристосовувати для цього всю, мовляв, постановку статистичної справи, відмовитися від історичного минулого. Ясніше було-б сказати, що ці не підготовлені в культурному та соціальному відношенню держави повинні були або перебудувати державний устрій, або -ж переробити в йому багато з того, проти чого були інтереси правительств, урядництва та дірігуючих класів.

З точки погляду основ організації і будівничої техніки, бельгійська система статистики мала дві окреміності: з одного боку в ній були об'єднані всі статистичні операції по демографії і відповідному збудовані були і більшість операцій статистичні установи, а з другого, всі органи за виключенням Інституції, що провадили спеціальну статистику, як напр., карну, торговельну, залізничну та інш., мали колегіальну організацію. З гонові всіх статистичних робот стояла Центральна комісія статистики, що керувала і давала загальний напрямок у веденню статистичних праць. Комісія ця була організована по думці і домаганню Кетле, який на протязі 30 років був і її головою.

Центральна комісія була зовсім недалеким органом. Рахуючись по міністерству внутрішніх справ єючи поповнювалась не одними урядовцями свого міністерства, а і службами в других урядах і людьми науки, а її голова і члени призначались королем. Це давало комісії право почину і самостійності в області примінення до робот наукового начала та наукової розробки даних, тим більше, що головами її були не урядовці, а представники науки-спочатку Кетле, а потім його "непремійний секретар" академії наук. Празда, обов'язки та круг діяльності комісії були установлені 20 жовтня 1841 рок., затвердженому королем.

Комісії предстояло 1/ згуртувати всі збирани дани в однім місці, 2/ заповнити пропуски, що потім виявлялися в матеріалах недостарчуючими даними, а непотрібні данні зовсім існували, як зайвий баласт, і 3/ доглядати, що вінкі роботи не робились і не публікувались двічі. При такій постановці справи центральна комісія, дійсно була органом, керувавшим і об'єднувавши. Саме ж збирання даних і розробка їх були розподілені по різним урядах шести міністерств. В міністерстві хліборобства, промисловості та торгівлі сконцентровано було збирання даних 1/ про ціни на головні здобутки селянського господарства, одержаних од громадських управ, 2/ про розміри земель з гектара, по даним провінційних комісій, 3/ про промарки по губернаторським обрахункам, 4/ про горні багатства по мінералам гірників інженерів і 5/ про водні шляхи сполучення по валиках зборників судоходних і шлюзових зaborів.

Незалежно від цього, через кожні 10 літ міністерство утворювало хліборобські переписи при діяльній участі в них сельських учителів під доглядом провінційних сільськогосподарських комісій лісних управ та управ скарбовими землями. Під керуванням міністерства залізничних шляхів пошт та телеграфів знаходилась статистика залізничних шляхів, а також рибних уловів та операцій пошт і телеграфів. Міністерство фінансів вели: 1/ статистику податків безпосередніх посередників та митників зaborів, 2/ статистику пошлин з актів та актів, в яких вони збирались, 3/ статистику зовнішньої торгівлі та пароплавства, а також 4/ національного банку і загальної оцадної каси.

У військовім міністерстві провадиться лише службова статистика однічальність і сама цікава із них лікарська статистика армії. В міністерстві юстиції карна і громадська статистика провадяться по старій системі рахунків належних установ і збираються данні про в'язнів, пенітенціарні колонії, доми божевільних, про натурализацію, домбарди, богословські і доброочинні бюро. Нарешті, міністерство внутрішніх справ і народної освіти змаймається статистикою наукових закладів і санітарною, по даним кожної провінції. Разом з цим міністерство розробляє матеріали 1/ про рух населення у виді сведень по коледжі громаді таблиць, 2/ переписів населення, 3/ переписів промислових по 57 продукціям, 4/ громадські фінанси, 5/ про участь еміграції та іміграції по відрахункам громад, на основі даних біжучих списків і, нарешті, 6/ про матеріали наборів. Знічить, в статистичних органах шести міністерств, збираються, зводяться і розроблюються всі ті данні, із яких складається основна статистика. Все це утворюється під керуванням

загальний сістемі центральної статистичної комісії, чому і маєть характер об'єднаної статистичної справи. До середніх або передаточних органів в Бельгії відноситься провінційна комісія статистики, утворювана в 1843 р. із 5 по числу дев'яти повінцій країни. В склад входить од 6 до 12 членів, а головою є губернатор провінції. До обов'язків провінційної комісії відносяться: 1/ догляд за утворенням статистичних робот в порядкові об'єднання іх, 2/ розпорядженнями, потрібними ім, або тими, що вимагаються вищим урядом і 3/ висновки про вартості та пригідності матеріалів, поступавших до них іншими органів.

Іншими органами загальної статистики слугують колегії бургомістрів і старшин або громадянські управи. Вони ведуть біжучі списки населення, утворюють переписи населення і промислові записи, акти маетностей і доставляють данні, потрібні для провінційних оглядин і центрального бюро. Початкова обробка сиріх матеріалів утворюється по давньо прийнятому порядкові на місцях будування іх. Громади, мирові судді, окружні комісари, прокурори, шкільні інспектори, господарські громади і другі інші органи і агенти доставляють свої данні губернаторам в готовій табличній формі, а провінційні бюро по другим членам формам складають огляди, з яких і формуються, таким чином, загальна статистика королівства в стрункому та закінченому вигляді.

Коротка характеристика бельгійської статистики та її установ ще раз підтверджує близький зв'язок і залежність між формами статистичних установ та формами державного і соціального порядків. Ліберальне бельгійське правительство дало повну свободу діяльності представникам науки та діячам статистики очевидно тому, що до цього був підготовлений бельгійський народ, що дав таке правительство і збульював вищі форми культури та економіки, як обов'язкові умови для творчих початків і нормальної роботи. Маленька країна дала в цій сфері величним державам яскравий урок залежності прекрасно поставлених статистичних установ від розумних державних порядків.

5. ІТАЛІЯ.

Італія належить до числа країн, в яких за попередні періоди історії кілько разів то піднімалась то опускалась статистика. Древній Рим дуже рано дав свої римські цензи, що довго служили зразками статистики для різних держав. Потім, після занепаду Римської імперії, забута була в тих місцях, та в Європі статистика, цензи були зовсім припинені на багато років. В середні віки, за часи розвитку середньовікових римських республік - Венеції та Генуї, знову почалися оргіналні форми торгової статистики. І знов, з упадком політичної міці в цих республіках, статистика ослабла і втратила попереднє своє значення. В третій раз статистика виникла в нових формах що були прийняті передовими державами Європи, одночасно з об'єднаннями Італії.

Таким чином, на території, що із посідає нині Італія, статистика то піднімалась, то опускалась в строгій залежності від тих рухів державного життя, які творились у виникненіх і ослаблюваних формах державних формувань. Появлялись ці формування, підвищувались разом з тим в них творчі процеси і життєдіяльність населення, росла культура і розвивалась економіка, одночасно в усім цим виникала, росла і кріпла статистика та із установи. В Італії, таким чином, була своя особлива історія статистики на протязі віків, що складалася в різні періоди державного будування і в різних його комбінаціях, але у всіх випадках творились одні і ті-же процеси появлення і обновлення статистики, що об'єввали в собі амплітуди державного життя країни.

В останній новий період піднесення італійських народів вже були деякі початки статистичних праць в різних чаотичних розв'язках, однакож

в той час держави. Так в Сардинії існувана вища комісія статистики, якою були утворені переписи в 1819 і 1838 р., в Тоскані теж була своя статистична установа, для двох частин королівства Сицилії було одно загальне статистичне бюро. Але ці статистичні установи, що були перед відродженням Італії появлялись рідко і, судячи по тому, що про діяльність іх мало є даних, очевидно і діяльність іх була заслаба.

Італійський представник на міжнароднім статистичному конгресі у Флоренції дав слідуючу реляцію про ці статистичні установи: "статистика, що ними обнародувалась, переслідувала інтереси династій і карти на смерть; коли правительство Бурбонів давало нам цифри - було актом патріотизму не вірити їм." З об'єднанням Італії міняється в цьому відношенню картина, як політичного життя країни, так і стану статистики та її установ. З цього моменту починається піднесення напруженість і в області статистики. З 1861 року в об'єднаній Італії з'явилася величезна кількість статистичних видань, що свідчила про широку діяльність знов сформованих статистичних установ. В останніх часах, по багацтву і повномоті статистичних матеріалів, проф. Янсон поставив Італію на друге після Германії місце.

Власне, центральні статистичні установи виникли ще в 1861 році, коли почалось об'єднання Італії і в складі її не було ще ні Рима, ні Венеції. Потім установи ці були переутворені в перемежах 1872, 1882 і 1887 років. В 1861 р. на чолі статистики стояла "совіщательна статистична комісія", в 1872 р. теж був центральний статистичний уряд, а в 1882 р. верховна статистична рада переутворена по декрету 9 січня 1887 року. В цім останнім вищий верховний статистичний орган складався з 18 призначених королем членів, з яких 8 було непремінних і 10 звичайних по одному од кожного міністерства. Непремінні члени вибиралися на три роки з числа учених, відомих своїми працями по статистиці і політичній економії: ними були I/поміщик секретаря міністерства хліборобства, промисловості і торговлі, начальник генеральної статистичної дирекції, директор департаментів хліборобства, митних зборів, торговлі і державної одвічальності і головний інспектор залізничних шляхів. Членами - від міністерств були старші іх урядовці, по одному од кожного міністерства. Головував же міністр хліборобства, промисловості і торговлі, але віцепрезидентом щорічно призначав король одного з членів ради.

Верховна рада мала свої засідання в складі не менш половини членів, розглядала програми для праць в наступающему році і знайомилась з наслідками переведених праць в минулому році. Важало-ж, в її компетенцію входили висновки по питанням статистичних операцій, що переводить держава і відносно засобів найліпшого їх виконання. Виконавчим органом Ради, що доглядав за ходом статистичних робіт і вирішав ті затруднення, що виникали в процесі праці, був постійний комітет, що складався під головуванням начальника генеральної дирекції, з чотирьох членів, які мешкали в Римі, та в осіб призначених міністром торговлі-директора департаменту хліборобства, директора промисловості, торговлі та кредиту, всього сім членів. А вищими центральними органами, власне для ведення статистики королівства служила генеральна статистична дирекція або центральне статистичне бюро. Воно знаходилося при міністерстві хліборобства, промисловості і торговлі і виконувало свої роботи по трьом групам-щорічних робот, періодичних і випадкових.

До щорічних робіт відносились - рух населення, еміграція, статистика причин смерті, карна статистика, народна статистика і місцеве самоупорядкування. Сюди-ж входило і видання статистичного щорічника. Періодичні праці об'ємали переписи населення, статистику промисловості і заробітньої платні, добробчинності, кредитних установ, ощадних кас і місцевих виборів. До випадкових праць відносились праці анкетні, статистика політичних виборів, санітарні досліди та інш.

З спеціальними цілями, незалежно од генеральної дірекції, велись статистика зовнішньої торгівлі, таможенным департаментом, статистика призвів-військовим міністерством, статистика вязниць-міністерством внутрішніх справ і статистики пошт, телеграфів і шляхів сполучення відповідними департаментами міністерства громадської праці. Але цим не обмежувалось ведення статистики в загадних установах. По загальному правилу, всі уряди зобовязані бути доставляти центральній дірекції, потрібні для її праці-данні, але для обезпечення вартості цих даних-їх повноти і достовірності, в кожнім міністерстві складались особливі комісії спеціально для цих цілей. Ці спеціальні комісії проф. Янсон рахує в вищій мірі корисними й єдиною в своєму роді установою для інтересів статистичної науки та статистичної практики.

Як приклад добре організованої і діяльної міністерської комісії, проф. Янсон дає опис такої комісії, установленої при міністерстві юстиції в 1882 р. Хоч ця комісія була з компетенцією лише дорадчого органу, але вона мала права робити доклади про бажані поліпшення статистики, ухвалювати засоби обробки зібраних матеріалів і пропонувати зборання по всім даним, провіряти, як роботи, приготовані генеральною дірекцією по юридичній статистиці, так і статистичні рахунки правничих установ, нарешті, складати, на основі оголошених даних, рахунок про наслідки діяльності судебного уряду і вказувати на потребу нових заходів для її поліпшення. В такім виді комісія при міністерстві юстиції випорядила 3-х родів Функції-методологічну, указуючи на поліпшення в статистичній техніці, контролючу- перевірючи рахунки та статистичні матеріали і об'єднуючу підтримуючи зв'язок між статистикою та керуванням міністерства.

Комісія ця утворила величезну працю і положила початок деяким статистичним установам. По ініціативі комісії була заведена правильна статистика нотаріальних справ, установлена статистика опік, маючи ніде неістнуюча та інш. Особливо багато зроблено комісією в галузі примінення статистичної техники-введена карточна сдівачальність по карній статистиці, вироблені особливі форми записів злочинності малолітніх, рецедіва та інш. З таким же успіхом, як і проф. Янсон, діють і всі інші міністерські комісії. Особлива заслуга комісії в тому відношенню, що ними зачутчались до діяльності ліші наукові сили. Шляхом участі ліпших наукових сил в складі комісій, по словам проф. Янсона, досягається в Італії такий вплив науки на діяльність представництвених органів не лише спеціально статистичну, але взагалі і адміністративну, якого ніде й ніколи не може бути досягнуто шляхом одної преси через тих-же самих осіб.

На ряду з такою постановкою центральних статистичних установ в Італії існує ціла система місцевих статистичних органів. В ролі передаточних інстанцій в кожній провінції Функціонує свій статистичний орган з 8 членів, вибираємих на 4 роки провінціальною радою. Головує в цьому органі пресидент, а обов'язки органу полягають в перегляді і перевірці даних, поступаючих од місцевих установ і утворювання місцевих дослідів на засоби провінціальних рад. Нижчими- є органами до 1887 р. були комунальні комісії, що існували обов'язково в кожній громаді.

Але в цього року число комунальних комісій було зменшено-закриті комісії в малих громадах і залишились тільки в комунах великих. Причиною такого скорочення комісій в громадах були не лише малочисленність населення в малих комунах і відсутність з них інтелігентних сил, але, головним чином, вистачаюче число ріжних малих установ, зід яких можна було одержати данні в готовім виді, як первинні матеріали без сводки їх комунальними комісіями в таблиці. Такими поставщиками виявлялися діректори шкіл, судові установи, портове начальство, добровільні громади, лікарні, лікарі торгоземельні палати, горні інженери та ін.

На долю комун залишалась одна статистика руху населення, причин смертей і комунальні фінанси. Що ж торкається переписей населення, то для них уstanовлюють тимчасові місцеві органи, подібні германським переписним комісіям, в яких можуть приймати участь найбільш відповідні до того сееси. Нарешті, в великих містах Італії - в Римі, Неаполі, Флоренції, Палермо та Венеції існують також особливі статистичні бюро.

В загалі, таким чином, італійська статистика орудує цілим рядом статистичних установ. Вищі органи - верховна статистична рада і генеральна статистична дирекція, разом зі спеціальними комісіями міністерств, виконують головні функції адміністративної статистики, з одного боку об'єднуючи й направляючи статистичні праці, а з другого допомагаючи правильному розробленню матеріалів і даючи широкий простір для поширення нових дослідів і нових технічних праць. Дякуючи цій системі, італійська офіційна статистика визначається особливим багацтвом статистичних матеріалів. Такий же багатий і вартісний матеріал дають італійські статистиці ті інші установи й агенти, однією з яких поступають данні для обробки, в сырім виді, як первічний матеріал.

Але при багацтві статистичних матеріалів і прекрасній обробці деяких з них італійській статистиці бракує ще правильної постановки всіх операцій по розробці матеріалів. В цьому відношенню нема ще ні однаковості праць, ні систематичного об'єднання в обробленні численних даних. І тим не менш в ряді багатьох других держав, Італія довела свою статистику до високої ступені уdosконалення. Статистика була вірною співробітницею італійського відродження, і в цьому власне полягала її сила та значення. Безсумнівно, що і дальніший рух її буде міжзв'язаний з прогресивним рухом держави в галузях культури та економіки.

6. ГЕРМАНІЯ.

Подісне на те, як в Італії в період її об'єднання в одну державу, і в Германії в часів її утворення в сильну німецьку державу пришлося найбільше піднести статистиці. Статистика відповідала силі державного росту, розвитку соціальних форм і взагалі рухові в галузях культури та економіки. Німці історично вишколені народ. Залізна діснілінія, строга регулярність, звичка до точності та акуратності і другі позитивні якості національного характеру, спокон віку властиві германським народностям. Це національна риса німців, ревнителя порядку та системи, і природно що ці риси повинні були відбитися і на статистичній справі в Германії.

Проф. Янсон високого розуміння про зразкову діловитість німців в сфері статистики і дає такий відклик по цій справі: «Статистичні установи Германської імперії заслуговують взагалі більш докладного і все бічного вивчення, тому що не лише загальна система органів уявляється нам найбільш досконаловою з нині існуючих, але ні одна держава Європи не уявляє нам такого стройного розподілення окремих фазів чи частин статистичної роботи між різними установами, які дає Германія; ніде не переводиться така кількість цих праць, як в Германії; ніде не досягається така швидкість та яскравість у зборінні матеріала та його обробці. Ні одна держава разом з цим не дає нам стілько матеріалу для вивчення того, як мусить бути поставлені статистичні операції і установи, як Германія».

З об'єднанням Германської імперії натурально виникло і імперське статистичне бюро. Це був центральний орган німецької статистики, але само собою зрозуміло, що початково він міг об'єднати лише головні частини загально-імперської статистики і лише у формі звіту готових у

окремих державах статистичних матеріалів. В одних державах були вже і центральні статистичні бюро; і об'єднана статистика; в других - важливіші галузі статистики розпреділялись між різними державними установами. При такому стані статистики загально-імперське центральне бюро могло приdatи загально-імперській статистиці лише одну механічну спайку.

Об'єднання загально-імперської статистики велось паралельно з формуванням загально-германського таможенного союзу. Тому що формування союзу почалось з 1823 р. і тяглося до 1836 р., то лише тоді, як нарешті був зорганізований таможений союз, стало можливим об'єднати ~~ї~~ таможену статистику. Було сформовано власне таможене статистичне бюро для обробки даних про вивіз та ввоз товарів і про звязані з формуванням імперії скісні наклади. Але по союзній умові таможені пошлини і скісні наклади розпреділялись між окремими союзними державами пропорційно населенню, кількість якого юридично увійшла в склад імперії. Тому разом з таможеною статистикою виникла і загально-імперська статистика населення. Статистика ця вже велась у всіх німецьких державах і об'єднання її висловилось лише в поліпшенню прийомів переписів у окремих державах, тому що для союза потрібувалися лише валові цифри населення.

В свою чергу данні таможені та статистика населення потягли за собою необхідність в правильно поставленій статистиці промисловості, як нерозривно звязаного з ними інгредієнта. З цією ціллю були утворені дві промислові переписи в 1846 і в 1861 р.р., а потім об'єднані були гірна, гірно-заводська промисловості та статистика переплавства. Як і по статистиці населення, матеріали по цим відділам повинні були збирати ~~ї~~ розробляти кожна союзна держава, а звіт розроблених матеріалів читався в центральнім імперськім бюро. Бюро це, зорганізоване в 1833 р. та робивше, окрім загальної статистики ~~ї~~ розрахунки між окремими державами, складалось з діректора та де-кількох урядовців, а контроль над його працею провадився комісарами, яких назначала від себе кожна союзна держава.

Таким робом, на перших початках таможене статистичне бюро використовувало чисто механічні операції по звітам матеріалів, які друковало воно у формі загальних оглядів. Постановка ж та розвиток німецької адміністративної статистики на наукових початках переведена була зовсім другим шляхом, а власне, з об'єднаною працею центральних бюро, існувавших в кожній союзній державі. В Прусії таке бюро існувало з 1803 р., а в Баварії з 1813 р. Були потім центральні бюро в Саксонії, Вюртемберзі, Бадені, Гесені, Мекленбург-Шверіні, Ольденбурзі, Брауншвейзі, Саксенбург-Готі, Ангальті, Любиці, Бремені, Гамбурзі, мавшем спеціальне бюро і по торговій статистиці в Тюрінгенських державах, в С.-Майнінгені - виділившіся з них, а пізніше і в Ельзас-Лотарінгії.

Історик статистичних установ проф. Янсон так характерізує всі ці бюро: "У більшості держав статистичні бюро існують при міністерстві внутрішніх справ, не обмежуючись однаке, лише статистикою по цьому відомству; організація їх дуже ріжна в залежності, головним чином від величини держави. В Прусії статистичне бюро створює абсолютно самостійне відомство з особливим діректором, членами, величезною кількістю урядовців, які обмежують свою службову діяльність одним цим бюро й належими до нього установами. В 1861 р. в Прусії, крім того, установлена з представників різних центральних відомств, членів лантага й учених статистиків центральна статистична комісія-вища, до-радча установа по справам статистики, на яку покладено було завдання увести й підтримувати єдність в статистичних роботах різних відомств у відношенню підстав, обширу і другого роду цих робот.

В інших державах Германії лише нищі урядовці обмежувались службою в бюро, діректора-ж і чини іх займали звичайно й другі адміністративні посади. Такий порідок істнє в Вюртемберзі, Гесені, Мекленбург-Шверіні, і об'єднанне праці там досягається лише тим, що окремі відомства мають своїх делегатів в числі членів бюро. В малих державах зникає навіть саме назисько статистичного бюро й статистика пристосовується до якоїс центральної установи. Але при такій ріжноманітності статистичних бюро у окремих державах, при різниці в іх постановках, організації та засобах ведення діла, не мислимо було, розуміється, ні об'єднання загально-імперської статистики ні яких будь загальних та порівнюючих висновків в цифрових матеріялах.

Головними турботами германських статистиків було через це об'єднання статистичної праці в технічному відношенні. Цитання про це об'єднання виникло ще до сформування Германської імперії, і до згоди по деяким питанням прийшло між начальниками бюро в 1857 р. на Віденськім міжнароднім конгресі статистики і в 1863 р. на Берлінськім конгресі. Це були, однаке, лише попередні підходи, що не дали дотичних, практичних наслідків. Об'єднана праця по імперській статистиці почалася комісією з окликаних в 1878 р. представників статистичних установ і других урядовців, уповноважених союзними державами.

По короткій перерві, по причині Французько-німецької війни, комісія в 18-ти статечних докладах виробила план устрію різних частин імперської статистики. Установлені були засоби зборання матеріалів і формулари для розробки іх, чим і покладений був початок об'єднання німецької статистики. В 1872 р., по проекту комісії, відкрита була установа окремого відомства імперської статистики, що знаходилась під безпосереднім керуванням імперського канцлера, хоч воно й рахувалось при міністерстві внутрішніх справ. З початку, в 1873 р., центральне відомство германської статистики складалось з діректора та 10-ти членів, з загальним видатком на ведення справи повище 85 тис. марок; але з бігом часу, по мірі поширення праці, склад бюро збільшився до 66 членів, а бюджет до 270,000 марок.

Таким чином, об'єднання германської імперської статистики велося по двом шляхам і пройшло два етапи розвитку. Спочатку центральне таможене бюро механично об'єднало ті частини статистики, які вже існували в закінченому виді по окремим державам і даними яких забезпечувалось існування імперського союзу-даних таможеної статистики, населення, промисловості та пароплавства. Під данні знаходились в тісні, нерозривні звязку з основними функціями імперської політичної організації і об'єднувались потребами цієї організації. Потім, з початком робот організаційної комісії з представників по статистичній справі від окремих держав, почала складатися система германської адміністративної статистики, при помочі існувавших вже в німецьких державах органів статистики.

Оці статистичні органи надали власне германській адміністративній статистиці систематичний, структурний, науковий характер. Обидва ці шляхи об'єднання германської статистики характерні в тому відношенню, що дають наглядний приклад подвійного звязку із залежності між статистичними установами, з одного боку, та державним урядом-з другого, якій в свою чергу залежить і об'єднується ступенем стану культури та росту економіки. Очевидно, в Германії виявилось можливим об'єднання статистики в двох формах тільки тому, що для цього підготовлені були шляхом історичної еволюції й державні організації і статистичні установи, що в них існували, другими словами, те і друге вилілось у відповідні форми лише дякуючи історичній підготовці німецького народу.

без такої підготовки народа в культурних, громадських і політических відносинах не мислимі-б були і ті форми імперської статистики, в яких вона склалась. На самім ділі, паралельно з тим, як велось об'єднання статистики, розвивалась і удосконалювалась статистика і статистичні установи і в окремих союзних державах. Так, коли велись в таможенім бюро об'єднані роботи статистики населення, то навіть ця форма об'єднання допомагала поліпшенню прийомів по утворенню переписів і розробки добут х матеріалів.

Пізніше, коли йшли вже і роботи імперського статистичного бюро, статистика населення прийняла такі розміри та розвиток, якими далеко перевищувалися потреби союзу. Статистика-матеріальної, інтелектуальної, моральної та політичної культури дала дуже багато гарних робіт, які свідчили про те, що поліпшилась разом з тим і постановка статистичних установ, що дали матеріали для цінних статистичних видань. Тє-ї само статистичне бюро вело справу в дуже обмежених рамках. Воно видало про 1/ нові статистичні роботи, що були виконані по розпорядженню канцлера і давало висновки по питанням статистичного характеру, а також 2/ зводило і публікувало матеріали, візовані на підставі законів, утворених союзною радою, або по розпорядженню канцлера. На ряду з імперським бюро продовжувало своє існування дорадча комісія з представників по статистиці од окремих держав.

Коли являлась потреба в ній, вона виповняла визначні роботи. З цією цілю скликали з, ізди з директорів імперського та місцевих бюро, котрі і виробляли плани зборів та розробки матеріалів. Дягуючи цим з, іздали поступово робила покроки статистика і, особливо, ії техника. Таким робом, провадився паралельно розвиток германської статистики і в центральному імперському бюро і в центральних статистичних бюро окремих держав. Імперське бюро удосконалювало статистичні досягнення в своїй галузі, а місцеві бюро, допомагаючи центральному імперському органу статистики, вели та сприяли покрокам місцевих дослідів, об'єднуючи їх при допомозі свого колективного органу-з, ізду директорів бюро і керуючи вказівок дорадчої комісії з представників статистики од окремих держав. З установою імперського бюро тільки інакше розподілялись роботи між ними і місцевими бюро.

Нарешті, компетенція імперського бюро зовсім не роз просторювалася на ті види статистики, які давали матеріали для службової одвічальності осіб інституцій. Це були чисто спеціальні відділи статистики по діяльності тих самих установ, в яких вони велись. Сюда відносились 1/ почтова статистика, 2/ статистика залізничних шляхів, 3/ статистика імперської юстиції і 4/ статистика санітарна. Коли виключити ці чотири вида матеріалів, то всю германську статистику, слідуючи діленню Рюмеляна, можна розбити на три частини: 1/ на статистику централізовану-в імперському бюро, 2/ на статистику збирну і 3/ статистику окремих держав. Централізована статистика розробляється в імперському бюро або в імперських органах. Сюда відноситься II галусів: 1/ зовнішня торговля, 2/ таможений уряд, 3/ поштинні і загальні скісні налоги разом з даними про культуру тютюну та буряків, про бурачно-цукрові та пивоварені заводи, 4/ добування солі, 5/ торговельна флота, 6/ корабле розбиття у берегів імперії, 7/ внутрішні водяні шляхи злучення, 8/ зони парових казанів, 9/ карна статистика, 10/ статистика імперських виборів і II/ статистика цін, що місячно складається торговельними палатами.

У відділі збирної статистики загальної для імперії і окремих

держав входять статистика населення і статистика праці або промисловості, а дрібніше: 1/ переписи населення персональні і промислові, 2/ руху населення, 3/ еміграція, 4/ переміна підданства, 5/ гірна промисловість, 6/ статистика сільського господарства та лісоводства, 7/ статистика парових двигунів, 8/ статистика руху в портах і внутрішне пароплавство.

Всі матеріали по цим зіddіам поступають в імперське бюро в формі оглядів, що складаються центральними статистичними установами окремих держав. Нарешті, група статистики окремих держав носить характер міської статистики, багатої дрібницями і річноманітної по предметам дослідів, по обсягу даних і по способам розроблення їх. Сюди входять— 1/ данні по розподіленню власності, 2/ про ґрутові шляхи, 3/ риночні ціни, 4/ пожари та страхування, 5/ про самогубства, 6/ єщадні та інші каси, 7/ про суспільне піклування, 8/ народну освіту, 9/ піяцтво, 10/ про види провінційних господарств, повітових, громадських та ін. В одних державах мають перевагу, звичайно, одні види цієї міської статистики, а в других— інші, дивуючись по місцевим умовам та окремістю.

Зазначеними статистичними установами не вичерпуються, однаке, потреба в доповнюючих статистичних матеріалах та дослідах. Доповнюючими органами являються, в одного боку, статистичні установи міст, а з другого— імперські анкетні досліди. Особливо цінні матеріали дають оці останні. Так, в 1878 р. були досліджені тютюнова промисловість і торгівля, залізно-оброблюча, бавовнина, папірова та лляна промисловості; в 1881 році досліджені нещасні випадки на фабриках та заводах і суспільне піклування, а в 1883 р. утворена анкета по бураково-цукровій продукці. Такі досліди ведуться тимчасовими установами у виді загальних і місцевих комісій, подібних ти, які уstanовлюються для періодичних переписів. Тому, що цим шляхом до участі в статистичних роботах залишаються місцеві діячі та населення, то праця, при таких умовах, виконується пильніш та скоріш, чим урядовими установами, і якість одержаних матеріалів вища, ажно збираємих даних.

В Германії ці тимчасові органи вважаються найбільш відповідною та практичною формою періодичних дослідів. Але основну силу в германській статистиці скомпоновують центральні статистичні бюро окремих держав. Будучи передаточними органами у відношенню до імперського бюро і провадячи самостійно працю по місцевим даним, центральні бюро окремих держав уявляють собою, так би мовити, головну пружину в області статистичних функцій імперської статистики. Особливо відзначається в цьому відношенню прусське центральне бюро, основане ще в 1805 році, далеко раніше, чим з'явилась думка про об'єднання німецької статистики. Обстановка характерна і показкова. Виявляється, що раніше других держав і найліпше була поставлена статистика в Пруссії, яка грава і наїважнішу роль в об'єднанні Германії. Найбільш сильні та діяльні держави відповідали і найбільш досконалі форми статистики та статистичних установ.

З 1848 р. прусське бюро знаходилося під керуванням міністерства внутрішніх справ і в кінці XIX в. складалось з директора та 35 службових з щорічним бюджетом до 286 тис. марок. При бюро, по думці А. фон-Гумбольта, збудований був в 1848 р. метеорологичний інститут, функціонував в 1861 р. і статистична семінарія. Остання на 19 курсі своєї діяльності була закрита, як установа, яка перешкоджала бінучій праці бюро. Проф. Янсон надає перебільшено-важне значення прусській статистичній семінарії: "Може, каже він, Германія обов'язана Берлінській семінарії перевагою своєї статистики, більш чим правильному збудуванню своїх статистичних установ." Це останнє треба взяти під сумнів. І чудесно з організована германська статистика і правильний устрій германських статистичних установ безсумнівно з, обов'язані тим великим інтелігентним силам, незначну долю яких складали, які-небудь 50 слухачів семінарії.

Сила германської статистики трималася власне на культурно-підготованні, чисельнім населенню взагалі по всій Германії, в якій Прусія з цією відношенням займала переважне місце, і ця перевага полягала теж в добре поставленому і оборудованому центральному статистичному бюро.

Власне прусське бюро вело величезні операції і обробляло масу статистичних матеріалів. По централізованій системі в бюро зводились матеріали по слідуючим відділам: 1/ по переписи населення, 2/ рухові його, 3/ по медичній статистиці/смертей, калік, лікарень, лікарського персоналу, домів божевільних та піяцтва, 4/ по статистиці нещасних випадків та самогубств, 5/ по статистиці еміграції та зміни підданства, 6/ по статистиці земельної власності та будинків, 7/ по статистиці пожарів, 8/ по статистиці користування землею та урожаїв, 9/ по переписі скоту, 10/ по статистиці знищенні дичини, 11/ по промисловому перепису, 12/ по статистиці парових двигунів, 13/ по статистиці переносних залізничних шляхів, 14/ по статистиці каботажного пароплавства, 15/ по статистиці народньої освіти і 16/ по статистиці бідників.

По всим цим відділам бюро веде обробку первісних записів. Не залишено од цього, бюро робить загальний звіт приватних таблиць: 1/ по статистиці общинних фінансів, 2/ ощадних кас, 3/ статистики церковної, 4/ по статистиці установ для охорони малолітніх, і 5/ статистиці ярмарок, а крім того бюро вносить постійні поправки в ~~топографичну~~ карту поповнюючи її новими назвами, виникаючими поселками, кордонами адміністраційних поділів і розроблює матеріали для канцлера. При такій величезній кількості матеріалів, роботи бюро відзначаються надзвичайною продуктивністю. Так, при перепису населення 1880 р., в бюро було розроблено 43 міліона індивідуальних карточок, по промисловому перепису 1882 р. до 8 1/2 міл. відомостей і стілько-ж відомостей по перепису скота 1883 р.

Щоби подолати таку силу матеріалу, каже проф. Ясон, навіть при 8 рахункових машинах, заміняючих працю 50 досвідчених рахівників і при механічних пристосуваннях для передачи матеріалу із одних відділів в другі, потрібна надзвичайна правильність і точність в організації праці і в цьому відношенню бюро дає нам зразок фабрики статистичних цифр. Вироби цієї фабрики відзначаються доведенням до уособленості точності обробки, що переводиться з швидкістю, мало-досяжною для більшості європейських статистичних установ. Не всі, розуміється, держави Германської імперії мають бюро з такою організацією і розмірами праці, як в Прусії, але і в інших державах, як напр., в Баварії, установи ці прекрасно організовані і дають добре розроблені матеріали.

Ріжниця між окремими бюро зводиться до ріжниці в числі матеріалів: в малих державах і малі по об'єму матеріали. Окрім тимчасових комісій, організованих для періодичних статистичних робот, в Германії існують теж міські статистичні бюро, які і не в всіх державах, і учні товариства - особливо сільсько-господарські. Але окремих місцевих органів, котрі б брали участь в передачі статистичних матеріалів од нищих інстанцій до вищих і виконавчих контролюючу роль, в союзних державах Германії нема. Роздача на місцях висиланих в центральні установи формуларів і зворотна одислка цих формуларів в заповнених статистичними даними, головним чином повітовими управами і подібними ім установами. Але вони тільки одержають, роздають і одислають документи, не провіряючи цифр і взагалі не приймаючи участі в статистичних операціях.

Таким чином, самі нищі органи являються єдиною творчою силою первісних матеріалів: вони самі збирають статистичні данні і сами

про віряють іх або, правільніше, ведуть працю з такою пильністю і акуратністю, на які тільки здатні німецькі інтелігентні робітники, озброєні самими дрібними інструкціями та вказівками зверхніх установ.

В цих видах німці придают надзвичайне значення доброму подбору регистраторів та рахівників і докладному визначення іх обов'язків і техніки праці в інструкціях. В цьому відношенні постановка праці в інших органах статистики, добувачів матеріалів, вважається зразковою в Германії. Робітники в цих органах займаються тільки однією регистрацією, при умові самого скрупульозного виконання інструкційних вказівок. Ніяких других робот-ні відту цирк, ні тим більше отгляду іх, на інші установи не покладається. Ці органи-це свого рода пішучі цифри машини зі статечним та розумним розумінням того, як треба записувати по вказівці інструкції. Така роль регистратора в повні властива добре дісциплінованому і звикшому до акуратності німцю.

Добросовісне відношення регистраторів до поручених ім робот увійшло у звичай німецького населення. Саме населення вибирає від своєго оточення регистраторів і тих, хто розпоряджає порядком регистраційних робот і тому обрання тих або других учасників в роботах починається для виборних великою шанбою. Регистратор, як почесний діяч, ретельно і розумно працює і по соресті і по чести.

Все це разом звяте-простота і нескладність діяльності, прихильність до дісципліни, звичка до охайноти, призначана на виборах населенням діловитість і, нарешті, заохочуючий авторитет в формі виборів від населення, безсумнівно повинні допомогти одержанню на місцях самої високої якості статистичних даних. Але коли це так, то в цім криється секрет того органичного звязку статистики з культурною творчістю, в силу якого статистика буває у відомого народу тільки та-кою по ступині свого розвитку і удосконаленості статистичних устав, яким буває сам народ, на відповідному щаблі свого історичного росту. Міркою добре організований статистики в цілій її повноті являється для окремих народів в першу чергу соціологичний критерій.

Що торкається біжучої статистики в Германії, то вона ведеться тими установами, які поставлені в необхідність вести ії самю свою діяльність і обов'язками, накладеними на них цією діяльністю. Такі установи, як наприклад, громадянські управи, кадастрові інституції, союзи для обліку парових каванів, портове начальство, маячна служба, торгові палати і пр., ведуть звичайно свої регистраційні роботи, заносячи в реєстри ті або другі чергові біжучі дані.

В решті решт інші органи статистики в Германії виконують потрійні функції. В одних випадках вони самі дають відповіді на питання, поставлені ім в опанках, або ж записують дані від осіб мешканців, як це ведеться при переписах населення, при промислових переписах, статистиці урожайності та інш. В других випадках інші органи замосять в книги або в реєстри дані окремих осіб, що даються іншими по замову, як напр., при регистрації актів маєтностей, ввозі або вивозі товарів, платежу налогів і т. і. В третіх випадках, нарешті, робляться лише виписки з власного діловодства з статистичними матеріалами, записаними по службеним обов'язкам.

Потім всі ці упрощені операції по обсямлення первісних матеріалів кінчаються однією послідніх по інстанціям в інші статистичні установи.

7. ВІДИ СТАТИСТИЧНИХ УСТАНОВ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ.

Адміністративна статистика та ії установи в 6-ти державах-Швеції, Англії, Бельгії, Франції, Італії і Германії, носять більш або менш свій особливий характер, обумовлений державним строєм і соціальними функціями в залежності від історичного розвитку культури і економіки в цих державах. Коли вилучить звітні Росію і Заднамі Штати Америки, як держави, в яких існує свої особливі статистичні установи і склалися власні форми статистики в виді руської земської статистики і американських цемей, то всі останні держави Європи можуть розбити на три групи: 1/ на групу статистики і її установ по типу союзних держав, 2/ на групу держав з загально-принятими формами статистики і її установ, та 3/ на групу держав з зачоточними і недорозвинутими формами статистики і її установ. Статистика і статистичні установи Росії та Сполучених Штатів Америки мають свої окремішності.

8. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В НОРВЕГІЇ.

По першій групі держав відносяться Норвегія і Данія. Обидві держави в свої часи були в союзній унії зі Швецією, і тому їх статистика і статистичні установи згідні зі статистикою та статистичними установами Швеції, що була на чолі унії і задавала тон в політичному життю і взаємовідносинах. В найбільші устойчиві формі зберіглось це сходство в нижчих органах статистики, що поставляють матеріали для адміністративних та державних потреб.

Норвегія менше безпосередньо зі Швецією і знаходиться в більш або менш однакових географичних умовах з нею. Якуючи цьому в побуті та положенні населення обох держав є погано подібного. Та її політичний зв'язок між Швецією та Норвегією був більш довготривалий ніж між Швецією та Данією. Після розірвання Кальмарської унії, Норвегія в другий раз була з'єднана зі Швецією зпочатку XIX століття тоді, як упала влада Наполеона I-го. До 1905 року продовжувала існувати ця подвійна унія, причому Норвегія мала свого короля, і тільки в цьому році порвана була і ця унія і Норвегія стала зовсім самостійною державою.

Норвегія порівнянно зі Швецією відносно менша держава і тому її статистичні установи ще менш складні, чим шведські, але вони подібні до них. В Норвегії немає табельної комісії, але її заміщає центральне статистичне бюро, такий же обеднений і проводячий статистику орган, як і табельна комісія, тільки менш складний і з меншим кругом діяльності, чим табельна комісія. В Норвегії, як і в Швеції немає середніх або передаточних органів статистики, а первісні данні поступають в центральне бюро прямо з нижчих статистичних установ. Нарешті, ці послідовні-духовенство і приходи, нічим не ріжнуться од таких-же установ Швеції. Не вважаючи на кінець унії і розведення держав, на низах у них зостались непорушними місцеві органи керування, і ці органи однаково виконують одні і ті-ж статистичні функції як в Норвегії, так і в Швеції.

Власне, центральне статистичне бюро, що заміняє собою шведську табельну комісію, відкрито було в Норвегії в 1843 р. і знаходилося при міністерстві фінансів до 1846 р., коли було переведено в міністерство внутрішніх справ. Воно складалось в діректора і 10-ти урядовців і, при малім складі і невеликих коштах виконувало і невеликий обсяг робот. Воно вело тільки статистику населення, торговлі, судноплавства, рибних промислів, горної промисловості, громадянських фінансів та земельної власності.

Останні спеціальні відділи статистики ведись міністерствами, що мали свої особливі буро. Так, статистика санітарна, пожарів і валізних дорог велась в міністерстві внутрішніх справ незалежно від центрального статистичного буро, що знаходилося при тому-ж міністерстві. Статистика народньої освіти й добroчинності велась міністерством народньої освіти. Ведення карної статистики, банкротств і статистики виборчої лежало на обов'язку міністерства юстиції. Статистикою пошт та телеграфів займалось міністерство морське і поштове. Нарешті в міністерстві фінансів згуртована була одна статистика ощадних кас. Очевидно, значить, що в невеликій державі-невеликій і розмах статистики як загальної, так і спеціальних ії відділів.

Взагалі-ж подібність адміністративної статистики та ії установ в Норвегії і Швеції виразніше вдержалась в нищих органах, чим в вищих та в центральному. І це характерно. Розрив державної унії і наслідки цього знаходилися в тісному зв'язку в ріжницями в вищому державному правлінню. Цілком природно, що і вищі статистичні установи та іх діяльність гостріше розійшлися по своїй організації та функціям як раз в цьому напрямку. Содіальні-ж порядки та взаємовідносини й відповідні ім установи на місцях у селянського населення востались, більш або менш, мало змінені в обох державах. В зв'язку з подібністю в цьому відношенню вдержалась цілком подібні і статистичні установи на низах. Во - народний побут був подібний в обох державах.

9. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В ДАНІІ.

Ті-ж риси подібності та ріжниці помічаються між датською адміністративною статистикою з ії установами і зразковою постановкою статистики в Швеції. Але так як Данія, після розрива унії трьох держав, знаходилась в більш ізольованому положенню, чим Швеція та Норвегія, до того обособлена була й географично од цих держав, то датська статистика мала й де-які свої особливості. Особливості ці полягають в тому, що датська статистика та ії установи ширше поставлені і ведуться чим в Норвегії. І це знову-ж пояснюється тим, що Данія, невважаючи на те, що втратила в часи Наполеоновських війн частину своїх володінь в Швеції, все таки в ролі самостійної держави була більш сильною державою, чим Норвегія. І відповідною органічною силой обумовлювалася й більш сильний, чим в Норвегії, розмах ії адміністративної статистики.

Але як і в Норвегії, датська статистика була побудована по типу шведської. В Данії, як в Швеції і Норвегії, є вищі центральні статистичні органи *Завершуючі* статистику і органи нищі, поставляючі статистичний матеріал і нема органів середніх або передаточних, котрі контролювали-б і підготовляли сырі матеріали. В основі такогопостроєння статистичних установ лежать у всіх трьох державах одні і ті-ж причини. При визначній належності всіх трьох держав, нескладності статистичних апаратів і добре ознайомленін в працю по оформленню статистичних даних нищих органів-духовенства, парафій і сільсько-господарських громад, нема необхідності в посередніх статистичних установах. В Данії нищі органи статистики не тільки оформлюють в цифрах матеріали, що від них вимагать, але ведуть і підготовчу рахівну обробку іх і дають іх центральним статистичним установам в формі таблиць.

До торкається вищих статистичних установ в Данії, то головна роль належить центральному статистичному буро. З початку, як і в Швеції, Данія мала свою табельну комісію, але разом з введенням в 1849

році конституції вона в слідуючому ж 1850 р. переорганізувала та-
бельну комісію в центральне статистичне бюро. В склад цього бюро
входять директор, його помішник і шість редакторів. В бюро обробля-
ється вся статистика королівства, бюро-ж випускає видання по ста-
тистиці. Нарешті, на обов'язку бюро лежить утворення всіх тих статис-
тичних робот, котрі ведуться по дорученню ригодага і міністерств.

Спеціальні-ж відділи адміністративної статистики ведуться і
разом з тим і обробляються в небагатьох установах. Так, статистика
пошт і телеграфів ведеться в їх дирекції, токремна в міністерстві
юстиції і статистика залізничних дорог в їх же дирекції. Всі інші ві-
домості по спеціальним відділам статистики доставляються в цен-
тральне статистичне бюро, котре і обробляє їх.

Нищі органи, що поставляють статистичні матеріали в місце, де
є сільське населення зливаються з нищими органами адміністратив-
ного порядкування. У всіх трьох державах - в Швеції, Норвегії, Данії,
статистика була упорядкована в ранню пору їх існування, дякуючи
чому й ці органи й само населення давно освоїлись та звикли до
ведення статистики настільки, що данні, які від них одержуються від-
значаються точністю та правдивістю, тим більше, що вони введені в
практику по більшості в формі бімучих записів.

ІО. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ ЗАГАЛЬНО ПРИЙНЯТОЇ СИСТЕМІ.

Загально прийнятою системою організації статистичних установ
признається об'єднуюча по можливості роботи всіх існуючих в держ-
аві установ. Для більш або менш значущих по населенню держав арав-
ковою схемою в цьому відношенню слугують три види, зв'язаних між со-
бами единством дій, установ: нищі-поставляючі сирі матеріали, середні-
контрольчі роботи нищих органів і частинами поповнюючі або обробля-
ючі їх, і вищі, які зводять до купи різні види адміністративної ста-
тистики. Там, де немає середніх контролючих установ, об'єднаний звя-
зок робот істнє безпосередньо між вищими і нищими статистичними
органами.

До числа таких держав, строївших свою статистику і статистичні
установи по загально-прийнятій схемі, можна віднести: Венгру, Австрію,
Швейцарію, Румунію і Чехо-Словакію.

ІІ. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В ВЕНГРІІ.

Найліпше обладнана адміністративна статистика в Венгрії. В
цій державі проведена повністю загально-прийнята схема організації
статистичних установ: е вищі, середні і нищі органи статистики. Спе-
циальним актом 1874 року в Венгрії було установлено самостійне
статистичне відомство, котре, по загально-прийнятій системі, підрозділяється
на два види установ: на статистичну раду і статистичне скро-
орган об'єднуючий і направляючий всі статистичні роботи, і орган ви-
конавчий, згуртовуючий обробку всіх статистичних матеріалів.

Статистична рада в Венгрії - установа дорадча, але її висновки
мають значіння постанов, котрі по розпорядженні міністра виконуються,
як закон, раз міністр знаходить це потрібним. Взагалі-ж статистична
рада являється вищим руководчим органом відносно центрального ста-
тистичного бюро і на розгляд ради поступають всі форми і системи
справ, предприняті в бюро. Так само і всі міністерства обов'язані пред-
ставляти в раду на попередній і висновок всі проекти статистичних
робот, за винятком невідкладних.

При таких взаємовідносинах статистичної ради її статистичного бюро, останнє являється разом з тим установою, незалежною від якого уряду, а міністерство хліборобства, торгвлі і промисловості визначає тільки порядок діловодства в бюро. Всі - в правительственні урядовці, духовенство, грауданські і військові органи, навіть приватні товариства і установи повинні допомагати як в збиранні відомостей так і по доставці їх.

Статистичне бюро складається з двох відділів - адміністративного та техничного. Перший відає звітими і канцелярськими ділами, а другий веде розробку статистичних матеріалів. Зносячись безпосередньо до всіх міністерствами і підлеглими їм органами, бюро розробляє всі матеріали, яким он урядом вони не збирались, воно - утворює і всі переписи, по розпорядженню міністра хліборобства та торгвлі, а також видає статистичний щорічник і так звані офіційні статистичні повідомлення в виді періодичного органу і взагалі допомагає виданням приватних статистичних праць, підтримує останні наявність матеріальною допомогою.

"Маючи такі широкі права, каже проф. Насон, і туроувчів про популяризацію статистичних відомостей з одного боку і допомагаючи науковому розвробленню даних з другого боку, венгерське бюро поставлено значно лішче від центральних установ багатьох інших Європейських держав." Тим же законом 1874 р. установлено устрій середніх або передаточних органів - провінційні статистичні комітети і муніципальні статистичні комітети в містах. Комітети мають дорадче і технічне значення в ділі статистичних дослідів. Як дорадчі органи, вони подають про лішчу постановку робот, а як технічні установи, вони провірюють доставляемі через них в центральне бюро данні і, в разі потреби, роблять і сводку цих даних. З початку ж матеріали збираються по раніш установленим відомостям для річних обрахунків обер-гешпанів. Матеріалів цих вельми багато, але вони низької вартості, бо при прекрасній постановці вищих і середніх статистичних органів, правильного устрій нищих органів в Венгрії не існує.

Це до певної міри зале від того положення, котре залишила Венгрія, як частина бывшої Австро-Угорської імперії. Як відомо, Венгрія була як би однією з двох складних частин імперії, котра і називалась Австро-Венгрією. Але найбільш діяльними елементами у мадьяр були верхні шари населення, що поставляли політичних діячів. Такими діячами були наповнені вищі та середні органи правління в Венгрії, що діяли в ім'я національно-племінної ідеї, але ідея ця удавалась з діригуєчою роллю вищих мадьярських класів і безправ'ям трудової маси. Це відоіввалось і на статистичних установах Венгрії: виявилися добре збудовані вищі і середні організації статистичних установ і відсутність правильної організації на низах.

І2. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ АВСТРІЇ.

Статистичні установи в Австрії носили такий же калемдоскопичний характер, як і в складній частині цієї паристої держави. Головним двигуном австрійської статистики були австрійські німці, що збудували в різних народностях одну велику державу, а окремі частини імперії були лише доставниками статистичних даних по більшій частині в сирому вигляді по тим формам, які були установлені центральною владою. При такій постановці справи, центральна влада довго робила із статистики державну таину.

Власне, австрійська статистика виникла дуже рано. Перші статистичні роботи австрійські історики відносять до Отточара і Ручольфа

Габсбургского, до середини і кінця ХІІІ віку. Австрійські уроарії, се то цензування роботи в дусі римських ізнаїв, початі у 1711 р., і велісь в кінці ХІІІ, але більш або менш правильне числення населення розпочалось було лише переписами при Марії-Терезії в 1770 р. Тоді введені були метрики і таможенна статистика. Все це робилось, розуміється, під впливом державних потреб, хоч і не носило ще характеру точно-установленої і правильно-практичної системи.

Початок правильної системи адміністративної статистики відноситься до часів видання указа 6 квітня 1829 року, котрим наказано було складати щорічно свод статистичних даних по всій державі. Але самі постановці цих статистичних робот придано було в вищій мірі чудернацький характер: з одної сторони, правительство вимагало своїх статистичних робот по всій державі, а з другої, наказувало, щоби не утворювалось ніякого особливого зборання даних, не побільшувався персонал урядовців, що сим замались, і тримались в секреті, не повідомлялись нікому сводні по всій державі таблиці статистичних даних. Перша така робота, складена з 100 таблиць і одлітографована в 100 екземплярах під назвою "Статистика Австрійської Монархії", з'явилась ще в 1828 р. Але перша центральна установа статистики - "Імператорсько-королевська дирекція адміністративної статистики", заведена була тільки в 1840 р. в відомстві ДЕРЖАВНОЇ ОДПОВІДАЛЬНОСТИ.

При існуванні дирекції, статистика становиться до деякої ступені гласною, бо почато було друкування й публікування статистичних таблиць, стали виходити в світ статистичні монографії і з 1845 р. надруковані статистичні данні стали загальною власністю громадянства.

В 1863 р. була установлена статистична центральна комісія, котра підлягала Імперсько-королевській дирекції адміністративної статистики. Оци новий центральний орган повинен був I/ об'єднати всі види статистики, як ті що знаходилися в безпосередньому органічному зв'язку з ними, так і спеціальні відділи міністерської статистики, 2/ прикладати до адміністративної статистики наукові наочності. Але, здавалось би зовсім правильна праця цього обеднального органу вийшла маице безрезультатною в зміслі поділшення адміністративної статистики. Дякуючи дробленому статистиці між різними урядами, вона втратила і тот науковий характер, котрим мала раніше при дирекції, і стала виходити в світ в формі таблиць, заповнених одними голими цифрами. Тільки з переходом комісії в міністерство ісповідань і народньої освіти в 1870 р. голова її фікер відновив монографічні роботи і популяризацію статистики. Але все в 1884 р. була зовсім змінена система вищих статистичних установ в Австрії. Центральна дирекція була скасована, а центральна комісія із дорадчого органу, що складався в представників різних урядів, перероблена була в чисто науковий орган, котрому доручена була розробка всіх частей адміністративної статистики. Комісія і працювала в цьому напрямкові, але дякуючи головним чином тому, що на чолі її стояв талановитий голова професор Інат-Стернич. Саме ж змінення центрального статистичного органу в орган академічного характеру, очевидно, було розраховано на те, щоби забороніти таким робам статистику від вільного розуміння й тлумачення її звичайним смертним, а це було лише в іншій формі - правилом австрійської адміністрації держати статистику в секреті.

В кінці кінців в комісії були установлені 8 відділів: I/ статистики населення, 2/ статистики юстиції та іпотечної, 3/ статистики зовнішньої торгівлі, шляхів комунікації, мореходства і судноплавства, 4/ статистики санітарної і добroчинної, 5/ статистики грошевого руху, кредиту, ощадних кас, промислових товариств та союзів і інш. господарських організацій, 6/ статистики земельної власності, горної, заробітньої платні в селянському господарстві, цін різних промислів, 7/ статистики фінансів і обробляючої промисловості, 8/ нарешті, відділ архива і зносин.

На ряду з цим багато відділів статистики велось в різних міністерствах. Так, в міністерстві торгівлі був свій статистичний департамент, оброблявший статистику, телеграфів і залізничних дорог, в особому статистичному відділі міністерства хліборобства велась своя статистика сельського хазяйства і горної промисловості, в міністерстві фінансів урядовці розробляли матеріали по податкам та митам, а статистична секція військового міністерства займалась чисто спеціальними питаннями військової справи і відповідних потреб. Отже, таким чином, коли центральний статистичний орган в Австрії і об'єднував статистику, то не стільки по внутрішньому лого органичному звязку, скільки по зовнішнім признакам. При значній невиясненості відносин комісії до багатьох урядів, що мали свою статистику, центральний орган тільки випускав ці частини статистики, заготовлені помимо його іншими урядами, хоч при цьому міг провіряти одержувемі ним таблиці і давати форми таблиць для розробки статистичних даних.

В залежності від такої постановки статистичних робот, само відання ними приймало той характер, що вони були окремими спеціальними статистичними установами. В одних випадках в комісію поступали в готовому виді таблиці по повітам або адміністраційним діленням, в інших - по землям або національним частям держави, а в третіх просто по тим урядам, які вели статистику. Такий же характер носили і більш дрібніші ділення основних таблиць. Так, наприклад, данні переписів зводились або по повітам, або по громадам, а данні руху населення по приходам. Готові своди поступали в комісію по статистикам судові, іпотечні, риболовні і мореходні, шляхів комунікації, поштарів і грабобиття, санітарії і інш. Своди даних по зовнішній торгівлі підрозділялись на митні округи, причому прикладались навіть статистичні листи по кошному записаному в таможні товару. По народній освіті статистика оформлялась особо по кошному учебному заведенню, а окрім того, періодично і по індивідуальним карточкам учащихся, і т.д. і т.д. Одним словом, і статистичні установи, і статистика в загальних своїх сводах визначались тією-ж рябизною і слабким звязком, як і так звана "лоскутна Австро-Венгерська монархія". Але в останні часи існування Австро-Венгрії помітно згладилася ця незвязаність між розрізаними статистичними установами. В ці часи більш правильно і статично поставлені були статистичні органи у мадьярів і були зроблені деякі зміни, як в центральній статистичній комісії Австрії, так і в окремих інших міністерствах, дякуючи добре оборудованим місцевим автономним установам по статистиці в бувшому королевстві Богемії, в Загребі і ін.

Середніми або передаточними органами в Австрії служили або загальні державні установи, або такі спеціальні установи, як митні, судові, іпотечні та інш. Окремим землям імперії теж було зоставлено право улаштовувати на свої засоби власні статистичні органи. Цим правом, однаке, покористувались тільки дві землі - сейм Галичини і сейм Буковини /з 1891 р./, а також добре були поставлені автономні установи в Богемії, Загребі і інш. Особливу роль в постачанні статистичних матеріалів центральній комісії грали також місцеві сільсько-господарські товариства в своїх областях діяльності.

В великих містах, як Відень, Прага, Краків і Львів були свої статистичні органи такого-ж характеру, як і в других державах Західної Європи.

Але, що торкається інших статистичних органів, котрі існували на місцях у трудового населення, то вони не носили такого визначеного і певного характеру, як наприклад, в Бельгії або в Швейцарії. Народ, як основний доставник первичних статистичних матеріалів був лише об'єктом безправ'я нищої і близької до нього адміністрації і залияв цілком

від неї в політичному відношенню, був таким же безправним і залежним і при утворенні адміністративної статистики, потрібної головним чином для вищих органів державного керування.

ІЗ. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ ШВЕЙЦАРСЬКОГО СОЮЗУ.

Таким же складним характером, як в Австрії відзначається статистика та її установи і в Швейцарському Союзі, але в є статистика по своїй істоті та її органи по справі тут все не ті, що в Австрії. Ім властиві єдинство і, так було мовити, обмеженість; вони при всій своїй ріжноманітності, одріжуються стрункістю та стійкістю частин єдиного цілого. Такий саме тут і державний стрій, допускавши можливість ведення статистики відповідно демократичним установам Швейцарського Союзу.

Сама Швейцарія уявляє характерним приклад упертого систематичного прямування до демократичних форм державного устрою. В 1033 р. теперішня Швейцарія ввійшла в склад Германії. Але через двісті років, в часи так званого "великого міжцарствія", після упадку в Германії королевської влади Гогенштауфенів, коли феодальні князі стали вибирати в королі людів не страшних для іх влади і коли, значить, центральна державна влада була в наїбільш ослабленому стані, частина теперішньої Швейцарії-кантони Швиц, Урі і Унтервальден вівстали в 1303 р. проти Габсбургів і повели уперту боротьбу за свою самостійність. Пізніше до них пристали Люцерн, Берн, Цюрих та інші сусідні міста. Коли в кінці ХУ ст. в Германії був установлений імперський верховний суд і територія була розділена на округи, швейцарці не захотіли підчинитися цим порядкам. Німці почали з ними війну, але швейцарці виявили такий опір, що за ними признана була заключенням миру в Базелі в 1499 р.-незалежність. Через 150 літ, в 1648 р., Швейцарія зовсім звільнилась навіть од номінальної підлегlosti Германії. В кінці ХVII ст., під впливом французької революції, Швейцарія часово сплотилася в демократичну республіку; при Наполеоні вона, однакож, попала під протекторат Франції. Але в 1814 р. на конгресі в Відні, вона признана була нейтральною самостійною державою.

Таким робом, шляхом довголітньої історичної практики, Швейцарія виробила ті демократичні установи, котрі придали потім визначну окрасу і її адміністративній статистиці. окремі кантони її почали збирати статистичні данні з початку 30-их років ХІ, в 1836 р. в перший раз були опубліковані для всієї Швейцарії данні про населення, а в 1848 р. данні по зовнішній торгівлі і митним зборам. По утворенні Союзної Ради в 1849 р. і було доручено зорганізувати також і союзну статистику. В слідуючому ж 1850 р. був зроблений перший перепис населення, потім зроблена була спроба завести загальну статистику руху населення, але не виконана була за браком засобів, а законом 21 січня 1860 р. було зavedено, нарешті, федеральне статистичне бюро, центральний об'єднувачий статистику орган при департаменті внутрішніх справ.

Появились, значить, дві центральні установи-союзна рада і федеральне бюро. За першою осталась провідна роль, а друге зобовязане було збирати матеріали для загальної статистики і періодично опубліковувати їх. Але діяльність того і другого органів була поставлена в визначні умови, котрі як би диктувались волею народу, широко практикувавшого потім референдуми.

Капітальні роботи, як наприклад - все загальні переписи, що періодично повторювались, установлювались тільки федеративним віборанням. Союзна рада могла теж розпорядитися в справі організації якої-небудь статистичної праці, але тільки один раз і при умові, щоби зборання

даних не провадилось безпосереднім звертанням до комун/громад/.
З способи-ж одержання даних федеральним бюро уstanовлюються на під-
ставі порозуміння між бюро і кантональними правительствами, котрі
вказують місця і живущих в них осіб, що займаються статистикою.

Кожний кантон являється таким чином, з однієї сторони, учасни-
ком в обладнанні загальної для всього союзу статистики, а з другої,
становиться самостійною установою що до своїх внутрішніх розпоряд-
ків по веденню статистичних робот. Всі-ж первичні статистичні мате-
ріали і в тім числі рух населення утворюють общини або комуни. Дан-
ні про рух населення розростаються для всієї Швейцарії в союзному
бюро по карточкам, а всі останні матеріали общин зводяться в канто-
нах.

Доповнюючі статистичні роботи в Швейцарії ведуться з однієї
сторони місськими статистичними бюро в Цюриху, Берні, Валлісі, Аргау,
Сент-Галені і Базелі, а з другої, статистичним товариством, що має свої
статистичні філії майже во всіх кантонах і великим числом місцевих
союзів, обслуговуючи різні галузі промисловости і різні кляси насе-
лення в іх секретаріатами. Багато з цих приватних союзів користуються
допомогами від федерального правительства і тому секретаріати їх під-
чинені тому або іншому департаментові федеральної ради. В цьому від-
ношенню особливо заслуговують уваги робітничі союзи. В 1886 р. заснова-
ний був секретаріат по зразку північно-американських робітничих бюро
статистики. Асоціація 142 робітничих союзів сформувала особий комітет
і бюро з секретарем для збирання й видання матеріалів про положення
робітників, про умови іх праці. Самі-ж програми дослідів робочих бюро
розвглядаються і затвержуються департаментом промисловости.

Приватні союзи, по отаиву проф. Янсона, допомагали головним чином
об'єднанню швейцарської статистики. Статистичне товариство робило по
цьому предмету навіть більше, чим федеральне бюро.

Так, в формі установленої науковою схеми, з організувались статис-
тичні установи демократичної держави, давши її об'єднану адміністратив-
ну статистику, проникнуту демократичним духом. По народній прикаці,
як яблуко падає не далеко від яблучі, так і статистика з ії установа-
ми недалеко одхиляється од державного устрою і соціальних форм.

14. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ РУМУНІЇ.

В числі країн, що знаходились на Балканському півострові під владою турок, Румунія булаеною державою, в котрій була заведена повна адміністративна статистика з відповідними формами. Така постановка статистики й саме ії виникнення збіглись і находились в тісному звязку з виникненням цієї держави і підняттям національної самоосвідомості в народі.

В 1812 р. в Турецькій обособились два князівства - Молдавія та Валахія; в 1859 р. вони з'єдналися в одне васальне князівство Румунію; в 1878 р. на Берлінському конгресі, Румунія була призначена незалежною державою; а в 1881 р. стала королівством.

Цей національний рух народу потяг за собою і утворення своєї статистики. Статистика виникла вслід за тим, як румунами була вироблена конституція 1866 року. Конституційні установи потріували відповідних статистичних даних для правильного функціонування держави. По цій причині палатою депутатів був проведений в 1870 р. закон про статистичні установи, а в наступному 1871 році закон цей прошов і через сенат.

Законом були зафіксовані дві центральні статистичні установи - центральна комісія в ролі керуючого органа і центральне статистичне бюро, як орган виконавчий. На комісію було покладено обмірювання всіх питань, що торкаються статистичних операцій, перевірка даних, котрі розроблялись в бюро і видання їх. Центральне ж статистичне бюро замалось зводкою і виданням статистичних даних по всім видам керування під додзглядом міністерства внутрішніх справ. Центральному статистичному бюро був приданий характер самостійної і незалежної від інших урядових установ. Члени його назначались королем по представлению міністерства внутрішніх справ.

Початкові статистичні матеріали, що добувалися на місцях в ооцинах, приходах і спеціальних установах,шли в центральні органи через відповідні міністерства і статистика була розподілена між ними по таким відділам:

1. Територією, хліборобством, промисловостю, внутрішньою торгівлею і шляхами комунікації відало міністерство хліборобства, торговлі та громадських робот.

2. Статистику народної освіти та добroчинних установ вело міністерство ісповідання та народної освіти.

3. Зовнішня торгівля, фінанси, державне добро і соляні промисли належали до компетенції міністерства фінансів.

4. Статистика населення і його рух, пошт, телеграфів, тутрем, народної гигієни концентрувались в міністерстві внутрішніх справ.

5. Статистика карна і цівільна належала до міністерства юстиції.

В міністерствах були свої докладчики та іх поміщики, що займались зборкою матеріалів і зборанням потрібних для іх відомств даних. Департаментські статистичні комісії знаходились під головуванням префектів і займались перевіркою та зводкою даних по департаментам для центральних установ. Ці-ж комісії слугили дорадчим органом при розширенні питань про поліпшення засобів зборання матеріалів на місцях.

Таким чином, румунська адміністративна статистика та відповідні і

установи, при простоті та примітивності організації, були тим не менш сформовані по тій схемі обєднання статистичних робот, котра була зразковою і для всіх наступніших європейських держав.

15. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНІ.

Чехословаччина уявляє собою цікаву країну, в котрій статистика та ії установи з'явилися зразу ж, одночасно з виникненням демократичного державного устрію і до такої еволюційної відповідності статистичних органів з органами республікансько-адміністраційного характеру привели чисто історичні умови.

Чехословаччина - стара культурна країна, населення котрої проіння було національними ідеями з початку Х віку. Хоч довгі часи воно і рахувалось в складі Австрійської монархії, але само побутове життя і національні течії не припинялись в ні. у всі часи ії історії. В минулому бували навіть моменти, коли Чехія стояла на чолі державних формувань. В XIІІ в. чеський король Оттокар II завоював Австрію, Штирію, Карантію і Країну, хоч і не укріпив їх за Чехією. В XIУ в. чеський король був разом з тим і королем польським і мадьярським і тільки з припиненням чеської династії Пржемисловичів на чолі Чехії з'являються монархи німецької крові.

Але сила населення, що складає нині Чехословацьку республіку, крилась не в цих історично-спорадичних випадках чеського гланенства, а в поступовому зрості і розвитку культури та національної самосвідомості в країні. Теперішня Чехословаччина завжди була культурною частиною Австрії, а потім і Австро-Угорщини і те, що було в ній культурного та національного в часи входження ії в цю коаліційну монархію, зразу ж придало силу і стійкість теперішній Чехословакії республіці. Республіка сильна своєю культурно-національною спадщиною.

Такою спадщиною виявилась в Чехословаччині і статистика з ії установами. Початок адміністративної статистики в Австрії австрійські історики відносять до середини XIII в., до часів Оттокара II /1247-1252 р/, а Оттокар II був королем чеським. Пізніше, коли адміністративна статистика в Австрії прийняла теперішній ії характер, Прага мала своє добре поставлене міське статистичне бюро, а в загально-імперській статистиці Австро-Угорщині теперішня Чехословакія була активним членом держави.

Натурально, що коли Чехословаччина перетворилася в самостійну республіку, ії предстояло тільки переформувати інші, відповідно до нового державного устрію, існувавши в ній статистичні установи, поширивши їх та придавши ім інший характер. Так і поступили державні діячі республіки..

Істотне завдання нової демократичної держави склалось з об'єднання статистики та ії органів. Потрібно було автономні і залежні при австрійському монархичному режимові органи статистики перетворити в самостійні установи для цілей молодої республіки. Бумагались не механічні канцелярські приладжування, а нова творча праця з новою ідеальною підкладкою демократичної творчості. і задача ця зула близькуче розрішення чехословакськими державними діячами та статистиками-спеціалістами.

В Богемії, як складній частині бывшої Австро-Угорської імперії, існувало старе автономне статистичне бюро, як додатковий

в імперії органи, а низкою нищих органів, що оперували на місцях. Оці статистичні установи й належало реорганізувати, іншими словами, не механічно передбувати, а радикально змінити іх функції і, так би мовити, вложить в них новий статистичний дух-ідея нової організації і планомірної техніки. Законом 28 січня 1919 р. старе автономне бюро богоємської статистики перетворено було республіканським правителством в центральну державну статистичну установу з обширними виконавчими функціями.

Старе богоємське бюро, по вартості своїх робот, залишило і раніше перше місце в ряді автономних установ цього роду між іншими країнами складавши Австро-Венгрію. Це, звичайно, могло тільки полегчити реорганізаційну працю, але і придати їй відразу найбільш міцний та неподільний характер. Як що зі скасуванням богоємського бюро не передшло в спадщину новій інституції звичайні традиції, відповідних довго функціонувавшим в певному напрямку органам, то з осталих старі робітники та достаточний контингент чеської інтелігенції, котрих можна було мобілізувати та поставити в нові умови праці. Отже, одна з основних умов соціального будівництва - присутність робочих інтелігентних сил і досвідчених практиків-спеціалістів, в повній мірі забезпечувало в діловому та техничному відношенні новозбудовану центральну Державну Статистичну Установу.

Але чехословацьке правителство не зупинилось на половині дороги в своєму будівництві. Утворивши центральну виконавчу орган статистики, воно вважало необхідним установити, таке по зразку центральних установ, обеднучих статистику в країнах державах Європи, і центральний статистичний орган керуючого і рішального характеру. Таким органом явилається Державна Статистична Рада, затвержена законом 28 листопаду 1919 р., десять місяців після того, як виник центральний виконавчий орган. Між тим, як в цій останній, як в техничний переважно апарат, повинні були увійти головним чином рядові сили, в центральному керовничому органі увійшли кращі спеціалісти по теорії та практиці статистики, як з поміж учених, так і з рядів представників офіційної статистики.

З виникненням цих двох державних установ, статистика була поставлена в такі умови і на таку висоту техніки та планомірності, яких не існувало в Австрії. Статистика зайняла не тільки самостійне положення, але введена була в більш широке русло наукової та практично продуктивної діяльності, а головне, стала єдиною, опираючись на зовсім *справ-
ницький* матеріали в своїх частках, системою для всієї країни. Це є зasadничою особливістю вона радикально відрізняється від загально-імперської статистики Австро-Венгрії, в котрій вона дробилася між центральною статистичною комісією та дев'ятью бюро в дев'яти міністерствах, що в багатьох відділах статистики приводило до подвійної праці, зовсім непотрібної по своїй повторності, а часто і шкідливої.

Фактично головні статистичні праці виконуються в республіці центральним виконавчим органом, в которому в останні часи рахувалось 118 призначених правителством урядовців і 686 осіб допоміжного персоналу. Сама конструкція центрального виконавчого органу носить слідуючий характер.

На чолі установи стоїть презідіум, до обов'язків котрого відноситься власне діловодство та справи персонального складу державної Статистичної Ради та Комісії по фіксуванню цін зовнішньої торгівлі, а також загальні справи всякого роду, що не входять в компетенцію секцій, на які ділиться весь орган.

Презідіумові безпосередньо підлягають департамент одновідальності, дирекція допомігових служб, господарська частина та бібліотека. Самостійно функціонують слідуючі сім секцій.

I. Секція ця складається з чотирьох відділів: 1/ редакційного, 2/ справочного та зносин, 3/ друкарської коректури і 4/ перекладів.

II. В другу секцію входить статистика населення або з, осіона: 1/ статистика загального стану населення, 2/ руху ~~ноги~~, 3/ переселення, 4/ переміни в розподілі ооцин, 5/ публична гигієна і стан санітарії та рекрутські набори по військовій статистиці.

III. Третя секція обімає доволі великі та різноманітні суб'єкти з, яких по двом відділам статистики-І/ духовної культури і 2/ статистики хліворообства та економіки.

IV. Четверта секція відає статистику зовнішньої торгівлі та статистику можливих судувань в слідуючі роки електричних заводів.

V. П'ята секція має назву соціальної секції. В неї входять: 1/ статистика праці, 2/ статистика синдикатів, 3/ асекурації, 4/ статистика соціального "опікування" молоді, студенти, богоугодні інституції, пошертви та інш., 5/ статистика "умовників" /осіб, що передали земельне майно дітям на умовах годування та догляду до смерті/.

VI. До цієї секції відносяться статистики: 1/ політична та адміністративна, вибори, суспільства, друк, державна і автономна адміністрація, діяльність законодавчих установ, поліція та мандармерія/, 2/ статистика народних фінансів, 3/ статистика налогів на багатство, 4/ статистика судова/процесуальний рух/, 5/ статистика діяльності судів по справам карним.

VII. В останній-сьюму секцію входять: 1/ кооперативи за винятком кредитових, 2/ реїонні центри, 3/ внутрішня торгівля, 4/ статистика цін і споживання, 5/ анонімні товариства і 6/ статистика розподілів доходів в звязку з споживанням.

Такий, по сашим загальним признакам, обсяг статистичних праць, що виконується центральним виконавчим органом республіки. Більш детальне визначення статистичних матеріалів по завданням вище загальним і доволі розтяглим відділам і руорикам змальвало би і більш широкий розмах чехословацької статистики. Але це не означало би, що будівники нових статистичних установ в Чехословаччині тільки копіювали те, що дала їм практика старих статистичних установ Австро-Угорії. Збудована заново статистика не подінала до попередньої імперської статистики ні по програмному змістові, ні по вартості досягнутих та розробляемих матеріалів. Вона залишила далеко поваду свою попередниць в тому й другому відношенні.

Нова статистика перш усього значно поширені в відношенню наукової повноти та закінченості.

Періодичність народних переписів на Петербурзькому міжнародному статистичному конгресі установлена була десятиліття, з залишенням права утворення переписів окремим державам і по пятиліттям в межах десятилітнього періоду. В Чехословаччині ці основні праці адміністративної статистики предположено вести по пятиліттям, з розрахунком на однорічну розробку матеріалів, в час, як австрійські переписи, меншою повнотою матеріалів, розвиваючись три роки підряд.

Залізодорожна статистика, слабо організована в Австрії, велась доволі примітивно по так званим бухгалтерським записам, з визначенням тільки деяких сортів перевезених по залізницям товарів. В Чехословаччині, що займає транзитне положення відносно інших держав, вона ведеться в повному обсязі, а на скільки велики це обсяг, то це видно в того, що в залізничній статистиці належить обробці 14.000.000 записів, стільки ж, скільки і по перепису населення.

В такому напрямку радикального перерформування статистичних робот, з введенням в них нових операцій, ведуться 1/ статистика податків на майно по податним листкам в числі 3.500.000 документів, пересічно по 45 стовпцям в кожному, 2/ статистика хліборобства, з заміною зводки матеріалів по ітоговим відомостям земських статистичних установ, як практикувалось це в Австрії, у чотом індівідуальних записів, 3/ статистика санітарна, що обирає нові відділи статистики хорувань, осоюзово душевно-хворих, звично ненормальних та інвалідів, 4/ вільськова статистика, повинна статистикою новобранців і карною статистикою військових судів і т.и. Введена обробка матеріалів по цілому рядові нових відділів, наприклад, данні про арестні доми та тюрми, що неооборялися в австрійських статистичних установах, матеріали військового судоводства, статистика виборів в міські думи, в добавленням до них нових виборів в сенат, в статистиці цієї показчики цін оптових і роздрібних і т.и.

Але істотні особливості дуже вирошої статистики Чехословачкої республіки, що відрізняє її від загально-імперської статистики Австрії полягають не в одному її рості, а і в методології, що допомагала цьому зростові.

Мо~~жно~~ вважати загальним правилом, що в австрійських статистичних установах матеріали одержувались і розроблялись в центральній статистичній комісії в формі зводних таблиць і готових підсумків. З цього правила комісія робила мало виключень в виді безпосереднього контроля первісних даних. В готовому виді зводилась в центральній комісії шкільна статистика по таблицям шкільних рад, міністерство хліборобства вело свою статистику по готовим зводкам і оглядам земських статистичних установ, міська статистика того-ж міністерства складалась з готових зводок, що доставлялись податними управліннями, органами повітових управлінь, землемірами и т.и.

Інакше ведуться статистичні операції в Державній статистичній установі Чехословачкої республіки. Всі статистичні матеріали в своїх первісних індівідуальних формах поступають в цю установу, контролюються в такому виді і, тільки після цієї вельми важкої операції, попадають в оброюку при допомозі головним чином чудово упакованого машинного відділу. Одержані, таким чином, найбільш достовірні матеріали й велика економія сил і засобів, дякуючи концентрованому розріженню операції в одну загальну систему, котрою найбільш забезпечується те, до чого постійно прямували всі перед~~ові~~ держави Європи — одержання зовсім сравнимих статистичних даних.

Само собою розуміється, що при такій розумній та поважній постановці статистики в Чехословачькій республіці, доконче повинні буди збільшитися й розміри статистичних праць, тим більше, що Чехословаччина, як самостійна республіка, ввійшла в більш широке русло політичного життя і ускладнених прогресивних поліпшень. Так, по відділу інформаційної служби виникли зовсім нові, великі і одновідні праці по інформаціям міжнародних конференцій, ліги націй, репараційної комісії та проведення в життя мирних договорів. Але це поширення праць в значній мірі компенсується в Чехословачькій республіці реформацією персонального складу в статистичних установах і

широким вживанням в працях машинник операція.

Між тим як в австрійських статистичних установах урядовим персоналом статистиків на більш дорогий і найменше продуктивний, був більші від допомічного персоналу вільнонаемних інтелігентних робітників, державна статистична установа скомбінувала робочий персонал зовсім по протилежному принципу; розрідивши число чиновників попереднього штату на 52 % замінила їх допомічними силами інтелігенції, збільшивши таким чином продуктивність і вартість праці.

Такі в загальних скорочених рисах переваги нової статистики в Чехословачькій республіці порівняючи з загально-імперською статистикою Австро-Угорщині, дякуючи головним чином правильній та вмілій організації центрального статистичного органу республіки. Але такі результати можливі були при присутності двох корінних умов державного "суспільного життя-1/ високого рівня статистичних установ на місцях, у всіх країнах, і 2/ збільшеного творчого темпу в державному і в соціальному будівництві. Обидві ці умови нашлись в високо культурній і національно сильній країні.

Теперішню Чехословаччину по справедливості вважають країною передовинення робочими інтелігентними силами при міжнародній політичній безурядці і міровій економічній кризі. Чехословаччина в більшій ступені, ніж інші держави, історично підготовила і зберігла ці сили. Натурально, що дякуючи цьому, устоїчивими і работовздібними ока-вались ті нищі статистичні організації, котрі давали і дають країні початкові статистичні матеріали. Такими органами, в котрі певно інте-лігенція внесла цінну розумну працю, були і земські статистичні установи, міські думи, сельсько-гospодарські товариства, школяні ради і тим більше спеціальні органи, як залізнична служба, податні установи, технічні органи поштових управлінь та інш. Чехословачська статистика повинна удосконалюватися по двом напрямкам-зверху-вниз, і знизу-вверх.

Цього потрібує те демократичне судівництво, дякуючи которому Чехословачька республіка так швидко стала на ноги самостійної держави і, при малих розмірах території і населення, виказала таку велику силу життєздатності.

У всі періоди історії і у всіх країнах статистика була обов'язковою спутницею державних і соціальних перетворень. Чехословаччина блескуче підтвердила цей безперечний висновок. І докази, демонстровані цею країною перед нами: після короткого періоду реорганізації статистичних установ державна Статистична Установа почала свою працю з жовтня 1921 р., коли найдено було відповідне номенклатуру, була дала цілий ряд цінних статистичних друкованих праць.

І6. ДЕРЖАВИ З НЕДОГОЗВИТИМИ ФОРМАМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ СТАТИСТИКИ

До чиєїм народ-енням адміністрація на статистика обов'язана була древнім деспотіям Азії та Африки-Китаєві, Індії, Египтові та ін., але дальший і розвиток і осоюзово перетворення і в наукову систему було ділом переважно європейських культурних держав, некультурні держави Азії або Африки не мають правильно поставленої адміністрації статистики. Той-не величезний та перенаселений Китай, котрий вважається колискою примітивної статистики, стоїть в цьому відношенні нище і далеко одстав від таких малесеньких держав, як Бельгія ябо недавно посталої молодої, але висококультурної Чехословачької республіки.

Це підтверджує те, що статистика не тільки спутниця розвитку державних і соціальних форм життя, але і ровесница культури.

Тим не менш і в цівілізованій Європі є ще держави, в яких постановка адміністративної статистики знаходиться в дуже недоладному стані. В кращих випадках в них є статистичні установи, але установи ці не стінкі і змінливі, розрізнені і не мають якого будь-ограничного зв'язку між собою, а в гірших, навіть, такі установи бувають рідкістю. Важаді-ж всі вони дуже далекі від постановки статистики на співвідтності вищих, середніх та нижніх органів адміністративної статистики, як поставлена вона в видатник по культурі і державному устрою країнах.

В цьому разі одсталість статистики є одсталістю або невакіченістю політичного і соціального розвитку. Тому що адміністративна статистика, як і в своєму розвиткові рівною має зростом державної сили та культурного прогресу, то натурально, що недостатки цього роду викликають і недостатки в постановці статистики. Значить, тут очевидується на чисто негативних признаках, тобто положення, що між станом статистики та її установ і станом державного устрою і соціального побуту, як основних признаках культури і прогресу, існує найтісніший зв'язок і залежність.

17. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ ГОЛАНДІЇ.

Голандія належить до числа країн, що підлягали ряду змін на протязі їх історичного життя. Складвшись в державну організацію з початку XVII ст., вона кілька разів переходила від самостійного та незалежного існування до підлегlosti і утису від інших сильніших держав. В перші часи свого існування вона знаходилася під владою Гішпанії, а коли гішпанський король занепад Піліп II став давити протестантизм і релігійну свободу, Голандія виказала упертій опір і одстояла свою незалежність, проявивши зі своєї сторони саму широку віротерпимість. В 1678 р. по Вестфальському миру вона була визнана універсальним державою. В часи французької революції в кінці XVIII віку вона існувала під назвою Батавської демократичної республіки; при Наполеоні І-ому з початку носила назву Голандського королівства, а потім ввійшла в склад Наполеоновської імперії, нарішті на Віденському конгресі Голандія разом з Бельгією склавася в Нідерландське королівство, але в 1830 р. і Бельгія одколовася від Голандії.

Подібна гнучкість та хитання як ої наслідно одбились і на статистиці Голандської держави за лінію історії період її існування. Недивлючио на те, що в середньовіччя Голандія вславилась своєю торговою статистикою, в новіші часи вона, навпаки, має по словам проф. Ясона, "дуже погано удаштовану адміністративну статистику". Але до устрою статистики і статистичних установ голандці приступали не один раз.

Перша спроба Голандії обосновати правильно поставлену статистику і її установи відбулась з початком самостійного існування цієї держави. В 1826 р. з такою метою була уstanовлена спеціальна комісія для виробки пляну устрою адміністративної статистики. По вимозі цієї комісії, в 1829 р. був переведений перепис населення, але цим і обмежувалася її діяльність. В наступному 1830 р. після oddілення від Голандії Бельгії, комісія була закрита і статистика наче-то була забута на довгий час. І це велими характерно. хоч в державному житті Голандії і зробились за ці часи істотні зміни, але вони були як результат зовнішніх факторів, без активного підняття населення внутрі країни. У НАСЕЛЕННЯ НЕ БУЛО ОЧЕВІДНО, ТВОРЧОЇ ЖИЗНEDІЯЛЬНОСТИ, ТОГО

АКТОРА, КОТРИМ ІБІ ЛІСЯ ЗВИЧАЙНО І ПОЛІТИЧНИЙ ЗРІСТ КРАЇНИ І
ШІЛЬНА ПОТРЕБА В СТАТИСТИЦІ, ЯК МІРИЛІ ЦОГО ЗРОСТУ.

Тільки в 1848 р. було утворено при міністерстві внутрішніх справ статистичне бюро, але йому доручена була одна статистика населення. Через 10 літ, в 1858 р., по вимозі деяких учених, правительство заснувало центральну статистичну комісію і завело при кожному уряді провінції по статистичному бюро. Через три роки, однаке, комісія була закрита, а провінціальні бюро зостались в невиразному положенні без засобів та яких-будь провідних правил та вказівок. В 1878 р. було закрито і статистичне бюро при міністерстві внутрішніх справ, проіснувавши майже безреальтично на протязі 30 літ. Нарешті в 1881 р. голландське статистичне товариство настояло на відновленні статистичного бюро, але парламент не дав коштів на його утворення. Тоді саме статистичне товариство заснувало на свої кошти статистичний інститут. Це була все майже приватна установа статистики, що утримувала тільки одного редактора й одного рахівника під головуванням даремно працювавшого професора статистики Амстердамського університету.

Таким робом, всі спроби утворити в Голандії який-будь центральний орган для обєднання статистики скінчались повною невдачою.

Фактично статистика велась окремими міністерствами самими елементарним способом: складені зовсім безконтрольно нищими органами данні зводились в таблиці по кожному уряду, котрі й слу жили даними офіційної статистики. Так, міністерством внутрішніх справ добувались данні по народній освіті, по піклуванню бідними, народній гігієні і руху населення; в міністерстві промисловості й торговлі вдавались щорічні обрахунки по хліборобству, публичним роботам, морському судоходству, про парові двигуни, рибних ловлях, залізничних дорогах і поштових ощадних касах; міністерство юстиції вдавало статистику юстиції і тюрем, міністерство фінансів-статистику зовнішньої торгівлі та міністерство колоній-статистику колоній.

В загалі адміністративна статистика Голандії характеризується відсутністю правильно поставлених статистичних установ, малим числом статистичних видань і невисокою вартістю невистарчаючих статистичних даних.

І8. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В ГІШПАНІЇ ТА ПОРТУГАЛІЇ.

Подібно до нетривалості та змінливості, як в Голандії, визначається і статистичні установи Гішпанії, хоч вони були поставлені на більш широких, чим в Голандії, основах і більш ріжноманітні. "Треба зауважити, каже проф. Янсон, що статистичне улаштування в Гішпанії змінялося так часто, що встежити за всіма змінами навіть в центральних органах. Немо лише на підставі тих вказівок за різні часи, що маються в відповідній літературі.

В Гішпанії було и статистичне бюро, основане в 1856 р. при міністерстві хліборобства, торговлі, народної освіти та публичних робот, і дорадчий комітет, з філіями-географичною та статистичною при географико-статистичному інституті того-ж міністерства; а загальний напрямок статистичних робот вівся цим інститутом. Але не будо ні доволі певних даних, що фабрикувалися звичайно провінціяльними урядами, ні стійких середніх та ниших органів статистики.

Так з 1857 по 1861 р. в Гішпанії діяли провінціальні статистичні комісії; потім місце їх заняли статистичні інспектори, скасовані в свою чергу в 1863 р.; після того знову були відновлені комісії.

Таким чином, од частин змін статистичні установи Гішпанії не наче-б то стрибали; вони, очевидно, підлягали таким же змінам та нестійкості, як і все загалі державне життя та соціально-культурні взаємовідносини в цій державі. Колись могутна держава, Гішпанія в останній період свого існування знаходилась в значному упадкові, що доконче повинно було одбиватися на всіх сторонах і життя і в тому числі на статистиці, як найкращій викразниці дійсності.

Меншими змінами, але також слабим оборудуванням відзначались і статистичні установи Португалії. В 1857 р. в ній була основана центральна статистична комісія, але скоро потім вона була закрита, а роботи і побудували розподілени по різним урядам. окремі бюро були в трьох міністерствах - в Військовому, юстиції і міністерстві землеробства, торгівлі та публичних робот. З 1875 р. статистичні щорічники королевства видавались статистичним відділенням міністерства торгівлі. В загальній статистичні установи Португалії мали малий розмах, тому, що мала була держава, потреби котрої вони повинні були обслуговувати.

Колись і Португалія грава видну роль в світі, рахуючись першоколонізаційною державою, дякуючи відкриттям і моряків в ХУ та ХІІІ в.в. В свої часи Португалії належала така величезна країна, як Бразилія, котра, однак, перетворилася в 1822 р. в самостійну імперію. Територіальні втрати Португалії і розвиток морської комунікації під впливом піраторського транспорту в інших державах звужили морську роль Португалії, звуживши і розміри тих державних потреб, котрі завжди викликають розвиток статистики.

19. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В ДЕРЖАВАХ БАЛКАНСЬКОГО ПІВОСТРОВА .

Володарем Балканського півострову, як відомо, була Турція, що грава в останні часи роль держави, деспотично давнішої підлеглії і народності. Тяжкий режим релігійного фанатизму та державної деспотії не могли допомагати розвиткові культури та високому підняттю економіки, а раз пригнічені сути ці сторони живої дійсності, не могли бути місцем і здоровій статистиці. Так воно в дійсності і було.

В самій Турції, в головній дірігуючій державі, до 1874 р. не було статистики, а відкрите в цьому році статистичне бюро, повинне заложити офіційну статистику, проіснувало всього три роки і в 1877 р., за часи війни Росії з Турцією, було закрито.

В Греції, що раніше від інших країн звільнилась з під влади турок, статистичні установи почали складатися по мірі зросту державних потреб, частково обслуговуючи їх, вони були позбавлені того єднінства і планомірності, котрі властиві установам передових держав Європи. На відкрите статистичне відділення народного господарства при міністерстві внутрішніх справ покладене було завідування переписами населення, статистикою його руху та статистикою землеробства, торгівлі і судоходства. Але фактично за більшість часу залишилися лише переписи та статистика землеробства, а статистику торгівлі та судоходства взяло в свої руки міністерство фінансів, статистику шкіл - міністерство народного просвітлення, статистику карму і цівільну - міністерство інтендантства. І тільки другим відділом статистики не нашлось місця. Місцевих передаточних установ також не буде. А збори з первісних сиріх матеріалів переводили представники місцевої адміністрації, в поміч котрим тоді давались комісії з місцевих мешканців.

В Сербії не було ні центральної статистичної установи, ні місцевих передаточних органів, а для ведення переписів складались тимчасові комісії, які, деревідячи з села в село, вели перепис і по змозі складали податні ознаки. Зібрани також робом невистарчуючі матеріали сербської статистики видавалися юридичними відділами міністерства фінансів.

В Болгарії статистика з'явилася скоро після виникнення Болгарського князівства, як відокремленої державної організації, для потреб якої було установлено статистичне бюро. В 1881 р. це було зроблено однодземний перепис населення. Зразу ж болгари стали видавати друком данні про рух населення та обрахунки по зовнішній торгівлі. Все це вказує на те, що в процесі утвореному до нового життя народі почала прокидатися і статистика, яка точно відбивала, що творилося в країні. Ще яскравіше ця залежність статистики від статистичних установ від національного пробудження в населенні відзначилася в Румунії, що вже в одній з своїх місців.

Таким чином, очевидно, що найгірше поставлена адміністрація статистика на Балканському півострові у самої Турції, у володарки народів півострова. Невдавальчи на попередній семирічний період Балканськими народами, турки не змогли і не пробували своєчасно зорганізувати статистику та ії установи для обслуговування своїх державних потреб, що зробили, однаке, почасти деякі з попередніх її васальних держав.

Ця, здавалось би, недоречність вказує, звичайно, на те, що причини ції треба шукати в самих умовах історичного існування Турції, колись великої і могутньої імперії, а нині розпадаючося державного организму, для розвитку якого не доволі вільською силою та релігійного анатезму, які скували колись олеск та величину османів. В процесі державного упадку турки не тільки губили провінцію за провінцією, але не ишли вперед ні культурно, ні економично, завдяки відсутності економічного та культурного руху, статистика, незважаючи на супутниця такого руху, не знала собі місця при дворі падашот імперії, зникшої лише до вільськового господства та деспотизму.

20. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ.

Спроби окремих держав обєднати на своїх територіях статистику та ії установи, з початку другої половини XIX ст., приняли міжнародні напрямок. Здавалось, що статистика, як наукова система, вступила в свої законні права і висловила свої безперечні домагання, що до обединення статистичних дослідів всіма першорядними державами. Це самий характерний момент в розвитку статистичних установ, викликаний історичним ходом подій і виявивши, так сказати, в сумарних взаєміях між перетворенням державного устрою в цілому ряді європейських держав і потребою обслуговування нових взаємовідносин і порядків відповідними формами статистики та установ.

Як відомо, кінець першої половини XIX ст. закінчився 1848 роком, який наклав різку рису на історію європейських держав. В Парижі виникла кровава революція, відкіля революційний поар розповсюдився майже по всій західній Європі, по країні мірі в важливих ії державах. Це був звіт-порахунок між реакційними течіями, виникшими після наполеонівських війн і новішим ліберальним рухом, направленим на перетворення держав в дусі конституційного керування.

І от з цим то моментом перетворення асоціації монархів в конституційні держави з'єднується і момент виникнення міжнародних органів статистики. По часу виникнення, першим таким органом були - міжнародні статистичні конгреси.

21. МІЖНАРОДНІ СТАТИСТИЧНІ КОНГРЕСИ.

Ініціатором виконання ідеї спілки та обединення в статистичних роботах вважається Кетле. Коли в 1851 році на всесвітній Лондонській виставці війшли представники науки Англії, Франції, Германії, Бельгії, та інш., то ідея ця привела їх до однодушного рішення про необхідність її виконання. Тоді ж бельгійська центральна статистична комісія, на чолі котрої стояв Кетле, взяла на себе почин, що до скликання першого міжнародного статистичного конгресу, і бельгійське урядовство рішило зібрати цей конгрес в слідуючому 1852 р., але по причині політичних ускладнень перший конгрес був скликаний лише в вересні 1853 р. в Брюсселі.

Перший конгрес був і першим досвідом постановки основних питань, що повинні входити в компетенцію цієї установи. Діло було нове; відіхались головним чином представники адміністративної статистики, треба було почати, так би мовити, з азбуки. Натурально, що треба було утворити загальну схему питань, які належало обговорити і дослідити представникам статистики від різних держав. І дійсно, наступним конгресам довелось згодом детально розроблювати багато тих питань, котрі намічені були першим міжнародним статистичним конгресом в Брюсселі. З часом до цих основних положень, вироблених на першому конгресі, прибавились домагання учених, поширившися першопочаткової програми.

Але одно-теоретичні будування і друге - практичне розв'язання теоретично обоснованих завдань. Теоретичні будування не рідко не можуть бути далі бажань, а практика вирішує діла так, як вони фактично обставлені. Теж утворилося і з міжнародними статистичними конгресами. Вони не змогли правильно виконати не тільки основних завдань, але і чергових функцій по багатьом причинам - з яких теоретичні предпосилки не були оправдані на практиці.

Одною з таких причин, що гальмували справу проф. Ямсона вважав переповнення конгресів, дліготанієм, що впливало своїм незнаючеством зі статистикою погано на поважність і продуктивність праці конгресів.

Друга причина малоуспішності праці на конгресах подягала в тому, що кожна держава, в котрій відбувалися засідання конгресів, мала за собою більшість учасників в конгресах в виді місцевих представників. Діякуючи цьому, багато питань рішалось і напрямок робот вівся в основному для такої більшості дус, підризаючи, таким чином, плани-мірість робот і навіяючи небажані рішення представникам інших держав.

Третя, нарешті, причина помягала в беєзправ, і конгресів, зоставалось зовсім невирішеним питання про те, на скільки "рішення конгресу могли мати обов'язкову силу для всіх держав". Конгреси рішали одне, а держави, представники від котрих звертали на конгресі діла, зовсім друге.

Але не дивлячись на все це "ядро конгресів - спеціалісти-практики, представники адміністративної статистики й фаховці вчени" не трохи ли в виду, на думку проф. Ямсона, первоначальної ідеї конгресів і старались правильно з організуватися та придавати

зібраним практичним характер". Дякуючи цьому ядру, котре так працювало, існували конгреси і продовжували періодично, через два-три роки, збиратися.

Можна, однак, дуже сумніватися в самій цілевідповідності ядра з сучасних адміністраторів од статистики і скромних ученых од науки. Що конгреси та іх ядро існували і збирались-це так звичайно; але навряд чи це ядро було єдиним і суцільним. Навпаки, в цьому ядрі й крилась, власне, основна причина неудач міжнародних конгресів. Ядро було механічним агрегатом двох несумісттівих елементів-слуг своєвільної адміністрації і служителів чистої науки. Дякуючи цій недоладній подвійності, ядро і служило четвертком та самою головною причиною, як недоладні постановки конгресів і праці на них, так і самого закінччя їх існування. Прош. Ямсон упустив з виду цю основну причину слабкої життєдіяльності міжнародних конгресів в області їх практичного значення пром об, однаки статистики на міжнародній засаді.

Трудно було об, єднати на конгресах інтереси урядових представників одміністративної статистики навіть з об'єктивними допомагачими представниками науки. Урядові статистики не могли виходити з тих рамок, в яких велась статистика в іх державах, як застіб по обслуговуванні державних порядків, а у представників науки, по цій причині, звязані були руки в тих випадках, коли вимогами науки не відповідали завдані в державі порядки. Значить, фактично повинна була іскувати часто прінципова різниця, яка розколювала ядро на дві різні, несумістті частини.

Урядові статистики були хоч і офіційними представниками своїх держав, але ім не дано було ніяких прав по забезпеченні тих або інших обов'язків іх держав в справі проектування на конгресах практичних заходів. Як що на самих представниках і лежали певні обов'язки по працям на конгресі то постанови і рішення конгресів, в яких працювали участь ці представники, не мали обов'язкового значення для представників іншими державами. Державні правителі не рахувались з ними або просто ігнорували їх.

Все це придавало конгресам великий не стінки і позбавлений практичного значення характер. Навіть для організації конгресів не було органичного статуту, котрим визначались би як права і обов'язки конгресів, так і неперервний зв'язок між ними. Конгреси держались на звичай, зловживомуся практично. Звичайним шляхом вироблялись організаційні комісії, що займались підготовкою робот для майбутніх конгресів. Звичайно збирались учасники конгресів на по-передні наради *avant congrès*, звичайно ділилися на секції і звичайно закінчувались конгреси також нарадами *d'après congrès*.

Навіть зовнішні риси та обставини конгресів придавали ім не стільки діловий, скільки парадний характер. Представниками адміністративної статистики од держав були по більші частини високопоставлені урядовці й бюрократи, а покровителями конгресів короновані особи. Одкривалися засідання конгресів найчастіше під головуванням якого-будь з членів царствуючого дому й т.д.

В день одкриття конгресу, кале прош. Ямсон, "обиралось справжнє буро в міжнародному характером, говорились промови, читались некрологи й т.д. На другий день починалися роботи Секцій, в яких комісія складала свою буро і часто вибірала з поміж себе спеціальні комісії для вирішення різних спеціальних питань. Всі секції та комісії працювали одночасно тому що весь конгрес продовжувався б або

7 день, що було надзвичайно незручно, тому що фаховці, які були найбільш поважними елементом на конгресі, не могли працювати одночасно в де-кількох комісіях і часто секції складались з великої кількості дилетантів і незначної кількості вчених знавців.

"На призначений для закриття конгреса ^{день} приготовлялися коротко-мотивовані доклади про рішення секцій збори, по більшій частині мовчали заслухували сі доклади та іх затверджували. Конгрес кімчався. Офіційні делегати ще раз збиралася на *арбі согре*, де поверхово обмірковували про зручність переведення в життя революції тільки ще прийнятих конгресом і розв'язались до слідувального конгресу. Що сталося в дійсності з тими рішеннями-лишалося невідомим. Для окремих держав вони не мали, звичайно, обов'язкової сили і не могли мати. Переведення їх в життя залежало не тільки від доброї волі представників адміністративної статистики, але і од іх практичності, себто від того якскільки були приняті на увагу умови того оточення, в якому мовні позиції були переводитися і через те, що кожний докладчик організаційної комісії, який виробляв революції конгресу, ділився на практичність і дієвість своєї точки погляду, себто маючи на увазі умови свого краю, то завдяки тому вживання місцевих умов інших країн там не будо.

Зрозуміло, що рішення не виконувались і ніхто не зізнав чому; ніхто не зізнав якскільки те, що зроблено конгресом доцільне-приєднане. Таким чином від праці конгресів лишалось багато чудових монографічних праць, багато цікавих представлених наукових творів, іноді виключно для конгресу зроблених *évoquées, présentées* — але дійсної користі виходило менше ніж сподівались.

Така характеристика конгресів, зроблена авторитетним професором статистики, людиною, що відносилася до них надзвичайно пряміво. Навряд чи можна, однаке, погодитись з такою істориком статистичних установ в тому, що практикою практичних завдань конгресів було однозначно познання докладчиками місцевих умов різних країн і пристосування революцій лише до умов рідної країни докладчика. Не може бути, щоби в таких загальних умовах, які вязані з постановкою основних статистичних установ, не знали були докладчики. Але, коли-б це було і так, коли-б докладчикам невідомі були загальні умови, що перешкоджали правильній постановці, наприклад, одновимінних переписів населення або зведення записів про рух ного, або регистрацію по товарообміну і т.д. т.д., то і тоді ігнорування рішень конгресів вищими в країні владами, як що ці рішення приходились чому небудь не до вподоби, останеться дійсністю. Власне в ігноруванню і в небажанні рахуватися зі статистикою і полягали головним чином завдання конгресів в області практичного примінення їх рішень. В іншому місці, сам Ясоки каже, що не дивлячись на працю конгресів, фактично "установився такий порядок, що рішення конгресів самі по собі, а діяльність адміністративної статистики сама по собі. Справа проста: непідходящі рішення конгресів були певним державам не тільки не обов'язкові і не базові, але в багатьох випадках і зовсім не допустимі. Знайдячи не можливим сформування міжнародного статистичного органу в одних окремих представників однієї держави, на основах дипломатичної конвенції, - проф. Ясоки ще яскравіше підкреслює невідповідність між постановкою адміністративної статистики і рішеннями конгреса. "Статистична діяльність, каже він, дуже близько звязана з узагальненням державного управління і приведення ії до єдинства та одноланітності в кінці кінців вимагало бя об'єднання політичного устрою держав, на що ні одна держава, звичайно, не дала б уповноваження своїм делегатам."

Таким робом, завдання конгресів в сфері практичного примінення їх революцій в істоті знаменують союз рідність інтересів царя-

самодержца в адміністративному устрому держав з авторитетом генія свободної творчості в науці. Ідея, ідеал, право має статистик свободної науки врикатися в палаці коронованих, або в загалі високо-поставлених у влади осіб хоч-би и по демографії, або розкривати тайни військового діла, або рахувати секретні фонди в фінансах, або встановлювати кількість таїнних агентів та шпіонів поліції і Т.Д., і Т.Д. включно до притягнення свободної людини карним законом за ухильнину від подачі вказівок по адміністративним питанням. От, чому "конгресам, по характеристиці професора Яисона, приходилося вертатися до питань вже розглянутих та замінити одні рішення другими." І дуже можливо, що рішення конгресів, як кам'яне знову - Яисон, мали почасти випадковий характер і тратили в значно практичнім грунт. "І загальний пляк та система зовсім не були в іх праці, що силою адміністраційних інтересів влади підрізались крила у свободної науки, а не від напливу дилетантів на конгреси, що плодили на думку Яисона, безсистемність і відсутність плана."

В істоті конгреси були лише декорумом, за котрим ховались псевдо-ліберальні стримлінні державників влад до правильного поставлення статистики. Переважною практикою потрібна була статистика, як обективний показатель несовершенства та коробливих з, якщо державного життя, а як техника для одержання найбільш точних та дешевих даних по базамм питанням державної сили і закріплення її в значенному напрямку. Отже, і в резолюції конгресів практичного характеру окремими державами вживались тільки ті, котрі відповідали цим цілям, ісі - інші рішення, що розходились з такими цілями, були не-потрібними або навіть шкідливими нововведеннями, що розхитували існувавши порядок та основи держав. В цих вузьких рамках державні правителі і їх поміщики тільки жартували, так сказати, зі статистичними конгресами, зводячи їх діяльність коли не до нуля в більшості випадків, то принаймні до дуже малозначних величин.

Трудно, в загалі, визначити, що дали для окремих держав міжнародні статистичні конгреси. "Результати тридцятілітньої діяльності міжнародного статистичного органу, яким проф. Яисон, були, в деяких відношеннях дуже важні. Ці результати "в деяких відношеннях" Яисон зводить до 10 пунктів: 1/ при конгресах відбулася злука наукової і практичної статистики, 2/ значно поліпшилось удаштування адміністративно-статистичних установ, 3/ утворився обмін виданнями між бюро окремих держав, 4/ з'явились статистичні щорічники, 5/ досягнуто великих подішвей в переписах населення і в зборінні даних про його рух, 6/ досягнуті деякі успіхи в статистиці хліворообства, промисловості та торгівлі, а також виникла статистика судоходства, залізничних дорог, банків і кредитових установ, 7/ розпочато було багато праць в різних державах для складення міжнародного статистичного збірника, 8/ значно поширилися графічні методи в справі вимірювання їх для аналізу громадських з, якщо. 9/ відбулося об'єднання мір і ваги в багатьох державах, 10/ значно виросла кількість статистичних видань."

Само собою розуміється, що статистичні конгреси не могли пройти безрезультатно, що як ідея об'єднання статистики, так і виконання її при допомозі міжнародного колективного органа в вищій мірі вдала істотні. Безперечно статистичні конгреси внесли в діло розвитку статистики та її установ плюси, а не мінуси, бо і при безправі, і конгресі і без пірамідності та безсистемності їх робот, роботи ці все-таки були і не могли зістатися безслідними. Так, дякуючи конгресам, досягнуто великих удач в переписах населення.. Це безперечний факт.

Але трудно провести в цьому відношенню рису між тим, що дали

конгресів і що викликано еволюційним ходом життя. І все мі народників конгресів або при них, але помимо них, багато з того, що ставить пропозиції в дебет конгресів, склалось натуральним еволюційним шляхом, як наприклад, обмін виданнями, або деякі успіхи в статистиці хліборобства, промисловості та торгомі, або збільшення кількості статистичних видань і т.д. В пункті 7-м проф. Янсон говорить: «завдяки конгресам, розпочато багато нових робот в різних державах для міжнародного статистичного зборника». «Але самий зборник так і не появився, за винятком деяких праць по тім великих програмі, котра була на міжнародні статистиками на конгресі. Мало того. Сам Янсон пояснює в приводу цього великих цікавих фактів. «Коли через 25 років існування конгресів, кало він, припав по постанові Гаагського конгресу скласти міжнародну статистику спільними силами всіх європейських держав, то оказалось, що виконати завдання також трудно, а по багатьом часам статистики зовсім неможливо, так само як було в часі Брюссельського/першого/ конгресу.»

Ясно таким чином, що в кращих випадках "весьма существенные результаты" статистичних конгресів зводяться лише до того, що вони показали, що в задуманого не можна зробити. І це звичайно плюс. Також умовний плюс складається і по першому пункту "весьма существенных результатов", по которому проф. Янсон стверджує, що, дякуючи конгресам "відбулась злука наукової і практичної статистики". Можна сказати, що конгреси пробували утворити таку злуку, що фактично це було такого рода механічне єднання, при которому орієнтація статистики змушено була тягнути статистику в одну сторону, а учени статистики в другу. "Так чи інакше, не механічне єднання, а органичне злиття наукової і практичної адміністраційної статистики, коли для цього вимагалось си, по словам Янсона, "общественное политическое устройство держав". Самий показаний факт на лицо: під впливом несомнімості планомірної організації діяльності статистиків від адміністрації з статистиками від злуків перестали існувати самі міжнародні статистичні конгреси. Їх ніхто не закривав, не було ніяких замірів насильно припинити їх існування, а вони самі собою пропинились, були не життєві.

22. ПОСТИНА МІЖНАРОДНА КОМІСІЯ.

В такому виді предполагався новий міжнародний орган статистики, який повинен був обслуговувати як теорії конгресів, але він існував більше в теорії, чим на практиці. Хістке, не визначене положення конгресів і недолади постановка робот на них були замічані дуже рано самими членами конгресів і необхідність реорганізації їх була, для багатьох ясна. Ще на пятому Берлінському конгресі в 1863 р. внесений був перший проект реорганізації конгресів відомим Енгельсом, німецьким статистиком і співробітником Карла Маркса. Рахуючи конгреси ученими зібралими з примішкою не наукових елементів, Енгельс предопинув переробити конгреси просто в міжнародне вчене товариство без жадної офіційної окраски і підтримки грошовими засобами правителств. Конгреси в такому виді повинні виділяти з себе постійну депутатію з дев'яти членів і виконавчу комісію. Обидві ці організації повинні функціонувати в перерви між двома конгресами, бути звязком між ними. Обом організаціям надані були виконавчі функції, але депутатія повинна була турбуватись про проведення в життя постанов попреднього конгресу і підготувати роботи для будучого, а комісія видавати праці конгреса і повідомляти в мотивованому виді *Урішенні конгресів* правителства.

На Берлінському конгресі, однаке, не був прийнятий проект Енгельса. Болільсь, що, загубивши офіційних представників, конгрес згубить разом з тим і тільки моральних обов'язків, які які заставляли

представників" по можливості" проводити постанови конгресів в членах а правительства в свою чергу перефразувати проявлять "симпатії до конгресів". Що ж торкається депутатії, то "навряд чи вона матиме в очах правительство більше ваги, ніж окремі представники їх об'єктивної статистики. Одинуши проект Енгельса, конгрес обібрал, однаке, міжнародну комісію, котрій і доручив скласти проект реорганізації конгресів для будучого Флорентійського конгресу.

Тимчасова комісія виконала доручення конгресу, але і її проект далі одних балачок не пішов, зоставшись при справах конгреса без всякого руху.

В 1869 р., на останньому Гаагському конгресі при виявленні неспроможності утворити міжнародну статистику, через недостатність і негідність матеріалів, у спеціалістів-статистиків знову явилається думка про утворення постійного міжнародного органу статистики, а на останньому Петербургському конгресі був прийнятий зібранням представлений Йому проект постійної міжнародної комісії. Для діяльності комісії вироблений був статут загального характеру і обрана комісія три рази збиралась в 1876 р., в перерви між Петербургським і предположеним Пештським конгресами. На цих зіборах вироблений був новий доволі статечний устав, в силу котрого постійна міжнародна комісія являлась самостійним міжнародним органом, з широким планом діяльності і з функціями, звязуючими попередній міжнародний конгрес з наступним.

Здавалось, що на цей раз були приняті на увагу усі умоги, що гальмували діяльність міжнародних конгресів і належало справжньою двох органів-конгресу і постійної комісії, - при безперервному звязку, дістя більш доладні результати, чим які давали конгреси. Але отут-то і учинився формений роскол між представниками статистики. На останньому Паризькому засіданні комісії було одноголосно рішено, що члени її повинні були довести до відома своїх правителств про новий міжнародний орган статистики і про плани його діяльності. Більшість членів комісії так дійсно і поступила. Але інші і особливо представники Германського імперського бюро не побажали підлягати принятій комісією постанові. Очевидно, не знаходили можливим виступати перед своїм правителством з тими проспектами робот, котрі намічені були комісією. Учинився формений крах. Нова сесія комісії була одложена, голова комісії склав з себе обовязки. І разом скінчили своє існування і конгреси, і постійна комісія.

"Таким чином, говорить проф. Янсон, побоювання висловлені Енгельсом в 1863 р. на Берлінському конгресі, збулись: він двадцять років тому назад предсказав, що погляди правителств можуть перемінитися і конгрес в первісному вигляді зробиться неможливим тому, що правителства відмовляться брати в ньому участь". Очевидно, що правителства і їх представники на конгресах почували собою більшу сильну і вагу чим учні діячі науки, і ті з цих останніх, котрі дорожили фіктивними звязками конгресів з правителствами, не поимились в своєму передбаченню, що конгреси втратять симпатії правителств".

23. МІЖНАРОДНИЙ СТАТИСТИЧНИЙ ІНСТИТУТ.

"З припиненням діяльності конгресів, говорить проф. Янсон, по перше, ослабів з важких стимулів до поліпшення адміністративної статистики-соревнування: ~~рамки~~ багато робилось для того, щоб не унизити себе перед чужинцями, але все такі робилось; по друге-ослабів авторитет, хоч і чисто моральний, громадської опінії: цікаво те, що з закриттями конгресів і постійної комісії, менше почали цікавитися статистич-

ними справами в деяких державах деякіх були закриті центральні комісії і навіть центральний бюро Голандія. Египет; ідея централізації статистичних прада була ослаблена і нарешті видання "Міжнародної статистики" припинилося.

Все це заставило статистиків знову розробити план організації міжнародного статистичного органу. Найбільш активні представники статистики рішили покористуватися п'ятидесятлітнім ювілеєм Лондонського Т-ва, щоб виконати сей намір.

Квілеї Лондонського статистичного товариства, що відбувся в червні 1885 р., був обє об'єднаний англійським урядом з свободивою виставністю і в числі питань для обговорювання закликаним урядом делегатам од різних держав. Оголошено було і питання про основу міжнародної статистичної асоціації.

Проект улаштування такої асоціації представив делегат проф. Нейман Шпалларт. В мотивах до цього проекту він указав, що міжнародним конгресом і з їх продовженням сильно перешкоджали: 1/ наплив ділетантів, що не мали нічого з статистикою, ні з адміністративною, ні з науковою статистикою, 2/ мінливість складу конгресів, що переривала послідовність їх праць і площа повторення і попередження одних і тих же питань і 3/ неморальность відносин між конгресами і урядами, що посилали на них своїх представників, не обовязуючись приймати важливіших рішень конгресів. "Ніцо, сказано в мотивіровці до проекта, не могло пошкодити в такій мірі достоїнству конгресів і постійної комісії, як бажання, з одного боку, замінати деякі об'єктивне положення, не маючи, з другого, жадної можливості придати своїм рішенням практичне значення або самім виконати їх".

З трьох форм міжнародного органа статистики - 1/офіційної, основаної на дипломатичній конвенції між державами, 2/ постійної, в виді постійної комісії і 3/свободної асоціації, найбільш бажаною була третя форма. Така форма існувала все в другій області - Інститут міжнародного права. На такому же шляху рішиластупити і статистика. З цією ціллю була складена комісія з 10 членів, котра й утворила язловення "Про міжнародний статистичний інститут", одноголосно прийняте всім зібраним делегатів.

Призначення Фундукль нового міжнародного статистичного органу були виражені в одній з 17-ти статей так: Міжнародний статистичний Інститут є асоціацією, що має цілью допомагати успіхам адміністративної і наукової статистики шляхом 1/ об'єднання форм збирання, розробки і друкування статистичних матеріалів, 2/ звернення до правителів про необхідність розрішення нових або не досить розроблених статистичних питань, 3/ видання міжнародних статистичних прада і 4/ популяризація статистики при допомозі видань, лекцій і інш. способів.

В склад інститута, по загально-прийнятому, в ученіх товариствах шаблону, повинні увійти дійсні члени, члени-співробітники та почесні члени. З початку різниця між першими двома категоріями складалася з того, що дійсні члени обрані з спеціалістів статистиків, користувались правами членів в повному обсямі, а члени співробітники, обрані і не з спеціалістів, тільки правами дорадчого голосу. Але, потім на першому ж засіданні інститута в Римі була скасована ця різниця між двома групами членів: члени-співробітники були зроблені в правах з дійсними членами. Що торкається почесних членів, то ними могли бути дійсні члени, члени-співробітники і всі взагалі особи, що мали особливі заслуги в статистичних справах в тому числі і помертвани.

Число членів інституту зарані було строго визначено. На зібраннях Рима воно було встановлено в 150 членів дійсних і членів-співробітників з невизначенним числом почесних членів.

По даним на 30 червня 1939 р. рядових членів було 146 і почесних 35, а всього значить 181. Жодна держава або конференція не можуть мати більш 1/5 членів ділсників з 100 / і членів співробітників / 30/.

Справами інституту відало бюро, котре складалось з президента, двох його поміщиків, генерального секретаря і скарбника. Бюро обирається на два роки, відповідно з двохлітніми перервами для загальних зіборань. І знаходилося там, де жив генеральний секретар.

Засоби інституту складались з членських внесків в розмірі 1 франка з члена і пост плем'я від інших товариств і осіб за видання інституту, але не заботились і пожертвування на інститут.

Такий в загальних рисах був устав інституту. Учені діячі і взагалі статистики, спробувавши на практиці неспроможність ділового звязку з офіційними представниками держав, замкнулися в компактне товариство незалежної і самостійної діяльності. Статистика, по термінології осіб що складали положення про інститут розбилася на дві частини - на статистику адміністративну і статистику наукову. Інститут призначений служити однаково тій і другій частині, не покликуючись, однаке, на попередню ілюзію про "симпатію урядів" і однією в принципі одержання засобів з обіціаних джерел, щоб уникнути залежності і не звязувати своєбідної діяльності. Свободна наука не упільилась в близькому сусістві з тими, хто тягнув статистику на службу адміністрації, а не на свободну творчість ума й думки.

З часів першої сесії засідань Міжнародного статистичного інституту в Римі в 1887 р. і до послідньої сесії перед війною в Відні в 1913 р. члени інституту збирались на загальні зіборання через кожні 2 роки послідовно в Парижі в 1889 р., у Відні в 1891 р., в Чикаго в 1893 році, в Берні в 1895 р., в Петербурзі 1897 р., в Христіанії в 1899 році, в Будапешті в 1901 р., в Берліні в 1903 р., в Лондоні в 1905 р., в Копенгагені в 1907 р., в Парижі в 1909 р. і в Гаазі в 1911 р.

На цей раз міжнародні зіборання були перенесені з Старого Світа в Новий, в Америку, і це дуже характерно. Наче-б то американцям більш по душі прийшла вільна діяльність представників науки, чим торжественні засідання бувших міжнародних конгресів, що мі одного разу не збирались в Америці.

На Гаагській сесії інститут зробив постанову про уstanовлення окрім бюро по керуванню ділами інституту, постійного бюро міжнародного статистичного інституту, котрому й одведена була особлива, чисто спеціальна область діяльності: видання міжнародного статистичного щорічника і завідування бібліотекою та архивом інституту.

Праці членів інституту і звіти про його засідання друкуються в "Бюлетені Інтернаціонального Інституту статистики" і представляють великі цінні вклади в науку. Але як і сподівались, вплив інституту обмежився тісною сферою одної ученії статистики. Рядова публіка та ділетанти, і завіть практична статистика востались по-за межою безпосередньої діяльності інституту, і його вплив в цьому відношенню на статистику був доволі обмежений.

Про первопочаткову діяльність інституту професор Янсон одаивається, що в інституті "взагалі міжнародні праці йшли досить мляво через віддаленість та брак часу у членів інституту, а почасти дякуючи тому, що адміністративна статистика настільки міцно встановила рамки своїх праць в різних державах, що мало було надії зробити ще будь-які зміни характеру цих праць і приведення їх до єдинства".

Так вомо і повинно бути, бо свободні діячі науки дуже міцно одмежувались од медопускаючих свободних дослідів представників державної влади. Очевидно, вимагається новий здвиг в еволюційному розвиткові державних організацій і з'єданих з ними соціальних і побутових форм життя, щоби дати новий імпульс розвиткові статистики й відповідних їй уставів.

24. СПЕЦІАЛЬНІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ СТАТИСТИКИ.

Але самий досвід міжнародного статистичного інституту не пройшов безрезультатно для статистичних уставів. По його зразку витворилось кілька спеціальних міжнародних статистичних органів.

Перше місце в цьому відношенню належить Міжнародному Сільсько-Господарському Інститутові в Римі. Це сама велика, діяльна і впливова організація по міжнародній статистиці. Поставив своєю основною задачею зібрання і обнародування даних по міжнародній аграрній статистиці. Сільсько-господарський Інститут обхоплює величезну область явлень, з діяльності много-чисельного хліборобського населення, і цим пояснюється визначне значення цієї установи.

На перше установче зібрання інституту в 1905 р. з'явились вже представники від 40 держав, а пізніше число цих останніх дійшло до 47. Загальне населення держав, що послали своїх представників в Сільсько-господарський Інститут рівнялося 1.616 міліонів душ або 98 % всього населення на землі, а загальна площа земель під цими державами доходила до 12.217 міліонів гектарів або 95 % всієї землі в світі.

Оцими подавляючими цифрами в достаточній ступені характеризується те важне значення, яке має Сільсько-господарський Інститут і його аграрна міжнародна статистика. Історія людей знаходитьться безсумнівно в періоді радикального повороту в рядах робочих класів. На історичну сцену, во всеоружії свідомого відношення, виступають хлібороби важливих держав. Вловні натурально, що сільсько-господарська продукція і аграрна політика здобувають особливу цікавість і значення в мировій економіці. А тому і Сільсько-господарський Інститут та його роботи і видання по міжнародній аграрній статистиці стали, так сказати, злобою історичного дня.

Вершили інститутські справи і направляли праці загальні зібрання, в яких входили виборі од окремих держав, що збирались щорічно в Римі, а виконавчим органом був постійний комітет з бюро при йому для виконання практичних завдань. В бюро була спеціальна секція сільсько-господарської статистики, що обробляла, згідно зі статутом, міжнародні матеріали по статистиці продукції животного та рослинного царства, зводку звітів про видах на врожай, про споживання, про ціни, про виріз та ввіз; хліборобські продукти та знаряддя, про кооперацію, скотарство, спеціальні культури, угіювання т. і.

Інститут випускає в світ надзвичайно цінні і статечні щорічники по сільсько-господарській статистиці, а також видання загального і спеціального характеру і в числі них щомісячні звіти про врожай хлібів і хлібних запасах, на підставі офіційних даних по окремим державам, даючи, таким робом, безперестанні відомості, потрібні і для виробників, і для споживачів, і для світової хліботорговлі. Зі спеціальних робот заслуговує особливої уваги праця про організацію уставів по сільсько-господарській статистиці. Тільки правильна постановка робот в статистичних установах і однозначність методів при одержанні даних можуть давати точні і однорідні матеріали, потрібні для основних цілей інститута. Цим мотивовано і саме видання праці про організацію сільсько-господарської статистики.

До числа міжнародних органів статистики належить "Міжнародне робоче бюро" засноване в 1901 р. в Базелі. Бюро це публікує цінні матеріали по статистиці праці, обслуговуючи інтереси робочих класів.

В 1910 р. виникли ще дві статистичні установи міжнародного характеру. Це постійний Міжнародний Союз боротьби з безробіттям і оснований в Брюсселі Міжнародна Торгово-статистична Комісія для об'єднання статистики зовнішньої торгівлі по окремим державам. Союз боротьби з безробіттям виник на міжнародній конференції, що відбулася по цьому питанню в Парижі в 1910 р. Основну задачу союзу складає розробка і публікація даних по статистиці безробіття.

Таким чином, спеціальні міжнародні організації коли сконструовані і не по точному зразку Міжнародного Статистичного Інституту, то в основі їх призначення лежить та-ж ідея об'єднання міжнародної статистики, що і в інституті, хоч і в більш спеціальних рамках, але за те більше до практичних цілей приспособлена. Появленням цих органів логично наїмається і той юдейський матеріальний і зручний для використання шлях об'єднання міжнародної статистики, який складається в напрямку од частин до цілого, в порядку індукції, а не дедукції частин одної науки-статистики.

25. ЗАГАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР СТАТИСТИЧНИХ УСТАНОВ АДМІНІСТРАЦІЙНОЇ СТАТИСТИКИ.

Історія статистичних установ, висловлюючись образно, представляє доволі неотесану фігуру з ріжкого роду завалля, але фігура ця має ясно виражену форму високої піраміди з гостро-кінечною вершиною. Статистична піраміда складалася звичайно з матеріалів не фізичної природи, а духовного міру, і сама будівля ії велась не по загальню-прийнятим прийомам архітектурної техніки, а по своїй особливій системі діференційного розвитку духовних вартостей. Египтяни будували свої піраміди знизу вверх од широкої підстави до звуженого верху, а будування статистичних установ велося, навпаки, з узької вершини до широкої основи.

Першими статистиками, як каже історія, були царі, вожді та жреці.. По пануючим в часі далекої давнини поглядам, всі воїни-царі, і вожді, і жреці, були близькі до неба і небожителів і їх діяльність вважалась тому освяченою авторитетом божеського призначення. Такими були і китайські богдихані, і індійські царі, і єгипетські фараони, і юдейські вожді і жреці у греків та у римлян. Всі воїни вели або приказували вести статистику, значить, були статистиками не по спеціальності, а по своему священному положенню, і виявляють своїх особах перші по времени статистичні установи, придавали ім тим самим божеський колорит. Статистика входила в прерогативи божеських ставленників і, при допомозі жреців і релігійних ритуалів, велись статистичні операції в виді жертвоприношень богам хлібом або грошима-лічилось по цим жертвоприношеним населення. Часто сам Бог вмішувався в статистичні справи. "Порахуйте, приказував Господь вождям юдей-Моисею і Арону, всю людність синів Ізраїлевих по родам іх, по родинам іх, по числу імен всіх мужеського полу поголовно". Сам Бог, значить, не тільки вели своїм ставленникам утворити перепис населення, але вказав і план цієї роботи.

Не дивлячись на участі вищих божеських сил в появленню початкових форм статистики, сама статистика або, точніше, її призначення було даємо від вищих ідеалів міжнародного братства й любові між людьми. Ставленники божеських сил лічили або наказували лічити людей для того, щоби, по певним рошотам, посылати їх на убій, на війну та грабунки. Добро людей приводилося

у відомість, з тим, щоби можна було краще і більше зібрати його да-
рям та властникам для тих же цілей війни або гніта і насилю. Статистика була слугою людей диких, некультурних, зорожих і жорстоких, і коли вона вимагалась для урегульування колективного життя людей і іх примітивних соціальних порядків, то й життя те й порядки були в високій степені примітивні і недосконалі, бо над дикими, некультурними і жорстокими людьми висіла тяжка рука божеських ставленників. А значить і статистичні установи, що втілювались в виді осіб або в установах державного режиму, представляли в відношенню до дальнього розвитку статистики й прогреса життя людей тільки зву-
ну вершину нашої умовної піраміди. Вони, ці установи, були вузькі і маломірні і по структурі, і по призначенню, хоч і освячувались ви-
щими божественими силами.

По мірі поступового розвитку людей і прогресивного змінення іх примітивного побуту мінялись форми лідського життя і соціальних взаємовідносин. Піраміда статистичних установ розширялась в ширину, тому, що в тому-ї напрямку росли і диференціювалися форми лідського життя і взаємовідносин. Спустившись мислено з вершини піраміди до її основи, нище на скільких ступенів, примірно до часів древньої Греції та Риму, окажеться, що за цей період історії значно вирости і навіть спеціалізувались ті установи, котрими обслуговувалась статистика, і що сама статистика, відповідно з розвитком державних організацій і соціальних форм, прийняла більш ясний і окреслений вигляд порівнюючи з тим, який вона мала, коли із затіння печатка божественної непостійності. Арістотель виголосив, що статистика - це державна структура, по котрій будуються окремі держави. А римляне, з і, навіком до правничих порядків і залізної дісципліни, придумали і вигробили, в інтересах закріплення своєї державної структури, найбільш практичні форми учоту населення і його економічних ресурсів.

В цей період розвитку установ, що обслуговували статистику, змінилося і сама ідея про призначення статистики. Божеські сили стали менше притягатися в справи статистики, теологічні інтереси уступили місце інтересам теократичним, місце богів зайняли хреці, а, головне, міцно установилася ідея статистики, як знаряддя державної влади. Це були перші прояви адміністраційної статистики в тим присвяченням, з яким вона дожила до наших днів, як система держави, а не народня. Улаштовуючи ті, або другі релігійні рітуали, звязані зі статистикою хреці, як би давали тим аrozуміти звичайним смертним, що улаштовані ними рітуали потрібні богам; але дуні руки самодержців і правителів піднялися вже над статистикою, як знаряддям державної влади. Римський царь Сервій Туллій для точного рахунку населення наказав не тільки робити жертвоприношення, але й будувати в цих цілях особливі храми для міських богів, а інші цари не церемонилися вже і з самими хрецями, коли ім треба було добути точні статистичні дані.

Таким робом, розвитку і закріпленню ідеї статистики, як державного знаряддя, більш всього допомогли древні греки та римляни, особливо ці останні. Можна сказати, що за цей період древньої класичної культури, в предположеній ними піраміді статистичних установ, утворилось особливе поширення, щось таке в роді величезного нарости, який оперезав піраміду, нище котрої вона знову звукілась на весь період угасання класичної культури до середньовіччя часів Карла Великого.

Майже сім століть статистика і її установи находились, в цей період застою, в летаргії. Прокинувшись від сну, стара статистичка збрала в себе лише новий матеріальний зміст. Це були старі римські ценоз,

вле в новій переробці і в новому виданні. Для статистики і її установ наступив період наслідування/подражальний період/, обставлений іншими політичними умовами і пристосований до іншого устрію державного ліття. Саме я призначення статистики, як знаряддя державної влади зосталось незмінним в вдвое закріпленім. Не згасли жевовім теократичні мотиви на користь цього призначення. Цензово-Фіскальна правда, що вийшла в Англії при Вільгельмі-Завойовнику, має поважну на-зву "Книга страшного суду", в котрій, однаке, фігурували не безгрешні доходи царів. Виходило, що платник перед царем все одно, як грішник перед Богом судом.

Але інші течії інших економічних взаємовідношень, наявно, вині були внести в статистику і де-що нове, що не існувало в древньому класичному світові. Так, в містах середньовікового типу, з іх цеховим ладом і порядками, з'явилася своя муніципальна статистика, що обслуговувала інтереси міського населення при допомозі міських установ. в Італії виникли орігінальні форми прикладування статистики до торгових цілей, що притягли в статистичні установи губернаторів республік і консулів колоній, комерсантів, торгових агентів і взагалі осіб, що одвідували чужі країни в цілях обміну з ними і торгових розвідок. Голяндці, що були першими в міжнародній торговілі після італійців, пристосували до тих-же торгових цілей видних спеціалістів по статистиці та й самі друковані гіддания назвали не статистикою, а небезпекним для них частів словом "республіка" - "Маленькийм Ельзевирським Республікам", пристінувши, таким робом, в соні царів, вождів і жреців, що будували статистику, учених спеціалістів, як робочу силу, і навіть видавців "республік" - братів Ельзевирів, як патронів. Статистика зпростила, перемандрувала з царських палаців і королівських поколів на відкритий ринок торговців і підприємців, а, головно, в надійні руки учених спеціалістів.

Знову виникло поширення і поповнення піраміди статистичних установ, дякуючи притяганню до діла нього персоналу агентів. Цей момент, закреслений взагалі в історичних описаннях блідими фарбами одного періоду, в істоті був богатий процесами закріплення за статистикою ії служби державі. Призначення статистики було формулювано і мотивовано ученими спеціалістами, в число котрих попали і прелати, будучі папи католицької церкви, і світліші дожі Венеційської республіки, і особливо учени робітники різних країн. Всі вони гуртом і потягли статистику до зівтаря науки, щоби краще закріпити ії в такому виді на службу державі. Появились численні зборники, бревеарії, зложені по зразку Арістотелевих описань структури держав, але зі змістом нових спеціальних явлень і державного побуту. Статистика була оточена в державознавством і одягнена, так сказати, в новий уніформу представників державної служби.

В цілому уніформі вона негайно возвадена була потім і на університетську атедру, як носительниця нових, в нації інших наук, докторів, що належать до освіти молоді. Статистика стала *notitia generalis publica* - системою державо-знавства, з котрої, як в ляльки, розвинчалася пізніше дисципліна адміністративної статистики.

Сталося це в 1760 р., коли німець Кнорінг, щирий наслідувач Арістотеля, відкрив в Гельмштадському університеті курс лекцій під назвою *notitia generalis publica* -або державознавство в Арістотелевському дусі. От цей момент і належить вважати початком роздвоєння розуміння про призначення статистики на дві часті, відповідно двом лініям зваження. Дякуючи появлі нової статистичної установи в формі університетської катедри і її служителів, статистика повинна була служити двом господарям-державі та науці, а силу начала, унаслідка якого людьми од небес в першому випадку і по причині свободної інтелектуальної творчості в другому. Це скимптоматичний момент в історії статистичних установ.

Відповідно з описательним способом Арістотелевського статистико-державо-звітства, і перший підбор однаково думавших учених статистиків одержав назву "ОПИСАТЕЛЬНОЇ ШКОЛИ СТАТИСТИКІВ". Школа ця не стільки дала статистику, як наукову дисципліну, скільки популяризувала її, вербуючи цим шляхом в різних шарах населення нових агентів для поповнення і закріплення статистичних установ. Такими установами були вже і державні інституції, що займалися статистикою завдяки потребі в ній, і ємбріони спеціальних статистичних органів в виді хоч-би університетських катедр. Описательна школа статистиків у всіому разі поширила пирамиду статистичних установ.

Ще більше поширення пирамиди утворено було другою школою -ШКОЛОЮ ПОЛІТИЧНИХ АРИФМЕТИКІВ. Виникла ця школа на одірванні від Європейського континенту частині - в Англії. Там, незалежно від європейських порядків, почавши начало школі не царь, не князь, не вохдь або жрець і навіть не учений трудівник, а Фабрикант сукна Джон Граунт. І це величезно характерно. Перший статистичний дослід, утворений приватним діячем, виник в найбільш вільній країні і при допомозі свободмої суспільної установи. Граунт представив свої "Натуральні і політичні спостереження над записами вмерших в Лондоні" в "Лондонське королевське т-во", котре хоч і називалось королевським, але було зовсім самостійною установою, що допускала співробітництво рядових членів з такими представниками науки і творчого мислення, як відомий Фільзоф Бекон, або геніальний проворець законів природи Ньютона. Граунт і його однодумці або "Школа політичних аріфметиків" положила початок статистиці, як мистецтву підрахунка соціальних явлень. Так вони і розуміли призначення статистики і де-хто з них навіть винув недопустимі в науці вольності, поповнюючи недостачу матеріалів шляхом математичних вичислень. Але політичні аріфметики у всіому разі не тільки поставили лицем до лица статистику з математикою, а і положили початок математичному методові в статистиці, при чому пастор Зюсьмільх, що вірував в божеське призначення, як божествену причину закономірності соціальних явлень, шляхом математичного аналізу доказав обратне -натуральне походження цієї закономірності.

Відбулося дальнійше поширення пирамиди статистичних установ, бо в число співробітників попав чисельний клас прихильників математичного методу і з тих часів, як в "рога изобилия", в статистиці посипались статистичні данні в виді масових соціальних явлень, оформлені в цифри. Але тут сталося якесь розділення в напрямку статистики, як науки. З однієї сторони з'явилися першорядні математики: Лаплас і Жозеф Фурье, з котрих перший розробив основи математичного методу, призначивши матерію його "теорію можливостей", а другий приложив цей метод повноту до статистики. З другої сторони фільзоф-математик Огюст Конт вияснив і освітив основне питання в статистиці про те, що таке соціальні явлення, що відмінюють статистику, рухаються і цікують в ній, як кров в організмі. Це виявилися натуральні явлення, початки котрих чумі, як виявлення волі неба від божеських сил, як рівно-к і вигадки метафізиків, тому і вивчення іх повинно вестись в формі дійсних величин, якими повинна займатися позитивна наука. До статистичних установ були поставлені, так мовити, подвійного характеру вимоги од математики приложение до статистики математичного методу, а од позитивних наук введення статистики в іх осередок. Сполучив ці подвійні вимоги і обєднав їх в одну догму першорядний статистик, математик і фільзоф Альфред Кетле. Цей момент, по загальному розумінню, і є коли не народження або хрещення, то певно конфірмація статистики, і право на повноліття в науковій среді.

З наступленням повноліття статистики, пираміда статистичних установ так широко розвинулась, що під нею з'явила вже справжні основи. Будування пирамиди, почате з висоти невидимих небес, доведено було до видної землі; статистичні установи так збільшилися чисельно і повисились в якості, як ніколи.

В достатку з'явилися спеціальні статистичні органи, утворилася натуральна класифікація їх на нищі, дававші первісні статистичні матеріали, середні, контролювані і передавані в різних видах ці матеріали, і вищі або центральні установи, що вершили всі операції статистичної справи. Всі види і ріжновидності статистичних установ і їх трьохгрупова або рідше двохгрупова градація стали улюбленою формою ведення статистики в передових державах Європи, за котрими потягнулись і останні, бо всі держави стояли і продовжують твердо стояти на своєму історичному праві службової підлегlosti i статистики.

Однак, за ці останні часи, що обіймають ціле півтора століття, всі-і представники описальної школи, і політичної аріфметики, і математики, і позитивисті, і чистокровні статистики пізнього типу, непохитно йшли в розвитку статистики і статистичних установ по одній і тій же лінії науки і в двох напрямках призначення статистики в державному і в науковому, мав перевагу останній. Статистика, як наука звільнилась од теологічних начал і метафізичних викрутасів, стала загально-людським скарбом, продовжуючи разом з тим служити державі, як головному своему господареві. При такій подвійності положення справи, сам головний господар, в виді державної влади і її адептів-оційних статистиків, опинився, так би мовити, між двох стільців: з однієї сторони продовжували ще господарювати інтереси державної влади, а з другої напирали на цю позицію та й взагалі на всіх людей інтереси статистики, як науки, представниці права та істини.

26. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ.

В статистичній справі Сполучених Штатів проф. Янсон не знайшов "ні найменшої подібності до європейських держав." В цій країні немає "стрункої системи органів вищих, місцевих та нищих.

До певної міри це звичайно так. Сполучені Штати не подібні ні до однієї держави Європи, і це ріжниця не тільки біжучого менту, але й історичного минулого. В ньому криються і вказівки на неподібність постановки європейської статистики і її установ з американськими. Але в Сполучених Штатах є всі види статистичних установ і в тому числі свої окремі, що були однаке зразком і для європейських держав, як наприклад, організація біжучої сільсько-господарської статистики з поміччу кореспондентів або статистичні організації праці в Швейцарії, хоч вони і не підходять під мірку проф. Янсона в організаціїному і методологічному відношенні. Очевидно, суть ріжниць полягає не стільки в формальних відзнаках статистичних установ, що діляться в видах структури на вищі, місцеві та нищі, скільки в системі американського статистико-знавства і відповідних їй органів. Ця ріжниця цілком пояснюється ріжницями державного устрою, соціальних форм і характеру культури та економіки.

Сполучені Штати-країна в високій стелені особлива, що пройшла довгу історичну пробу самостійного розвитку і формування державних і соціальних організацій на принципах широкої свободи і вільноти ініціативи. Оці окремості тісно звязані з процесом внутрішнього життя країни і придають американській статистиці і її установам свій особливий характер, що не укладається в рамки європейського державно-адміністративного схематизму і структури установ однієї до вищих або низинок.

Істотна сирекність американської статистики полягає в загальній її системі.

Система європейської адміністративної статистики виникає в двох основних груп статистичних операцій - в періодичних переписів і біжучих записів, пристосованих до статистики і діяльності вивчаемих явлень. Відповідно до цієї подвійності статистичних операцій, пристосовуються до них і статистичні установи, складаючи "строну систему", по характеристиці проф. Яисона.

З Сполучених Штатах немає такої "строни системи" статистичних установ. Кожний штат веде свою статистику по своему і статистичні установи американців не подібні на європейські. Неподібність є, але проф. Яисон зовсім упустив з виду подібність основних ознак статистики і її установ, хоч би й далеку.

Основа американської статистики складається в американських цензах - періодичних переписів, в яких входить не тільки учот населення, але й господарство і економічний побут включаючи і записи біжучого характеру. Цензи в такому виді, хоч і не однодневні, але обхоплюють всю територію Штатів і цим шляхом досягається разом і можливо повне збирання важливих статистичних даних і об'єднання статистичних операцій в одну загальну для всієї держави систему.

І от в цих випадках, систематично повторюючи через кожні 10 років, у американців часово з'являється і центральний статистичний орган - так званий офіційний ценз, об'єднуючий всі розгалуження статистичних підрозділів по території держави, і місцеві статистичні органи, що знаходяться в безпосередній залежності од центрального і функціонуючі під його керувництвом та контролем. Те, що в європейських державах досягається складною системою вищих, середніх і нижчих статистичних установ, діючих почасти періодично, а почасти постійно, те у американців робиться один раз на 10 років при цензах. Для цензів не вимагається істмування постійних органів, безперервно діючих на протязі десяти років, як нема таких органів і в європейських державах для однодневних переписів. Але американські цензи істотно відрізняються від однодневних переписів по своєму обему та змісту.

Однаке в Сполучених Штатах є і свої постійні статистичні органи, що спеціалізувались на різних відділах загальної для всього Союзу статистики. Таких органів чотири:

1. Статистичне бюро департаменту торгівлі відкрите в 1866 р., вому відає: 1) статистикою зовнішньої торгівлі і судоходства по даним митниць, 2) імміграції по митним же записам і 3) статистикою земель, що належать заселеню по даним кореспондентів.

2. Статистичний відділ департаменту хліборобства, що складається з директора і дев'яти поміщиків і який має більш 2000 кореспондентів. Кожний кореспондент може вибрати собі трьох поміщиків, які разом з ним і складають статистичне бюро держави. Бюро це або кореспондент посилається в відділ департаменту щомісячно по печатній формі звіті про врожай, розмір його, порівнюючи дані за попередній рік і загальне описання положення господарства в державі.

3. Національне бюро освіти, що зводить дані про освіту, публикує їх окремими штатами.

4. Департамент праці, оснований в первоначковому виді актом конгресу в 1884 р.

Це найцікавіша і своєрідна установа американської статистики. Виникла вона в залежності од реальних потреб життя. Її попередувало розповсюдження в Штатах, так званих, бюро статистики праці, що з'явилися під давленням робітничого руху. Перше з них з'явило в 1869 р. в самому промисловому штаті Масачузетс, відкіля установи цього роду розповсюдилися по іншим штатам, спочатку промисловим і горнозаводським, а потім і хліборобським. Для об'єднання цих чисельних бюро праці установлено було бюро статистики праці при міністерстві внутрішніх справ в 1884 року, перетворене потім в 1888 р. в самостійну статистичну установу союзу під назвою Департамента Праці.

Всі бюро статистики праці преслідували одну і ту ж загальну для них ціль - розвідування про положення робітників в промисловій, соціальній, санітарній і просвітній відносинах. З цією ціллю ширічно збирались дані і публікувались в звітах. В окремих штатах дані ці поширались і по іншим відділам статистики, а в штаті Індіана на бюро покладався обов'язок збирати дані по хліборобству, промислам, торговлі, народній освіті, руху населення і т. і. На чолі бюро праці стояв звичайно комисар, назначений губернатором на 4 роки. Комісар закликає собі трьох поміщиків, а бюро Головного складалось з пяти комісарів - трьох од робітників і двох від підприємців.

Характеризуючи бюро труда, як статистичну установу, що не вкладається в загально-прийняті рамки європейських установ адміністративної статистики, проф. Янсон одмічає цілий ряд негативних рис в діяльності цих американських організацій.

Так, з трьох способів збирання даних - розсилки бланків кореспондентам, анкетного способа і збирання даних через спеціальних агентів бюро, американці по розумінню Янсона, опинилися на самім недосконалім - на першому. Анкетний спосіб зони мало вживали, а збирання даних на місцях через спеціальних агентів, "найбільш досяконалий спосіб", американські діячі зовсім не приміняли з-за великих витрат. Не дивлячись на те, що в 1884 р. комісари бюро праці на своїх ширічних зіздах признали розсилку бланків "зовсім негодящим" способом збирання даних, спосіб цей тим не менш залишився головним і переважно тому, що дешевий. "При описаному улаштуванні, - поясняє проф. Янсон, із засобах, бюро праці мало подібне до правильно улаштованих статистичних установ і не дивлючись на масу надзвичайно цікавих приватних даних, вони мало чи жуть збирати матеріалу настільки достовірного, обширного й зформованого по строго статистичній формі, щоб він міг дати значні наукові або практичні наслідки."

Незалежно од цього, "мало успішну діяльність бюро", окрім недостачі в грошевих засобах, Янсон бачить в цілому ряд інших причин. По перше, в недостачі робочого персоналу, бо начальники бюро завідували справою часово і мінялися, а служачі при малому утриманні не дорожили службою. По друге, при неокреєнності загального завдання, часто мінялися досліді, приймаючи таким робом, місцевий випадковий характер. По третьє, деякі бюро, при наложенні на них обов'язків фабричної інспекції, поставлені були в необхідність лавірувати між робітниками і підприємцями, не одержуючи від тих і других достовірних даних. А по четверте, нарешті, "одна з головніших причин малоуспішності робот бюро, по словам професора, полягала в тому, що бюро та його агенти не мали ніяких прав, і одержувати дані могли так само, як і приватні особи, дякуючи, так мовити, добрій волі тих, до кого вони зверталися. Хоч закони багатьох штатів, прибавляє проф., ізгрозили грошовою карою і навіть вязницею, особа, що відмовлялася давати відомості, але суди часто товмачили закон на користь обвинувачених."

Виявлялось таким робом, що при здававшися несходстві постійних американських статистичних установ в європейськими, несходство це виражалось скоріше в формальних признаках, ніж по суті справи. В Сполучених Штатах немає такої складної системи надстроюк в статистичних установах, як в європейських державах, але вони також, як і європейські, принарушені головним чином до більшої статистики і мають ту особливу рису, що разом з центральними органами цього роду, не мало оперують органів переслідувачих ті-х цілі на місцях-органів місцевого характеру. Професор Янсон бачив в цьому тільки ту хибу, що місцеві досліди американців погано піддаються об'єднанням, загальним для всієї держави, зводам матеріалів; але він при цьому зовсім упускає з виду окремості американського державного і соціального побуту і ганьбує навіть те, що позичила Європа у американців, як зразки дешевої і оригінальної американської статистики.

Смертний гріх американської статистики є в тому, що вона не урядова і не очиновничилася. Ні комісарі бюро статистики праці, ні служачі у них статистики не дорожать місцями і часто міняються, що переважає ім статистиками урядовцями. Американський уряд не зумів улаштувати такі статистичні установи, в яких урядовець статистик єдиний би з року в рік, як квочка на яйцях, і плодив би цілоріві матеріали, потрібні адміністрації в культурних країнах, як в Чехословаччині, більше цінити інтелігентних, вільних робітників, чим дорогих і мало-продуктивних постійних урядовців. Закони-ж у американців настільки недосконалі і суді несправедливі, що у них зовсім відсутній примусовий елемент, як занаряддя урядовця-статистика, і будім то царє сваволя населення, не банаючого рахуватися з урядовцями. Навіть тоді, як на по-міч адміністративній статистиці йде закон, суди і судді потурають цій сваволі американських громадян, що звикли давати статистичні данні лише "по добрій волі".

Все це настільки не подібно на ті порядки, в яких з'єднані з'єднані операциі європейських статистичних установ, що становиться химерним, чим тільки держиться американська статистика. Як що добавити до цього, що американці имоді до скаредності тратять мало грошей на статистику і окремі штати ведуть статистику по своему, то в результаті виявиться, що американська статистика низькопробна або в усіх разі не триединна в трьох видах статистичних установ.

Однаке європейці позичили у американців дешеву більшу сільсько-господарську статистику, що обслуговується кореспондентами, і ця дешева статистика всюди дає прекрасні результати. Американці в цьому відношенню оказались практичніші європейців. Щало того. Практичність ця не виключає і наукової вартості американського способу добування більших статистичних даних. Добровольці-кореспонденти всюду виявилися людьми найбільш інтелігентними і приверженими до статистики. Дякуючи цьому, доставляючи по кілька разів на рік і навіть щомісячно найбільш точні данні, рисуючи більшу дійність, вони дають, на протязі десятиліття таку масу стрункого і самим ділом систематичного матеріалу, а головне по такій ріжноманітності явищ, що на цьому матеріалі міцно можуть бути обосновані важливі наукові висновки про врожайність різних видів хліба і промислових рослин, про скотарство, про спеціальні культури, про ціни на сільсько-господарські здобутки, про різні види робочої плати і т.д.

Так само бюро статистики праці будучи розрізняється, як установа місцевого характеру дають по словам Янсона, "масу в вищій ступені цікавих даних", чудово обслуговуючи таким чином міське населення.

Але таке значення вважалі місцевої статистики і в тому числі руської земської статистики. Не треба упускати з виду, що коли це є форми первісного зачаточного характеру, то разом з тим вони є формами вищого порядку, укріплюючі статистику в чигів, з чутра життя, з дослідуванням самих складних соціальних явлень, як, наприклад, положення робітничого класу або відносин між капіталистами і робітниками. В такому виді бюро статистики праці являються зразковими організаціями для окремих місцевостей і поступово усвоюються ними, як нові форми статистичних дослідів. Вони досягають тієї цілі, за якої були зорганізовані, поставляючи багато добрих статистичних матеріалів і характерізуючи внутрішні сокровенні процеси економики і соціальних взаємовідносин.

Але це не значить, що ці форми безповоротно обособлені і не піддаються об'єднанню. По словам проф. Янсона, ті самі комісари бюро статистики праці, котрі так не добре зарекомендували себе своєю непосидчістю на місцях, "почали влаштовувати з ізди представників бюро, в цілях об'єднання. Хоч самі собі" мало принесли користі", але вони викликали в 1874 р. "агитацію на користь улаштування одного центрального бюро праці для всього союза". Таким центральним органом і явився самостійний Гепартамент праці, відповідаючий по своїм правам і компетенції європейському міністерству. І от цьому центральному для всіх штатів органу першою статтею закону 13 червня 1888 р. доручено "збирати і обробляти всі ті дані, котрі торкаються положення праці, беручи останнє в майшіршому розумінні цього слова, в особливості ті дані, котрі торкаються відносин праці й капітала, робочого часу, заробкої платні робітників обох полів і способів підняття матеріального, соціального, умислового та морального стану робітників."

Задачня обширне і як що не може, то чергове і для наших днів. А між тим американці третє століття тому назад, в 1883 р., поставили *того* на практичний грунт і утворили постійний статистичний орган, що може служити зразком і для європейських держав.

Практичні і рошотливі американці зуміли чудово обставити цей орган і з матеріальною стороною, що вказує звичайно на те, що американці не жаліють грошей там, де вони вимагаються. Сам Янсон каже, що, "по закону 26 Февраля 1889 р. департаменту дані обширні матеріальні засоби, які відповідають його широким завданням." Начальник департаменту праці, що стоїть на чолі справи назначається на чотири роки президентом республіки, за згодою сената, а в штат департаменту входить 20 постійних слухачів і більш 40 слухачів по найму. Едімий недостаток цього органу, по словам Янсона, полягає в тому, що він не знаходиться в *заданому* определеному законом звязку з 21 бюро праці окремих штатів - вони працюють самостійно і незалежно один від другого; підлеглість місцевих органів окремих штатів центральному є не в дусі конституції Сполучених Штатів.

Окремості американських статистичних установ об'яснюються власне духом конституції Сполучених Штатів або, точніше, духом американців, що вважають основою своєї національної міці і єдності широку освобідну волю, недоторканість особи і нічим не зважану особисту ініціативу. Все це вимагалось американцями в перших же кроків колонізації країни, заселяючи обширні і надмірно багаті матеріальними багаттями місцевості будучих Сполучених Штатівдалеко від центральної влади і її установ, залишивши піонерами в Європі, по ту сторону Атлантичного океану, американці національним біком річей представлени були самими собі в боротьбі і з природою, і з сберегенами краю-півдикими індійськими племенами.

При таких умовах історично складався і вироблявся тип диких, підприємчого, енергійного, люблячого свободу і умішого постоїти за

себе піонера. Натурально, що льдське я, його непорушність і свобода і свої ~~місцеві~~ спільні інтереси були тими основними факторами, в залежності од яких складалась американська економіка і культура. І от ці риси економічного і культурного побуту, що мали за собою довголітню історичну практику населення, придали потім особливий характер і своєрідну окраску американській статистиці і її установам.

Американська статистика-статистика, так мовити, вдвоїні місцева і для окремих штатів Союзу, як місцевих форм і для всієї держави, як місцевого американського типу і складу, що відрізняється від європейських державних формувань. Звідціля ії окремості, присянуті духом самостійності і началами свідомих відносин населення до статистики. Американській статистиці і американським статистикам не до двору і не по духу чиновні порядки європейської адміністративної статистики. Цим і пояснюється, що навіть непосидливі комісари статистики не хотять очиновнюватися, а судді, доглядачі закону, оправдують правонарушителів, не побажавши підлягти насилю, під прикриттям закону, в справі розпорядження кращим паром людей-вільною думкою і розумінням. В цьому-ж криється і вказівки на те чому американці, не жалючи засобів там де вони потрібні для статистики, вважають кращим розсылку кореспондентам опросних листків, чим видатки на урядових агентів: в свідомій масі населення є вже свої авторитетні діячі, що беруть на себе обов'язок кореспондентів-статистиків, нарешті, в цій же окремості державного і соціального побута знаходиться і ключ до зрозуміння того, що американці розуміють під назвою американських цензів і що так не похоже на форми адміністративної статистики і її установ, в Європі, що склались під впливом адміністрації і сильної державної влади.

Американські цензи-це, так би мовити, особий вид колективного статистичного підприємства в американському дусі. Американці збирають статистичні дані загально-державного характеру не заздалегідь і не малими порціями, а зразу і в великих дозах-в ~~в~~ і цензів, що періодично повторюється через десять літ. Бо так складалось і американське державне життя, в котре з року в рік, як поток, масами вливалось пришле населення. От чому в багатьох штатах немає метрик і біжучих записів про рух місцевого населення, але існує постійний американський орган для всіх штатів, котрий зі скрупульозною точністю учитує імміграцію, приток населення, і з неменшою точністю слідкує за сидами вільних земель здатних для населення. В будівництві державного життя штатів має більше значення механічний приток населення зовні, чим натуральний приrost його.

Під впливом таких і подібних ім окремостей державного побуту американці і стали підраховувати населення по всій країні не при помочі "стрійної", по словам Янсона, системи вищих, середніх та нижніх статистичних установ Європи, а своїми неотесаними і громовідкими цензами. І коли європейські статистики критикують американські цензи з точки погляду однодневності переписів і несумісності цензових дослідів зі складними програмами, обіймаючими не один перепис населення, а й різні сторони його економічного побуту, то при цьому зовсім не приймають на увагу, що і при окремостях в системі американської статистики, для неї також, як і для європейської статистики, існує закон великих чисел і що система дослідів, охоплюча в короткі періоди різні сторони одних і тих же державних і соціальних форм, має свої переваги. Така система дає порівнюючі матерали по ціldому ряду важливих економічних признаків, майже одночасно за іксованих в різних місяцях по одним і тим же програмам, чим забезпечується вивчення внутрішніх процесів в соціальних формах.

А головне діло, американська статистика і її установи пройняті тим демократичним духом, котрий являється характерною рисою для дальнішого розвитку науки вивчаючої соціальні явища.

27. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В РОСІЇ.

Ні в одній державі в всіті не було такого безладдя в статистиці і ії установах, як в Росії. В установах, яким було доручено завести статистику, не знали, що і як робити і не могли, звичайно, завести скільки не будь доцільної системи руської статистики; в інших знову-и-обава й суперництво вищих установ, рішавших долю статистики, в корні підточували ті основи, на яких повинна була будуватися об'єднуча система статистики і ії установ; в третіх, здавалось, сама статистика лізла в адміністраційні двері, але ії або гнали од дверей, або попросту "окорачивали". Частіше-ж всього адміністрація зовсім не думала про статистику, неначе-б то було не ії діло, а зваливала всі види статистичних робот на поліційні органи і найбільше на самі найменші. В результаті одержалась якась механічна амальгама незрослих частин руської хатньої статистики, а установи, в котрих повнотюю або частинами чи мініходом велись статистичні справи, представляли довгий і заплутаний ряд розрізняючих і ріжноманітних організацій.

Таким характером відзначалась руська статистика і ії установи в період, перед добою визвольних реформ, на протязі цієї останньої і послідувчої затим реакції. Але само собою розуміється, що і дореформений період, і період вимушених життям реформ, і смертоубивчій для Росії реакції були лише окремими звенами новітньої історії Росії, а статистика і ії установи-відбитком державного руського побуту і соціально-го устрію. Безладдя було властиве не одній статистиці і ії установам, а і кінцевим моментом існування гиганта-держави. І в далекому минулому цього гиганта-держави не було правильного органичного розвитку: між тим як процеси його адміністраційного зросту відбувались вільно без перешкод, процеси духовного розвитку силоміць затримувались.

Росія з давніх давен не знала своєї самостійної статистики, органично звязаної з національним обличчям держави. Статистику в ній або насаджували чужі люди, або вели ії самі росіяни, але по чужим, позиченим зовні зразкам доморослими способами. Підрахувати населення в перший раз заставили Росію татари. Як і якими установами і способами робився цей перепис, напевно, в подробицях не відомо, але добре відомо, як вели себе татарські баскаки і яке ганебне положення займали в ті часи представники російської влади.

Пізніше, коли в Росії були заведені по зразку західно-европейських "писцові книги", цей род статистики вівся "диками, писцями і доворциами"; але в особідяка був спеціальний російський бюрократизм, в ролі "писця", право руки дика-крючковство "подвохи" і убійницькі затяжки, а в доворці, як показує і сама наазва, не просто Фіск, а Фіск в союзі з розвідкою і шпіонажем. В цих статистичних установах не було ніяких матеріальних засобів, а у персонала технічної підготовки, окрім писарювання. Не певні/інші/статистики просто сиділи на шиї населення, кормлячись на його рахунок не стільки по закону, скільки по звичаю хабарництва, а саме ведення нескладних статистичних операцій затягувалось на довгі роки до десятиліття включно.

Ще пізніше Петро Великий, з властивою йому прудкістю і рішучістю, зразу-ж "упразднив" писцові записи і наказав періодично утворювати певні записи або ревізії. Це був самий примітивний учот одного мужеського населення по которому і вираховувались податки, що повинні були підтримувати казну. Звичайно цим шляхом легче і безпечніше було утримувати на певному рівні головну частину фінансових засобів: скільки числилось мужських або, по термінології адміністрації, окладних душ, стільки буде і платежних одиниць. Петро, або може Петро та його вірні та розумні співробітники добре розуміли, що ці платежні одиниці, розложені загалом сумами по числу мужських душ на селянські общини, будуть погано поступати в казну.

І от під впливом цього розрахунку, російська адміністрація, з по-
мічю нескладних статистичних установ в особі головним чином полі-
ції, стала періодично проводити петровські переписи або правиль-
ніше, ревізії окладних душ. Подушна подать зрослає з російською ад-
міністративною статистикою, будучи закріплена загально-державним за-
коном, а відповідальні за цю систему общини завели свою неписану ста-
тистику для розподілення платежної податі між дійсними платниками.

Урядова писана статистика була сувереною і жорстокою для народу до
нелюдськості, а общинна-неписана простою і справедливою до очевидно-
сті.

Од урядових ревізій населення тікало в ліси і нетрі, а фанатики-
розкольщики навіть самі себе палили, щоби збавитись від "печаті анти-
христа", як називали вони ревізькі переписи. Непреклонне ж правитель-
ство карало за таке "невіча" не відношення до інтересів фіска, зсилаючи
в Сибір винних та клеймило їх на цей раз не печаткою антихриста, а ка-
торжним тавром і вириванням ніздрей. Входить, що на послугах у російсь-
ких статистичних установах були й кати.

Сам же неосвічений народ, що вороже відносився до офіційної статисти-
ки, зовою інакше виконував завдання фінансової політики уряду, гідно
її своїми звичаями і побутовими окремостями. Подушні оклади від пере-
вів по своїй неписаній статистиці на "тягла", а під "тяглом" він розумів
робітника в родині прикладавшого свою працю до землі.

Таким чином, проста по конструкції, але несправедлива ідея держав-
них повинностей, статистика "подушної податі" переробилась у тарада в
більш складний, але в правильний і справедливий, по народному розумінню,
об'єкт обложення: скільки могло одно тягло потягнути землі і витягнути
з неї натурального здобутку, стільки ж пропорційно його виробництву слі-
дувало одраховувати з цього здобутку подушної податі.

Оце й була та неписана, основана на звичаї, статистика, над даними
мотрючи потім оперували російські земські статистики. Адміністраційної
статистики в західно-європейському розумінні не було. Спроба завести
її почалась тільки тоді, як в керуванні Росії був заведений удосконале-
ний західно-європейський апарат-міністерська система. З появою цих держав-
них установ починалася і потреба в добре поставленій адміністрацій-
ній статистиці.

З початку статистичний орган центрального призначення виник в 1811 р.
при міністерстві поліції під назвою статистичного відділу. З цього мо-
менту починається стаж урядових статистичних установ, але його поперед-
ували установи суспільного і наукового характеру - Вільне Економічне Т-во
засноване в 1765 р. і взявшe на себе ініціативу перших статистичних до-
слідів, Академія Наук, при котрій в 1804 р. заведений був факультет ста-
тистики і політичної економії, заведення статистики в університетське і
нічназійне навчання по шкільному уставу 1805 р. Думка про необхідність
правильно поставленої статистики виникла серед освіченого суспільства і
учених кругів раніше, чим з'явився Управительства ясно виражений намір
заснувати статистичні установи на взірець західно-європейських. Та це
зробило: правительство, що зросло зі старими державними установами
та порядками, пленталось в хвості представників інтелектуальної праці і
міністерства. Воно було на стільки не підготовлене в цьому відношенні, що
дольго потім плуталось в безлюдних спробах установити скільки небудь
активні органи адміністраційної статистики.

Статистичний відділ бувший в складі департаменту виконавчої поліції, видимо, був установою чисто канцелярською, од діяльності котрої не зосталось ніяких слідів в надрукованім Гіді. Він був бідним матеріалами, тому що обмежений був малим кругом діяльності в області статистичної, котра майже всесіло знаходилась в віданні міністерства фінансів, що мало велику масу статистичних даних. Другими словами, спеціальні органи міністерства фінансів по різним галузям економики були продуктивніші мертворонденого центрального статистичного відділу при департаменті виконавчої поліції.

Але і самі міністерства перебудовувались і мінялися, а згідно з тим пересовувались і окремі галузі спеціальних міністерських відділів, від чого утворювалась і взаємна плутаниця, і недотепне виконання робот в розрізняючих і позбавлених єдинства органах. Міністерства, очевидно, пристосовувались і учились статистичному ділу.

В 1834 р. знов був відкритий центральний статистичний відділ на цей раз при міністерстві внутрішніх справ, призначений виконувати подвійного роду функції, розпреділені в західно-європейських державах між двома установами-коговничі або дорадчі і виконавчі. Тоді-ж, в 1834 р., вийшло і положення про губернські статистичні комітети, установа місцевого або передаточного типу. Але статистика не посовувалась і у установи визначались бевзитетвістю і відсутністю творчої діяльності.

Так потім, через певні перерви часу, центральні статистичні установи перероблювались і мінялись в своєму формуванню. В 1852 р. міністерству внутрішніх справ доручено було утворити міністерську статистичну установу. Доручення це виконувалось цілих 5 літ і тільки в 1857 р. вийшло, нарешті, нове положення, в котрому в перший раз статистичний відділ був названий "центральним", в чому звичайно, виразилася визначна ціль переформування. Але це був другий рік після лекції, яку дали європейські держави одсталій Росії на Кримському півострові. В Росії взялися за розум, почувся духовний і громадський підйом, потрібувалися реформи в устарівших та заплісніших порядках державного життя; почалається підготовка основної реформи-визволення селян від кріпацької залежності. І от ові одмилення і підйом, натуруально, оживили діяльність центральної статистичної установи, придавши їй плодотворний характер. Відоувнувшись на заданий план прямі завдання загального напрямку, Центральний Статистичний Комітет виповнив величезні капітальні праці по підготовці матеріалів для складення положення 19 лютого 1861 р. Це була монументальна праця в російській офіційній статистиці, рівної котрій-ні ранішні пізніші Статистичні прогресивні еволюційні течії в громадянському житті придали силу і офіційній статистиці.

Але, як тільки була завершена ця праця і опублікований був увільняючий акт, як потребувалось негайно нове перетворення центрального органу адміністративної статистики, не дивлячись на те, що цей орган був, по словам проф. Янсона, "широко і правильно" поставлений. І на цей раз перетворення вимагали нові прогресивні течії життя. Потрібні були нові реформи і, значить, і нові прикордонення до них порядків, з переміною котрих мінялась і статистика. "Нове положення", говорить проф. Янсон, порівнюючи з по-передніми представляло ту істотну різницю, що в ньому різко розмежовуються дві ализавшихся в попередніх положеннях, функції комітета: загальний напрямок статистичних праць і технічне оброблення матеріалу. Положення 1863 р. першу функцію доручає зовсім новій установі - Статистичній Раді міністерства внутрішніх справ; комітетові же, якій удержав раніше свою назву - центрального - лишається тільки розроблення та видання статистичного матеріалу."

На чолі офіційної статистики з'явився кепослідок, центральний статистичний орган того типу, який був призначений в інших державах Європи найбільш жаданим і зразковим, як виконуючий дві зовсім різні ролі цього роду установ-керовничу і виконуючу.

Але це були, так мовили, проблематичні поліпшення в статистичних установах, на половину виконані. Центральний статистичний комітет яким був, таким і залишився і по ідеї і по роботі. Попередня практика все укріпила за ним його реальнє значення. Але Статистична Рада виявилася мертвороїденою установою. На палері Раді було надано чудове призначення - установити найправильніші способи збирання і розроблення статистичних даних в імперії і однозначно направляти всіх робот по цій частині. Але в законі ясно не указано було, як і з якими установами буде вести справу Рада - на юриспруденції значні обов'язки і не дано ніяких прав, ні можливості виконати ці обов'язки. "Результат був такий, каже проф. Янсон, якого треба було чекати: Рада, здається, ні разу не вступала в діяльність після свого заснування в 1863 р./ до переформування свого в 1875 р.

Щоби оживити діяльність Статистичної Ради в новому проекті про перетворення її намічено було I/ визначити точніше круг відомства Ради і 2/ ясно установити відносини Ради, як до міністерства внутрішніх справ, так і до інших урядів. Рішено було також поповнити склад Ради людьми відомими в ученні статистичній літературі. Взагалі-ж права Ради визначались самим широким способом: предполагалось, що без санкції Ради ні одно міністерство не повинно ні міняти існувавших прийомів в статистичних роботах, ні розпочинати ніяких нових статистичних робот. Проти проекту в такому виді повстали, однаке, всі заинтересовані в цьому інституції ще до внесення його в Державну Раду проект вийшов знову в формі закону, в котрим за Статистичною Радою залишилась сама обмежена роль.

Так, склад Ради був поповнений не кількома ученими статистиками, а одним професором статистики - Петербургського Університету. Головною ціллю Ради призначено "опівділення міністерствам і іншим головним управлінням в роботах по адміністративній статистиці". Керуюча і контрольна роль Ради залишилася тільки в улаштуванні статистики і в роботах одного міністерства внутрішніх справ. Діяльність Ради в цих рамках зводилась головним чином до правильної постановки і видання однодневних переписів. Всі ж останні способи і міри по поліпшенню і об'єднанню статистики Рада могла вести і виконати тільки в згоді з міністерствами і головними урядами, котрих торкались спроектовані змінення. Таким робом виходило, що центральні статистичні установи були в руках, але без голови.

Що-ж торкається рук, та ними був Центральний Статистичний Комітет, з підлеглими йому губернськими, областними і міськими комітетами на чолі з губернаторами і градоначальниками. Центральний Статистичний Комітет при обмежених "грошових засобах" малому складі робочого персоналу тим не менше "мав можливість", по словам проф. Янсона, розпочати ряд важких уваги статистичних праць". До таких праць він відносить I/ матеріали для приложения до всеподданішіх обрахунків, 2/ роботи предприняті для підготовлення матеріалів по міжнародній статистиці, в числі котрих були виконані дві закінчені роботи: Ісчислення поверхні Європи, складене генералом Стрільбицким, і міжнародна горна статистика по державам/Англії, Швеції, Норвегії, Австро-Угорщині і Германії/; 3/ роботи по спеціально російській статистиці, показавші, що Росія не знала сама себе, бо прийшлося винаходити та встановляти населені міста, поземельну власність, площи посівів, зрохі, дані про народну освіту і т.д.

4/роботи, виконані по дорученню різних державних комісій-еврейської, комісії по складенню проекта місцевого керування, роботи по пониженню викупних платіжів і т.н. і нарешті, видання "Збірників даних по Росії" і Временників Центрального Статистичного Комітета".

Видання Комітету, яке проф. Янсон, "по богацтву зміста, як що не по повноті та достовірності даних, можуть бути поставлені на ряду з" ами/що-річниками багатьох Західно-європейських держав/". В цьому короткому однієї обережного в категоричних висновках професора проглядає коротка але влучна характеристика "показників статистичних робот" Центрального Статистичного Комітету. РОБОТАМ ЦИМ НЕ ДОСТАЄ, ЗА ВІЛЬМИ МАЛІМИ ВИНАГРДАНИЯМИ, ТІЛЬКИ ОДНОГО "ПОВНОТИ ТА ДОСТОВІРНОСТИ ДАННИХ", що прикладались до всеподданіших обрахунків. Даниі про громадянські видатки селян за 1881 р. той же комітет знаходить "не цілком задовільняючими". Капітальні праці комітету по виданню "списків населених місць Росії", "які вимагали, по однієму проф. Янсона, багато праці, які коштували дуже дорого, але майже не мають ніякого значення ні наукового, ні практичного, тому що вони розтягнулися на дуже довгий час і значить подають дані в значній ступені устарілі". І треба додати не порівнюючи. "В виданнях Комітету, додає проф. Янсон, трапляються й такі, котрі не мають адного звязку з рештою його діяльності". Очевидно, в утворенню матеріалів брали участь одні руки без участі голови або з головою, набитою одним мерзливим бюрократизмом.

Після всього сказаного маленьким дісонаансом давеніть кінцевий одиль проф. Янсона про те, що в 1877 р. діяльність ЦЕНТРАЛЬНОГО СТАТИСТИЧНОГО КОМІТЕТУ зробилась особливо плодотворною для російської статистики і очевидно прийняла окреслений напрямок, зосереджуючись в одній стороні на дослідженні важільшої галузі нашого народного господарства - на дослідження землеволодіння і хліборобської промисловості, а з другої на узагальнювання і зводці всіх адміністративних статистичних даних, з метою обзначення уряду й громадянства за всіма сторонами народного й державного господарства."

Відкидати зовсім наукове або практичне значення робот Центрального Статистичного Комітету або вартість його матеріалів було-б, звичайно, неправильно і несправедливо. В числі робот, надрукованих Комітетом, було не мало і робот цінних, як, наприклад, капітальна робота Стрільбицького, або статистика земельної власності, або навіть, заражовані проф. Янсоном до праць, не маючих ніякого звязку з діяльністю Центрального Статистичного Комітету - "Матеріали для вивчення кустарної промисловості". І матеріали "зі сумісною достовірністю і повнотою більшості даних" могли заключати в собі даниі достовірні. Але матеріалами "не зовсім задовільняючими", котрих не слідувало би і друкувати, як поступав в інших випадках Комітет, характеризується центральний орган величезної в світі держави, і не велика ще біда, коли на ряду з цінними працями і матеріалами попадаються малоцінні і низькопробні. Характер установи визначається не однією цією півпозитивною рисою.

Величезна хиба Центрального Статистичного Комітету і до 1877 р. і після цього була в тому, що у цього міністерства не було мі строго продуманої окресленої системи статистичних робот, мі планомірного проведення цієї системи. Не комітет вів статистику, а статистика вела комітет, тому що, при відсутності органічно утвореного пляму, він розробляв ті матеріали, які самі собою падали, як крупиці з великого стола великої Росії. І чудно було-б, коли-б Росія, при тій ступені культури і економічного розмаху, які були вже відповідні їй в другій половині XIX століття, не мала таких крупиць. Навпаки Комітет підсобрав іх менше, ніж належало.

І на це були, звичайно, свої причини, коріння, котрих треба шукати в других статистичних установах Російської держави.

Центральний Статистичний Комітет був органом одного міністерства внутрішніх справ, котре в області адміністративної статистики обмежувалось тільки підзвітомственими йому установами. В інших міністерствах збиралось статистичних даних не менше, чим збирало іх Центральний Статистичний Комітет.

Так, в міністерстві фінансів статистика торгівлі, промисловості та кредиту давала на стільки обширні матеріали, що вони публікувались в особих статистичних виданнях - в "Свідоміях о вмъщай торговлѣ" в "Ежегоднико міністерства Фінансовъ", в шомедільнім органі "Вѣстникъ Фінансовъ, промышленности и торговли" і навіть в особливому органі для заграниці в офіціозному "Economische Rundschau". Міністерство шляхів комунікації мало тимчасовий статистичний відділ, штати которого і видатки мало різнились від штатів і видатків Центрального Комітету міністерства внутрішніх справ. В департаменті хліборобства і селянської промисловості міністерства хліборобства велись і друкувались добре обгороджені обрахунки про стан селянського господарства, які щорічно виходили в виді періодичних видань. Кожне міністерство вело свою статистику.

Існував, тому, цілий ряд статистичних бюро, відділів, столів і т.н. статистичних або прикордонних до статистики органів іноді де-кільки в однім і тім же міністерстві. Так як міністерські статистичні дані були в більшості випадків даними рахункового реєстраційного характеру, так і їх вартість давалася міністерствам легче і зручніше, чим Центральному Статистичному Комітетові. Міністерські статистичні установи були таким чином, конкурентами органів відносно Центрального Комітету. Об'єднання статистики при допомозі такого Центрального органу грозило міністерствам і головним урядам скороченням штатів, грошевих засобів і головне, ставило міністерські статистичні органи в залежні і підлеглі відносні до керуючого органу.

Конкуренція статистичних органів в інших центральних установах держали не тільки перешкоджала об'єднанню адміністративної статистики, але й плодила безладдя і незгідність в розріжнених статистичних операціях. В одних випадках статистичні матеріали були не погані, однобічні і пізньокопробі, в інших вони являлися повторними даними. Так, збирання даних по хліборобській промисловості велось в центральному статистичному комітетові і господарському департаменті міністерства внутрішніх справ, в відділі департамента хліборобства і промисловості по міністерству хліборобства, а також в міністерстві шляхів комунікації і фінансів - в 5 зовсім розріжнених статистичних установах. Безпорядочність і невідповідність такого роду статистичних операцій заставили правительство зформувати "особое постоянное совѣданіе" з представниками одних урядів для об'єднання і уникнення недопотрібних повторювань однієї загальної статистики по хліборобській промисловості. Але це було лише яскравим винятком з загального правила роз'єднання міністерств.

Між тим основні недостатки адміністративної статистики центрального статистичного комітету, роботи котрого об'єднувались Статистичною Радою, треба сказати, в одній, залежали від недосконалості, непристосованості, а то і просто ненормальності тих статистичних установ, од котрих або при посередництві котрих Центральний Комітет одержував статистичні данні.

Головними поставщиками цих даних були губернатори, особи урядові і, може, дуже добри адміністратори, але люде в статистиці малосвідомі і часто зовсім темні. Але в розпорядження губернаторів були спеціальні

по статистиці органи і підсобні установи і особи.

Основним органом губернаторської статистики були губернські і обласні статистичні комітети, склад яких і завдання мінялися два рази, в залежності від змінення в "Положенні о статистических комітетах", але характер їх діяльності залишався мало порушеним. Це були установи колегіальні, але основані на широкій бирократичній підкладці і на сильному губернаторському режимові. Вони складались з непремінних, дійсних і почесних членів, а непремінним головою їх був губернатор. Непремінними членами були всі вищі чиновні особи центральних губернських установ, котрі в значній більшості випадків буквально нічого не робили і аби-як засідали; дійсними членами були міські обивателі чим-либо корисні комітетові по статистиці, а почесними членами-особи відомі ученистю або зробивши значні матеріальні попертування на користь комітету, а то й просто шансоні персони, які найчастіше всього зовсім не розумілися в статистиці. Фактично почесні члени нічого в комітеті не робили, коли ними були не учені, а титуловані персони, і тільки в ряду дійсних членів були діяльні сотрудники з числа місцевої інтелігенції.

При такому складі, статистичні комітети зпочатку не розпоряджали ніякими грошевими засобами, а потім одержували іх в самому обмеженому розмірі, значна доля котрих йшла на секретаря, без котрого комітет фактично не існував би і не функціонував. Секретарем по положенню про статистичні комітети, могла бути персона, що мала учену степень або в усікому разі вищу освіту, а фактично, временно на всегда", виконував ці обов'язки часто який-небудь шустрий губернаторський урядовець.

А між тим на статистичні комітети покладались самі складні і ріжноманітні обов'язки. Вони обов'язані були складати 1/ статистичні таблиці по різним предметам для Центрального Статистичного Комітету, 2/ зводити статистичні відомості для приложения до губернаторських обрахунків, 3/ давати по мірі можливості, описання губерній або частин іх відношеннях топографичному, історичному, промисловому, торговому, сільськогосподарському і т.д., 4/ провіряти і поповнювати статистичні данні, що доставлялись в комітет через секретаря і через особо командированих членів комітету, 5/ Упорядковувати учені експедиції для міських досліджів і 6/ переводити всікі роботи по дорученню Центрального Статистичного Комітету, а юнді і вищих установ в державі

В залежності од таких складних обов'язків комітетів, роботи в них ділилися на обов'язкові і необов'язкові. Більша частина даних того або іншого характеру, виражуючись вульгарно, "валилась в загальну кучу". Це були звичайно незікаві, шаблонові і мало достовірні данні, котрі являлися для добросовісних секретарів обузом і до котрих писарі або рахівники прикладали власноручні поправки і добавлення, щоб придати їм скільки-небудь достовірний характер.

До числа необов'язкових робот відносилися і ті з них, котрі самостійно виконувались секретарем або ким-небудь з членів комітету. Це були роботи чарівної самостійності і свободної творчості, не заковані в стереотипні рамки формалізму і канцелярійності, але які обіймали або розробку і аналіз достовірних статистичних даних, наприклад, цифри народжені, смертей, платежів і т.д., або історичні події і випадки, або етнографічні описання і т.д. Де-які комітети, як Воронежський, Самарський, Тверський, Кубанський, Владикавказький і інші, дали цікаві мрії що історії, етнографії, общенному землеволодінню, дрібним промислам, руху населення і т.д. Такі роботи або виходили в виді збірників, або включалися в Памятні книги. Памятні книги, початок котрим покладений

був Вороненським статистичним комітетом ще в 1855 р., стали потім майже во всіх комітетах звичайною формою губернських щорічників, з календарними і справочними даними і з відділом статей по статистиці, економіці, історії, етнографії, ролькльору і т.д.

Таким робом, найбільш продуктивними, житевими та цікавими працями в губернських статистичних комітетах оказались ті з них, котрі за малими винятками не мали прямого відношення до Центрального Статистичного Комітету по букви закону про Його. З цих особливих по характеру робот складалась й особлива статистика - не офіційна, а так мовити, вільна, що виникла по місцевій ініціативі і що відповідала вимогам місцевої суспільності. Напрямок цієї статистики визначався, значить, тими явленнями соціального порядку, з котрих складалось реформенне життя і взаємовідносин між населенням і державою.

Що торкається ролі губернських і областних статистичних комітетів в відносинах до центрального, то вона зводилася головним чином до передачі матеріалів в табличних формах. Смі по собі табличні форми задовольняли певному призначенню, але матеріальний зміст, що вкладався в них часто був нище всякої критики. Більша частина цих матеріалів, що підготовлялися на місцях, в виді так званих додатків до всіх подданіших звітів губернаторів, складалась з такого низькопробного хламу, котрий центральний комітет не знаходив можливим навіть друкувати.

Такі низькопробні і мало-пригодні матеріали поставляли в комітети нищі статистичні органи, котрі проф. Янсон називає "самим хворим місцем в адміністративній статистиці". Для загальної статистики наша адміністрація, каже професор, знає лише два інших органи - духовенство для даних про рух населення та поліцію для всіх майже останніх: ісправник, після нього становий і волость-ось "творці", по виразу Плещера, нашої статистики."

От тут, в цій області добування початкових статистичних матеріалів і крилися ті умови, од котрих залежали добровільність одних даних і недобровільність інших. Те і друге обумовлювалось характером діяльності інших статистичних органів або агентів.

Цінні і достовірні матеріали по статистиці поставляли установи, що спеціалізувались на тих даних, котрі реєструвались ними по обов'язку і по роду офіційної діяльності. Сюди відносилися духовні парафії, на обов'язку котрих лежало ведення метричних книг для записів про рух населення, шкільні інституції, судебні органи, кавенні палати, акцизні управління, земські і міські управи. Статистичні дані од всіх цих установ, між котрими перше місце по повноті - систематичності даних займали парафії, початково зведеному виді поступали як в губернські статистичні комітети, так і в центральний.

Всі-ж останні дані були ділом рук поліції в лиці ісправників, станових приставів і волостних писарів. Ісправник обов'язаний був поставляти іх губернському статистичному комітетові або губернаторові, ісправнику поставляв іх становий, а становому-волостний писарь. "Писаря - по власному іх вислову, писали статистику зі стелі".

Таким чином, основними нищими органами статистики були волостні правління або, правильноше, волостні писарі. Багато де-чим російська адміністративна статистика обов'язана була оцім офіційним по примусу статистикам. Треба, однаке, замітити, що фактично, по своему положенню і близькому знайомству з народним життям, писарі і на самому ділі могли бути чудовими статистиками, що вони й доказали своїми роботами для

земських установ, які зуміли з експлоатувати цю робочу силу. Але фізично писарі не могли справиться з тією масою обов'язків і робот, котра навалювалась на них поліцією і інш. установами. Вони не мали для того ні часу, ні охоти, тому що не одержували за статистичні роботи ніякої нагороди, а повинні були робити "по должності". Натурально, що волостні писарі дивились на статистику, як на чумі, навязані ім зверх сили начальством, заняття і або нехтували ними, або доручали їх своїм поміщикам і селянським писарям, котрі були не знайомі з ділом і посували його. В результаті одержувались данні на стільки недогодні, що центральний статистичний комітет бракував їх.

Зі сказаного видно, що спроба обзавестись випробуваннями на заході зразками статистичних установ спинювалась і гальмувалась односталістю, нерозумінням і нехотінням правительства приdatи російській статистиці і її установам правильність, систематичність і планомірність. Почесний історик статистичних установ в Росії проф. Янсон прийшов до висновку, що, недивлячись на всі невдачі будування російських статистичних установ і хиби в інших, в конечному результаті російська адміністративна статистика се таки прийшла до більш або менш благополучного кінця: в формі центрального статистичного комітету, губернських комітетів і інших органів статистики-російські статистичні установи прийняли пануючу на заході триедину схему центральних, місцевих і інших статистичних установ.

Не кажучи про чисто формальне усвоення та багато неусвоеного з триединої системи, російська триедина система дуже далека від єдиної статистики і єдності її дослідів. По перше, вона введена не повністю для всіх інституцій в державі, а тільки в однім міністерстві внутрішніх справ. По друге, направляюча діяльність керуючого органа по об'єднанню статистики-Статистичної Ради була зведена конкуренцією міністерств майже до нуля. А по третє, і в самому міністерстві внутрішніх справ, трудно сказати чому, - не то по недомислу, не то по переслідуванню, не то по тому і другому разом, проведення триединої системи статистичних установ урізувалось і повністю проводилося не в усіх частях держави. Так власне обстоюло діло в губернськими статистичними комітетами.

По закону статистичні комітети треба було ввести в усіх губернських і областних містах. В дійсності до 80-х років вони були введені тільки в 49-ти губерніях Європейської Росії і в 8 губерніях і областях Сибіру; в Уральському, Сибірському і Астраханському козачих військах і в трьох областях Ташкентського генерал-губернаторства іх зовсім не було і ведення статистики покладено було на канцелярські установи; нарешті, в окремих частках Росії були введені окремі міські статистичні установи. Особі комітети були в 10-ти губерніях Царства Польського, на Кавказі і в Фінляндії.

До 1867 р. в губерніях Царства Польського статистичних комітетів не було. Вся статистика була згуртована в особливій комісії при міністерстві внутрішніх справ, а з 1867 р., коли були зреформовані губернські і повітові інституції, збирання статистичних даних покладено було на редакторів губернських відомостей. Статистичні данні були не повні і низької вартості навіть для всеподданіших звітів. В 1887 р. був установлено Варшавський статистичний комітет, которому було доручено, збирання, складання, розробка і видання статистичних даних. В склад комітету входили урядові особи вищих правителів установ по призначенню, і приватні особи відомі своїми знаннями по статистиці та економіці також по призначенню міністра внутрішніх справ по згоді з генерал-губернатором. На місцях, в губерніях, статистичні данні збирали особливі урядовці, що служили при губернаторських канцеляріях.

В першу чергу Варшавський комітет поставив дослід всіх гмін в губерніях, але, будучи самостійною установою, він не проявив своєї діяльності особливими статистичними працями надрукувавши зпочатку тільки два випуски іх.

Більш продуктивним і по кількості і по продуктивності статистичних праць був Кавказький, а потім Закавказький. Статистичний Комітет в Кавказькому Комітеті входили шість губерній, з них одна Північного Кавказу, і 14 міст, в числі іх міста Кубанської і Терської областей. З перетворенням комітету в Закавказький, статистичні комітети північного Кавказу-Кубанський, Владикавказький і Ставропольський були виділені і підпорядковані Центральному Статистичному Комітетові при міністерстві внутрішніх справ.

Кавказький статистичний комітет відрізнявся більшою самостійністю місцевої установи, ніж Варшавський, бо був в безпосередній підлегlosti одного намісника Кавказу. В склад комітету входили губернатори і начальники областей, як неодмінні члени, урядовці вищих працевітствених установ по назначенню і приватні особи, відомі в статистиці і в економічніх науках. При комітеті було виконавче бюро в складі головного редактора, його помішника і сьоми урядовців по статистичній часті, а також вільнонаемні співробітники. Урядовці командувались в губернії і області на місця для збирання даних і цей експедиційний спосіб добування матеріалів, що вживався офіційними установами зі всієї Росії тільки в одному Закавказзі, вигідно виділяв Закавказький комітет, та придав його роботам планомірний і систематичний характер. Закавказький комітет і коли він був Кавказький, особливо відрізнявся значною продуктивністю. Ними видані були капитальні праці в 9-ти томах "Збірник даних про Кавказ", "в Статистичному Временніку Кавказького Краю" і цілий ряд монографічних праць по статистиці, етнографії, географії і природознавству. Не залишило від цього, урядом Кавказької шкільної округи було видано II-ть випусків "Збірника матеріалів для описания місцевостей і племен Кавказа" в виді окремих монографій, складених учителями, учительками і співробітниками в шкільній окрузі.

Нарешті, в Фінляндії статистичні установи були утворені по типу шведської статистики, хоч і далеко не в повному виді. На це, звичайно, впливала близькість Фінляндського населення до шведського в національному, побутовому і господарському відношенні, а хиби та урізки в статистиці і в установах могли бути результатом залежності від загально-державних порядків Росії, котрим підлегла була Фінляндія. Не порушеною була діяльність духовенства, котре, як і в Швеції, складало і доставляло в центр дані про рух населення ще в 1748 р. Але статистичне бюро, як центральний орган було заведено в 1864 р., і перетворено указами 1870 і 1875 років. В виді самостійного органу воно склалось з двох відділів-статистичної комісії, дорадчої установи, і бюро, органо виконавчого. З початку в цю установу входили - Голова, якого назначав сенат, і 16 членів, представників од 16-ти урядів; але в швидкому часі потім воно було скасовано, як установа зовбім зайва і некористна. Залишено було одно бюро, котрому, в разі потреби, даю було право зформувати екстрені комісії. Як і в Швеції, бюро складалось в начальника, одного старшого і трох молодших актуаріїв і висчислителів, яких наймали по годинам, як це робилося в Швеції, і також видавало свої праці серіями. Але "багато частей статистики, по свідоцтву проф. Дисона в зовсім неглаштованому стані: немає статистики населеніх місць, присутнього населення, статистики земельної власності, кліборобська також незадовільна". Це звичайно могло бути результатом дівгармонії і незгоди між державними порядками Росії, як главенствуючої держави, і залежного князівства Фінляндського з урізаною його самостійністю.

Само собою розуміється, що при тій ріжноманітності і роз'єднанності статистичних установ в Росії, якими плодились ріжноманітні, але рідко суперечливі і позбавлені единства види статистичних дослідів, не можна було розраховувати на особливий розвиток приватних учених і суспільних організацій, зацікавлених в статистиці. До числа цих не-багатьох організацій відносились:

1. ІМПЕРАТОРСЬКЕ ВОЛЬНЕ ЕКОНОМІЧНЕ Т-ВО, що виникло ще при Катерині II і яке проявило особливу ініціативну діяльність при зародженні перших статистичних дослідів в Росії. Початково це т-во носило півофіційний характер і за ним навіди залишився закон, обов'язуючий губернаторів надсилати йому данні про хід оспопрививання в губернії. Але коли в пізній часі Вольне Економічне Т-во знову стало на шлях активної діяльності по статистиці і економіці, то на цю діяльність була наложена тяжка рука правителственої влади.

2. РУСЬКЕ ГЕОГРАФИЧНЕ Т-ВО мало окремий відділ статистики і етнографії і, помимо академичної участі в постановці і розробці питань по статистиці і статистичній техніці з, організувало кілька експедицій для різного рода дослідів, в числі которых особливо виділялись експедиція по дослідуванню хліботорговлі і етнографична, давші прекрасні результати.

3. СТАТИСТИЧНИЙ ВІДДІЛ МОСКОВСЬКОГО ЮРИДИЧНОГО Т-ВА. Це був, можна сказати, орган земських статистиків, що задався ціллю об'єднати земську статистику й удачно діявший в цьому напрямку. Але і цей орган разом з Т-вом був закритий треба гадати, що ледви чи не головною виною, що потягнула за собою таку сувору кару, було вільне заняття вільними людьми і вільною статистикою.

4. Більш устойчивими були спеціальні організації в області селянського господарства, але більше по своїй довговічності, ніж по широкій і продуктивній діяльності на полі статистики. По числа цих Т-в, що мали відношення до статистики, належали, ПЕТЕРБУРГСЬКЕ ЛІСНЕ Т-ВО, МОСКОВСЬКЕ Т-ВО СЕЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА, з доволі значним числом своїх відділів в різних губерніях, і цілий ряд дрібних промислових сільсько-господарських Т-в. Безобідна для влади діяльність цих Т-в, склавшихся в більшості випадків з промислових елементів, що поставляли головні сили для руської адміністрації, мала саме слабе відношення до статистики і навіть до спеціальної її галузі - до статистики сільсько-господарської.

5. Зовсім особливий характер мали ті суспільні установи, в основі існування яких лежала самостійність в області суспільних питань в звязку з культурними і економичними потребами суспільного господарства і народної маси. Сюди відносяться земські, міські і кооперативні установи, що поставили свої спеціальні види статистики на відповідну височінь і в програмному відношенню, і по методам дослідів. Але це були все такі установи і така статистика, які були не подібні на адміністраційну статистику і її установи по ідейним основам і характеру діяльності, про що буде сказано далі.

Одрижниуючи ту окремішність руської адміністраційної статистики, которая закінчується в агулованні статистики в одному міністерстві внутрішніх справ, професор Янсон каже: "в дійсності російська статистика позбавлена правильного улаштування, повноти і достовірності, не дивлючись на цілу систему статистичних установ, які очевидно повинні були цілком забезпечувати її". Причини такої недоладності зможи статистики, по словам Янсона, "велимичисленні", з числа яких він особливо виділяє шість груп умов, що перешкоджають правильній постеповій і розвиткові російської адміністративної статистики.

І. Одною з головних причин служило те, що ніхто, каже Янсон, "не рахувався з статистикою, як з чимсь потрібним, таким, без чого не можна обійтись; на думку багатьох, статистика-видумка учених, здатна для заходу, для ^узайва і зовсім непридатна." Короче, такою причиною були односталість і несвідомість, котрі були *присущі* і вищій владі, і рядовій публіці.

Це причина загально-людського характеру.

2. Дякуючи цій причині, "адміністративна статистика, продовжує Янсон, не уявлялася ніколи законодателю в виді ^{цільної} системи: вона складалась в різні часи, різними указами і розпорядженнями, нічим один з другим не звязаними, часто один другому протилежними."

3. Це вже вина і хиби державної влади, котра відзначалась такою темнотою. Між статистичними установами, що виникли по більшості в різні часи і випадково, не існує правильного розмежування статистичної діяльності, наслідком чого одні і ті ж дані збираются різними відомствами, з різних джерел; дані ці не порівнюються між собою, розходяться, протиречать одні другим." І це гріхи державної влади, в осередку котрої люди також не сходились, як одні данні з другими.

4. Всупереч раціональним підставам, улаштування статистичних органів на верху в центральних установах ми находимо децентралізацію статистичної діяльності, внизу навпаки-централізацію. При цьому нищі органи не тільки сполучають свої статистичні обов'язки з багатьома іншими чисто адміністративними, але поліщені в цьому відношенню на непевну долю. Ніхто ічого ніколи ім не пояснював, авдікіля, якими способами вони повинні одержувати ті данні, які від них вимагаються. Від того нарешті сама адміністрація не знає як повстають ті цифри, з яких місцеві і центральні установи складають численні й складні таблиці.

Тут криється три смертні гріхи державної влади-незнання, недбалості і нерозуміння власних інтересів.

5. "У нас, каже далі проф. Янсон, находяться в цілковитому безладі самі основні статистичні джерела: у нас немає кадастра, ніколи не було правильного перепису населення."

Це правда, але це-ж "неустройство" "неустройством" і пояснюється.

6. Одмітиши ту рису в ідеольгії державної влади, що буцім то кожний урядовець може бути статистиком, професор Янсон каже, що "при утворенні нових установ, що близько торкалися народного життя, зовсім не малося на увазі тої ролі, котру установи сі могли б мати в системі адміністративної статистики. Так, ні в положенні про земські установи, ні міське положення, ні положення про податчу інспекцію і фабричну зовсім не передбачають статистичних Функцій земства, міського громадського управління, інспекторів."

В цьому останньому пункті, котрій в своїй класифікації причин кепської постановки статистики в Росії, професор Янсон поставив третьим пунктом, і криється ключ до зрозуміння хвороби російської адміністративної статистики. Це хвороба політичного характеру, а самий пункт вимагає значних поправок.

"При утворенні нових установ, що близько сходяться з народним життям" не зовсім не малося на увазі "роля цих установ", а навпаки оця, власне, роль малося в виду переважно. Ця роль самодіяльності, пластива третьом установам-земству, міським думам і, треба прибавити, селянській

бщині, але ні в якому разі не інститутові податних інспекторів, котрій розрахований був на саму широку статистику, але в узьких рамках одного фиска.

Урядова влада завжди боялась самодіяльності, в якому-б виді зона не проявлялась, і тим паче самодіяльності організованих установ суспільного характеру, прямими завданням которых були змінення однієї з порядків в області суспільних відносин. Цим пояснюється, чому самоуправління давалось народові "через час по ложці", а самоуправління селянської общини, пристосоване до інтересів фиска, було до того відокремлене і ізольоване, що в селі фактично не мислима була присутність навіть матяків або запаху політичних ідей і тим більше політичної діяльності, направленої на визволення од опіки адміністрації і поліції. В цьому-ж здерелі адміністративної обережності треба шукати вказівок і на те, чому навіть такі неебагливі установи, як губернські статистичні комітети, незразу зробились придатними для всіх місцевостей, або чому Статистична Рада, вищий орган колективного керувництва, була звязана по рукам і по ногам, не дивлячись на те, що в ній засідали чини перших рангів, або чому нарешті адміністрація так косо відносилась до самостійної земської статистики і навіть Центральний Статистичний Комітет гноїв і.

Російське самодержавство, що опірадлось не стільки на суверенітет державної влади, скільки на престіх адміністрації, в останнє століття, з 1825 р. до наших днів находилося в положенні напруженій боротьби деспотичного самовластя з демократичними течіями. Здавалось це була боротьба величтя з ліліпутами, але це був величень, по влучному вислову Бісмарка, на глиняних ногах, і цими глиняними ногами був не народ, а російська самодурствуюча адміністрація.

Боротьба була почата одkritтям змови декабристів. Це був найбільший яскравий виступ проти непокітного і могутнього правительства. Наристока розвіра з декабристами надовго припинила спроби в цьому роді. Але з тих часів російське правительство систематично повело подавлення всяких, не підходячих під його вузько-поліційну мірку, ідейних течій, в яких би видах вони не проявлялися - в пресі, в писаному слові, в організації груп або гуртків, в діяльності окремих персон. Постраждали не тільки революціонери, але ще більше люди вільномислячі. Досталось од самовладної адміністрації і поліційного розшуку всім - професорам, і ученим, і письменникам, і рядовим читачам, і невгомонним революціонерам, і захопленій шкільній молоді. Правительство органично не виносило вільної думки і допитливої, направленої на розкриття соціальних язв творчості. Можна сказати, що ні один видний письменник, до якого-б роду літератури він не належав, не уникнув адміністраційної засилки, або поліційного надзору. З маси випадків цього роду доволі вказати на один, типично, так би мовити, характерний - на злу долю Н.Г.Чернишевського, котрого сам цар - освободитель законопатив в Сибір, не вважаючи ні на могутній розум, ні на великий талан цього видатного письменника.

От під оцю полосу, подавлення вільного мислення і творчости певно попала і статистика.

Статистика і її установи були задержані в своєму розвиткові російським правителством і прямо і посередньо. Все сам по собі факт засилки вільномислячих людей до Сибіру і в віддалені губернії Росії, розрідюючи ряди працевдатної інтелігенції, одіймав певну частину потрібних робітників в статистичних установах. Як відомо, більшість самих видних земських статистиків пройшла школу засилок і адміністраційного надзору і багато з них, що непройшли цієї школи попадало потім в засилку і під надзор.

Але особливо неприхильною була пресія правлячих кол на хід статистичних дослідів і на відповідний розвиток статистичних установ. Боячись публічного виявлення соціальних хвороб, — керуючі гиники, і мертвий бюрократизм, як пануючий метод, не тільки звужували коло явлень над котрим операє статистика, але і гальмували існуванні дослідів, вносячи безладдя і розклад в діяльні статистичні установи і понижуючи продуктивність і вартість робот. При системі підозріння і перемоги паперової процедури в живому ділі, не могла звичайно ні розвиватися наука, ні користуватися потрібною кількістю певних даних навіть сама адміністрація.

Форменим вандалізмом треба призвати категоричну заборону правлячою владою робити статистичні досліди, що торкались безпосереднього народного життя. Такі заборони були направлені против земської статистики і, притому в тій частині її, котра була основою в системі її дослідів — против подворних або господарських переписів, і, що всього недоладніше, заборона походила від Центрального Статистичного Комітету. Той самий діректор комітету, котрий потім попав товарищем голови Міжнародного Статистичного Інституту, заборонив утворення подворних переписів, мотивуючи цю міру тим, що подворними переписами земські статистики можуть зхвилювати народну масу. Кур'єзно, що цей величний мотив був висунутий після того, як подворні переписи були утворені все в цілому ряді губерній і ні в одному випадкові з тисяч іх по окремим селам не було навіть натяка на які-будь хвилювання маси, котрі грозили-б зрушенням державних основ. Характерним тут являється не стільки недоладність мотівіровки заборонительної міри, скільки поліційне заподозрювання земських статистиків в хитанні основ держави. Антисоціальна внутрішня політика державної влади служила як би заразом в різних колах чиновного і служачого люду.

Але не в цьому одному виразилася основна тенденція російської внутрішньої реакційної політики. Правительство не обмежилося одною забороною подворних переписів, а "заднім числом" були предприняті міри і взагалі против земських статистиків і земської статистики. На з'їздах статистиків, зайнятих обміркуванням невинних питань по об'єднанню земських статистичних робіт які робились в різних губерніях, і по поліпшенню їх техніки, догляділи також крамолу і предприяті були пресії на ті установи, при допомозі котрих улаштовувались з'їзи або велись в порядку звичайних засідань обміркування питань земської статистики. Таке давлення роблено було, наприклад, на Вільне Економічне Т-во, причому на загальні обмеження діяльності цього Т-ва певно впливав земір покласти можу зборищам крамольних земських статистиків. З статистичним відділом Московського Юридичного Т-ва поступлено було простіше і більш рушучо. Там тихцем закрито було Т-во, а разом з ним і статистичний відділ. Ціль була досягнута і земським статистикам мігде було збиратися на крамольні зборища, щоби обмінятись думками по питанням про лішту постановку земської статистики, і одночасно може, думками над виясненням тих соціальних явлень, вивченням котрих так турбувало вищі органи правлячої влади.

Одним словом, на земську статистику було наложено свого рода статистичне *veto*, з розрахунком введення її в можливо вузькі служебні рамки. Малось на увазі перевернути її виключно в оціночну установу, в тою ціллю і виданий був спеціальний оціночний закон, поставивши земську статистику матеріально в залежність від міністерства фінансів, як орган повинний обслуговувати разом з податними інспекторами фіска правильним по можливості розподілом земського обложения. Це був єдиний розумінний, хоч і вузько спеціальний, акт правительства в відношенню до земської статистики. Ним в усякому разі закріплялись формально земсько-

статистичні установи, з іх склавшося звичайним шляхом своєрідною організацією.

А між тим земська статистика в ці часи розрослась вже в спеціалізувавшумся область дослідів народного життя переважно. Земськими статистиками була найдена та соціальна стіхія, которую не зуміло використувати правительство, яке всілякими способами огорожувало цю стіхію від вивчення під обавою появи крамоли. В своєму пориванню знищити зло цього вивчення правительство, однаке, опізнилось. Життя взяло своє. Появився в вищій ступені орігінальний вид демократичної статистики, побудований на вивченню двох ячеїчних форм соціального життя народу - ТРУДОВОЇ РОДИНИ-ГОСПОДАРСТВА в соціальному сознанні-общині, при помочі експедіційних способів дослідування і своєрідної організації земсько-статистичних установ.

ЗЕМСЬКІ СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ.

Російська земська статистика і її установи-натуральні сопутники реформ в Росії. Вони з'явились одночасно з переведенням реформ і ванійшої з них-організації земського господарства і земських установ. Але сами по собі земські установи, як що і допомагали виникненню земської статистики і її органів, то тільки матеріальними ресурсами. Що ж торкається ідейного бмісту статистики і формування тих органів, котрі внесли в земське діло цей ідейний зміст, то ними були не земські виборці, а ті інтелігентні трудівники, котрі приєдналися під впливом загального "освободительного" руху до земства в якості робочої сили і одержали потім назву "третього елементу" в земстві. Вони, ці ідейні робітники, вдохнули так сказати, "дихання життя" в земську статистику, одухотворивши її ідеєю служби народові і його інтересам, і вони-ж, як робоча сила, організовували собою земські статистичні установи.

Статистичні заміри самих земців були невизначні, бесистемні і вузько-формальні. Вони не дали не тільки нічого цільного і закінченого, але навіть ні нових даних, ні нових органів: неповні і розрізнені статистичні матеріали були продуктом роботи волостних правлінь, далеких і від статистики, і від земських установ. І це було звичайно в порядку речей. Земству приходилося робити все заново, без попередньої преемственісї практики, без яких либось хоч-би самих шаблонових зразків, а так, як велісъ земські діла раніше-по загально-прийнятій канцелярській системі.

Відповідно цьому, земські управи завели з початку і статистиків, як чиновників, в порядку канцелярійного ділоутворення. Були "столи" і "столонаочальники", "ділопроізводителі" і "письмоводителі", але не було ні статистиків, ні статистики. На приступнутих в більшості випадків, так сказати, механично до канцелярії управи персон було покладено збирання "взагалі" даних і переважно про земельні володіння, як головного предмета земського обложення, даними цього рода орудували і дore-Форменні установи, але назирані ними матеріали були неповні і низької вартости. Такими-ж вийшли вони і у земських "столонаочальників" і "письмоводителів", бо вони одержувались з одних і тих-же джерел-із волостних правлінь, в котрих не існувало ні системи, ні керовників або інструкцій, ні навіть регулярних робот або чого-небудь подібного на програмне збирання статистичних даних. Одні і ті-ж данні писались і переписувались по визначним канцелярським шаблонам, але ні з боку кількості, ні з боку якості волостна статистика вперед майже не посувалась.

Все таки в 1873 року ~~в~~ окремих земствах, там, де в земські управи попали люди з певним освітнім цензом або звичі вже до літературної роботи, почалися перші земські статистики, котрі дали друковані праці по статистиці. Такими статистиками були Н.Н.Романов в Вятсько-му земстві і В.І.Покровський в Тверському, що не утворили своїх шкіл, але стали потім в ряди земських статистиків, коли визначились основні типи земської статистики. А в Рязанському земстві було з, організовано навіть статистичне бюро ще в 1870 р., котре дало спеціальну працю "Обзор и результаты работы Рязанского земского обложений", надрукований, спічає, сім років після того, як склалась вже справжня земська статистика.

Але ці окремі представники статистики і надруковані праці, як і окремі ластівки, не робили ще статистичної весни. Вони істотно одрізнялися від земської канцелярської статистики тому вже, що вийшли в світ в літературній обробці, звернувши, так сказати, з дороги, прокладеної дoreформенною практикою. Але вони не були зразками, по которым велась би статистика в других земствах, і були далекі від того, що можна назвати системою земської статистики. Істотна земська статистика виникла лише тоді, як почалися ідейні земські статистики, які зуміли дати визначні типи земських статистичних дослідів, найбільш потрібних і придатних для всіх загалі земств, і з, організувати відповідний статистичний матеріал для цих дослідів.

Московські і Чернігівські статистики, давші два основних типи земської статистики, з, організували першими і два вида земських статистичних установ-московські статистики своє бюро, а чернігівські своє. Те і друге бюро однаково пристосовані були для одних і тих же цілей-для добування статистичних даних на місцях експедіційним способом, але по своїй організації ріжились між собою.

Московське статистичне бюро з, організовано було В.І.Орловим, з відповідною цію діячістю, в простій формі, добре прилагодженій до характеру земських статистичних робот. В основу цієї організації було покладене начало співробітництва статистиків під керуванням авторитетної особи-завідувачого бюро. Першим завідувачим був сам В.І.Орлов. Персонально Орлов був вродженим завідувачем. Гострий розум і сильна критична здібність, спокійні і видержані прийоми в стосунках, знання діла і безпосереднє знайомство з життям народу придавали йому вагу і значення авторитетної особи. Користуючись таким авторитетом він і утворив в Московському земстві перше статистичне бюро, по типу которого організувались потім статистичні бюро в других земствах, слідувавших за прикладом Московського земства.

Організація статистичного бюро була проста: завідувачий ним, його помішник і рахівник або регистратор. Перший був господарем діла, другий помогав йому, а третій виконував найпростіші чорні роботи; але по мірі розвитку земських статистичних робот, ця схематична організація бюро поповнялася числом. На чолі установи, як і раніше, стояв завідувачий відділом або бюро, йому підлягали два або три інтелігентних по-шника і потім як для робот на місцях, так і для розробки добутих матеріалів було кілька постійних регистраторів і рахівників. Всі ці персони, починаючи з завідувачого відділом і кінчаючи рахівниками і регистраторами, повинні були вести статистичні роботи по визначеному плану і програмам. План і програми складав завідувачий відділом при допомозі помішників, а самі роботи велись потім всим бюро з визначенним розподілом праці і обов'язків.

Так велись як підготовчі праці в установах і на місцях, так і саме добування даних шляхом безпосереднього опросу населення.

Обробка-ж добутих матеріалів, підрахування цифр і зведення результатів підрахунку робились потім в бюро.

При існуванні строгої системи і планомірності в веденні робот, окремішність робочої організації полягала в тому, що, не дивлячись на розподіл праці між статистиками ріжної спеціальної підготовки, керовники працювали разом з тим і рядовими робітниками, робили так, як і другі, коли це потрібно було або були часи на те, і отже знали до тонкості операції робот на основі власного досвіда. І завідуючий бюро і його помішники спеціалисти, і взагалі видні статистики були в курсі діла тому, що сами вели його і виконували всеможливі роботи-і чорні, прості, і складні, спеціальні, і особливо інтересні в якому-небудь відношенню. Це давало ім відомий авторитет і перевагу, потрібні для керівництва і контролю.

Одночасно з тим, як організовував своє бюро В.І.Орлов в Московському земстві, три видатних інтелігентних робітники-А.А.Русов, П.П.Червінський і В.Е.Варвар зформували земське статистичне бюро по другому типу в Чернігівському земстві. Тут не було одного повноважного завідуючого ділом, а були три робітника однакової підготовки й сили, і вони в трьох і оказались завідуючими бюро. Тут, значить, в земсько-статистичний орган внесено було колегіальне начало, але воно обумовлювалось безсумнівно зівпаденням сприятливих для того обставин-присутністю трьох рівноцінних завідуючих ділом, спаяних між собою единством розуміння і поглядів на це утворюєме ними діло земської статистики. В ті часи та-ї після це був єдиний в такому роді досвід статистичної організації, що ніде потім не повторювався, як що не рахувати пристосування його в Херсонському земстві.

Але пізніше, коли поширились земські статистичні досвіди і коли відповідно з тим збільшилось в статистичних відділах число постійних і тимчасово-закликаних на сезонні роботи статистиків, -до діла організації робот в земсько-статистичних бюро було прилагоджене і колегіальне начало, але все в другому зовсім виді. По старому на чолі діла знаходилася одна завідуюча відділом авторитетна особа, а по питанням прінципіального характеру помогав їй спеціальний орган із статистиків постійного складу в бюро. Такий характер придав статистичній організації Н.Ф.Анненській в Нижегородському земстві, але так потім велось діло і в других статистичних відділах Московського типу в більшому або меншому обемі пристосування до діла колегіального начала.

Значить, в земсько-статистичних органах як би злились два типи організації статистичних дослідів, але перевага зоставалась за Московським типом організації. Завідуючий відділом по старому стояв на чолі всієї організації, але йому помогали в одніх випадках помішники, а в других колегія статистиків. Це придавало ділу більш тривке об'єдання і допомагало його продуктивності, причому завідуючий залишаючись головною дійсною персоною, підтримував загальну планомірність і потрібну дісципліну в роботах і постановці іх.

Треба взагалі зазначити ту характерну рису земських статистичних органів, що вони менш всього нагадували чиновний склад і непорушність. Ділові відносини між статистиками держались на діловій дісципліні, тісно звязані з системою статистичної техніки, але взаємні звязки між ними витікали з чисто товарищських начал і вільного користування словом, критикою і розумною діяльністю. Земським статистичним органам був чужий чиновний режим, як і земським установам, але без порівняння в більшій степені. Інтелігентна праця накладала і інтелігентну окрасу на них, і це обумовлювалось не якими-либо окремішностями професіональ-

ного характеру . В ряди "третього елементу" йшли люди, найбільш цінивши вільну працю і можливість пристосування до неї ініціативи, бо сама земська статистика була широким ініціативним проявлом інтелігентної діяльності.

Впевні натурально, що з самого виникнення склад статистичних установ поповнявся не тільки інтелігентними робітниками, але і найбільш активними інтелігентними робітниками. До статистики тягнулась, так сказати, бунтівнича інтелігенція, ті, хто кепсько уживався з існувавши тяжкими порядками, кого мутили несправедливість і сваволя, у кого появилась вже потреба вийти з зачарованого кола вікового безправ'я, задавленої громадянської волі і приниження особи. В статистики попадали і люди з вищою освітою, що не знаходили приложения своїх сил і знання на державній службі, і талановиті самоучки, що вийшли з рядів міського пролетаріату або прокинувшогося села, і вислани за вільнодумство і непокірливий норов студент, і недовчишний, але здібний гімназист, що не мирився зі шкільним режимом і інспекторськими порядками. Статистики взагалі вважались "неблагонадійними" людьми і нерідко попадали в адміністраційну засилку за вільний спосіб мислення. В поліції вони завжди "були на цоту".

По мірі того, як поширялись статистичні досліди і відчувалась потреба в статистичних установах, до статистичного діла стало приставати більше число робітників; окрім статистичних бюро, почали появлятися більш витревалі кадри інтелігентних робітників, придатних для статистичних робот на місцях. Це були народні вчителі та шкільна молодь. Ті й другі могли приймати участь в роботах, що робилися земськими статистиками періодично, в короткі промежутки, в вільні від заняття часи в селянських і міських школах. Студенти, гімназисти, реалісти, семінаристи із духовних семінарій, взагалі молодь вищої і середньої освіти охоче приймала участь в подворних переписах, в переписах міст, в описанню дрібних промислових заведень і промислів, в дослідах шкільного діла і т. і., цікавлячись як самими роботами, так і тими незначними заробітками, які одержували вони за свою працю. Особливо цінними робітниками були народні учителі і семінаристи, що виростили на селі і близько стояли до народного життя.

Але досвіди з притяганням до статистики народних вчителів не завжди були позитивні. Де-які земства, як наприклад Петербургське, просували замінити статистиків вчителями, пред'являючи ім невикональний домагання по роботам без технічної підготовки. На основі такої невдачі, яка цілком залежала від самого земства, зроблений був висновок, про повну непридатність народних вчителів для статистичних робот. Це, однаке, зовсім не згідно з фактами діяльної і цінної участі народних вчителів з земської статистики.

Значна доля великих і складних статистичних робот, наприклад, по Воронежській губернії, виконана була місцевими народними вчителями, в яких багато не поривало звязку з статистичним бюро на протязі десяти або й двадцяти років. Статистичний відділ Воронежського земства тричався в цьому відношенню слідуючих трьох правил: 1/ він підбирав тільки придатних для статистичних робот вчителів, як робив це і взагалі при підборі статистичного персоналу із другого, якого-либо оточення; 2/ підготовлював технічно-закликаних до робот вчителів, як поступав і з іншими персонами, закликаними в склад своєї організації, і 3/ доручав вчителям тільки викональні роботи-подвірні переписи з весни по скінченням селянами оранки землі і обсіянню полів і до початку полевих робот по уборці хліба, коли найбільше були вільні і селянне і народні вчителі, переписи міст в літні часи, досліди кустарних промислів в вільні від заняття в школі дні й т. і. При таких обставинах, де-які вчителі, що працювали разом з земськими статистиками на протязі цілого ряда літ, виконували самі складні і одновідальні економічні роботи, а всі останні вчителі в ролі рядових робітників, були чудовими регистраторами і рахівницями, дякуючи власній належній підготовці, довголітній практиці і близькому

знайомству з народом і його побутом. Народні-ж вчителі були і постійними кореспондентами Воронежського статистичного відділу по біжучій сільсько-господарській статистиці.

Що торкається шкільної молоді, то вона по самому своєму положенню близько стояла до статистичних робот, як учебного на практиці діла. Молодь з середньою освітою нерідко потім навчалась статистиці в вищих школах, а студенти вчивші вже статистику в університеті, знайомились з нею на практиці при земських статистичних роботах.

Організуючи в такому виді і із таких елементів статистичні установи, земські статистики придавали особливу солідність і стійкість своїм роботам в момент виконання їх притяганням до діла самого населення не тільки в одновідальному положенні даючого помазання, але і ввищій ступені важній ролі контролюючої інстанції. Більшість земських статистичних робот, особливо основник, як переписи, або заповнення так званих "поселених" і "пообщинних бланків", велось на сходах або на зборах населення. Це приучало населення перш всього до співробітництва: одні члени збору помагали давати правильні і продумані відповіді другим; навіть діти часто поправляли заплутавшогося "статистика" або "одвітчика", даючи точні цифри склада тім'я або ріжних видів смота.

Але головна перевага робот на зборах, помимо великого скорочення часу, котрій потрібний би був на переходи від двору до двору і розяснення характера робот в кожному дворі, була в тому, що роботи в такому виді здобували характер суспільного, "міського" значіння, торкавшогося інтересів всіх і отже належного контролю громадського сходу або вагалі данної групи зібраного населення. З огляду на пошану збору, або через боязнь, або небажання попасті в кумедне або фальшиве положення, - але, населення, навіть при бажанні сказати неправду, держалось в належних граничах положення діл в господарському житті. Такого відношення до діла вимагав перш всього загальний інтерес, заключавшіся в величі натуральнім для громади переваги не виділять вигоди одних членів общини на рахунок других. Найменше ухилення в цьому відношенню не допускалось збором і збор, таким робом, являвся ліпшою контролем в інтересах статистичного діла.

Нарешті і самий характер земсько-статистичних дослідів був обоснований масовим вивченням нерозріджених соціальних явлень, а визначного комплекса їх признаків по основним ячеїчним формам в з, еднаному а не роз-еднаному виді. Їх участь координуються з фактичним розподілом їх в формі вторій, так як кожна сім'я, як первична побутова форма, сама в собі носить свої житіві окремості, але як складна частина союза, другої побутової форми, вона не свободна од вплива на ню суспільного начала. Внутрішні процеси першої форми-сім'ї-хозяйства, тому простіше і легше піддаються реєстрації, чим процеси другої-союза общини. Відповідно з цим розподілялись і статистичні сили земських органів: перепис господарств доручався рядовим робітникам-регистраторам, а характеристика общини по економічним признакам більш компетентним статистикам. Основані на такому принципі розподілу праці роботи об'єднуються загальною системою їх по визначному плану і детально розробленим программам відповідно цьому плану.

Таким чином, окремими рисами земсько-статистичних установ слугує слідуючі основні іх признаки:

1. Це свої особливі форми статистичних організацій, сконструйовані на принципі співробітництва, під керувництвом авторитетних осіб або завідувчих бюро.

2. В склад земських органів входять як постійні іх робітники, так і тимчасові приймаючі участь в роботах вповні підготовлені для них персони.

3. Слівробітництво в роботах розповсюджується не тільки на склад постійних і тимчасових статистиків, але і на саме населення в особі його зборів і компетентних учасників.

4. Контроля фіксуючих реєстрацією даних також належить не одному статистику, але і зборам населення і найбільш компетентним представникам його.

5. Самі досліди утворюють безпосередньо опросом на місцях, пристосовані не для нарізного вивчення масових соціальних явлень, а до злитного систематичного учту признаків по ячеїчним формам народного побуту - по сім'ям-хозяйствам і общинам-союзам.

ІМУННЕ АДМІНІСТРАЦІЙНОЇ СТАТИСТИКИ

І ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЕ.

Детальне знайомство з характером статистики, з її історією і виглядом установ, що обслуговували її з часів її розвиток, логично приходить до думки, що адміністраційна статистика находитися на передовій радикальних змін в своїму історичному склавшомуся призначенню. Вона виродла в наукову систему, але її практичне призначення, як зважає і прерогативи державної влади, поступово і знашувалось і змінювалось, як поступово і знашувались і змінювались форми державних організацій і соціального побуту. З цього погляду статистика-наука глибоко еволюційна, і її відповідають ті перспективи, котрі намічаються в області руху державних форм і соціальних відносин.

Історія статистики пояснює, що статистика виникла із фіксації про божеське призначення. Під впливом цієї фікції людям здавалось, що їх життя і ділами керували божеські сили в лиці царів і жреців, покритих божеською благодаттю. Царі були земними богами, а жреці посередниками божеських призначень, і от оці земні боги і божеські посередники, чи самі вони, чи при допомозі своїх агентів, положили начальство на істинній підрахунок людей і призначення іх і матеріальних іх засобів для державних цілей. Коли єгипетський Фараон приказував рахувати живих в його державі мешканців і міряти землі якими вони користувалися, то цей акт, по розумінню віруючої маси, був божеським актом, ісходивши від земного бога-царя. І коли єрейський народ слухав із уст свого вождя Мойсея, що Господь Бог повелів Йому і первосвященикові Ааронові підрахувати синів Ізраїля по родам і колінам іх, кожного поіменно в сім'ї, то і в цьому, по розумінню віруючої маси, проявилася воля Божа, а не розрахунки і міркування єрейського вождя. Народившіся в примітивному виді статистиці якби приписувалось божеське походження. Во статистика незаділена була від державних організацій і соціальних форм, а ті й другі, як і самі люди, були ділом рук Божих.

Такий характер статистика мала в часи існування древніших держав - Єгипта, Індії, Китая і Месопотамських монархій - Асирії, Вавилона і Персії, коли особливо живуча була фікція про божеське походження і його вплив на життя і дії людей.

Пізніше, на підставі цієї фікції, склалася ідея державної само-довірюючої влади, слугою котрої і зааряддям призначана була статистика.

Державній владі треба було знати, якими силами населення і якими засобами Його вона може орудовати для війн і військового обложення. Статистика, як система знань про людей і їх дії, призначалась не для людей, не в інтересах особи і громадянства, а виключно для державної влади. Другими словами, статистика була узурпована самодовільною державною владою, стала прерогативою її. Розвитку і укріпленню ідеї статистики, як прерогативи державної влади допомогли своїми добре організованими статистичними дослідами держави класичного міру - Греція і Рим, особливо останній з Його могутнім державним режимом, залишкою дисципліною і строгою військовою виправкою.

Але вже тоді статистиці стали надавати подвійне призначення. Арістотель установив цілу систему описання існувавших держав, носивши характер державознавства, але безсумнівно представлявшу в зародиші і систему статистики по тодішньому розумінню. Це була у Арістотеля планомірна характеристика структури різних держав, порівнюючі данні, які давали можливість наукового аналізу і обосновання висновків про те, які з описаних держав визначались найвищою культурністю і, значить, були найбільше додатні для державного будування або перетворення держави в частях. Але в описання окремих частей державної структури входили і данні числового характеру. Це була все область чисто статистичних дослідів, обформлення даних в числових статистичних величинах; це було предвідемння статистики.

Таким робом в працях великого мислителя класичного міра проглядували вже дві ідеї: ідея статистики, як наукової системи в смыслі державознавства, і ідея статистики, як знаряддя і прерогатива державної влади. В високо-культурній Греції з її достатком великих умів і грандіозною духовною творчістю коли не мавши намітившись ідея статистики, як наукової системи, то ідея державознавства в смыслі гуманітарного розвитку мала широке життєве значіння, і вплив творів Арістотеля в цьому дусі добра потім, на протязі ряді віків, одесичувався на роботах потомних мислителів.

З організований в могутній імперії Рим відчував необхідність статистики сильніше, чим малі республіканські державні формування Греції, як знаряддя державної влади. Того замігали кошти чисельних римських легіонів і допомічних військ і громоздка система керування різними країнами і народами. І суворі дисципліновані римляни виробили самі додержані форми рахунку людей і їх матеріальних достатків, потрібних для військових цілей і державного керування. Тє і друге було їм слизче і потрібніше, чим тумані ідеї Платона і гуманні ідеї грецького культури світу. Це були римські цензи, майстерно пристосовані до орудування ними вищою державною владою. Мір жив не в мірі, а в війні, бо чарі і властителі сіяли не щастя і благо народіні в силу і сваволю якого режиму і рабських порядків.

З угадкою Римської імперії впало і широке значіння римських цензів в обіх сіді державного життя. Не було тієї величезної державної машини, для якої потрібні були цензи, як опора царів. Державні формування розслонювались, рівнішлися, знов стали рости і укріплятися, а варвари, утворивши цю пертурбашю, придбавили древню культуру, прикривши її більш упрощеними і примітивними наслідіннями полудникого військового складу і характеру. Римським цензам не було місця і на цілі століття вони були припинені, як знаряддя державної влади.

Тільки в часи мрачного середневіччя, коли в Європі з'явилися нові державні формування, знову проявився інтерес до римських цензів.

Окрім державам потрібно було вимірюти свою міць і силу, переважувати населення і визначити його матеріальні засоби. Перша спроба в цьому роді була зроблена в кінці VIII і в початку IX в. при Карлі Великому, коли був *Складений Breviarium regum fiscalium*, або зборник, заключавший в собі підрахунок королівських маєтків, іх доходів і населення, придатного для військової служби. Зразком для цеї праці послужили римські цензи. В Англії в IX ст. при Альфреді Великому утворений був певний кадастр або описи провідній королевства для визначення платежних сил населення. В IX ст. в монастирях і у землевласників появляються поземельні книги або урбари. А в Англії, при Вільгельмі Завойовнику вийшла особа статистична праця під чудною назвою "Книга страшного суда", в якій були зведені дані загального опису землеволодінь, податків і повинностей.

Таким чином, вновобновлена в першій половині середньовіччя офіційна статистика носила переважно фіскальний характер і представляла собою "возстановлення римських цензів в новім виді і з новим змістом". За статистикою продовжувало укріплятися значення знаряддя і прерогатив державної влади.

Але в статистичній ідеології зостались ще явственні сліди построєння її на теологичному началі. В назві "Книги страшного суда" чується ще погроза виновним кари Божої за несправність їх при підрахунках іх і, визначені платежездібності. Необхідно було ще щоби люди не забували, що влада державців Божого походження і що за непослух цій владі може постигнути непослушників кара Божа хоч би то була тюрма або шибниця. Статистика була не тільки знаряддям державної влади, але і ділом примусу під погрозою тяжкої відповідальності.

Однак, в ці часи життя на стільки ускладнилось і його потреби так умноїлися, що і самі статистичні операції, що робились раніше в священній обстанові, стали приймати характер звичайних явлень. Появилися записи духовенства про збори взимаємі за треби хрещення, шлюби і похорони, а з цих записів складувались потім метричні книги для записів руху населення, одно з важніших джерел демографії або статистики населення.

Ті-є ускладнення життя, переважно економічного характеру, викликали і інші види статистики. Зрост міст з їх муніципальним урядуванням і цеховою справою міського ремеслового населення викликали потребу в міській статистиці - в підрахунку населення для практичних цілей і головним чином для споживання, тому що міським урядам потрібно було закуповувати хліб і будувати хлібозапасні магазини.

Широко потім розширила свої рамки і торгове статистика на грунті міжнародних зносин і товарообміну. Початок цьому виду статистики було положено в Італії, що відіграла першопочаткову роль головної посередниці в міжнародній торговлі; а дальніший розвиток цієї статистики продовжувався потім в Голландії, до якої перішло і головне посередництво на міжнародній ринку.

Але всі ці статистичні течії, що змінювались по мірі того, як середньовіччя наблизувалось до епохи відродження наук і мистецтв, відійшли не стільки новизною форм, скільки новизною зміста, бо з розвитком і ускладненням економічного життя почали появлятися і нові види економічних явлень або комбінації їх. При таких змінах статистика продовжувала будуватися на тих ідейних основах, які встановлені були в дреамі Греції і Римі. Сильні були тяготіння окремих держав до статистики, як до знаряддя влади, і спроби думарчих робітників приdatи цьому стремлінню значення наукової системи. Особливо сильним був

вплив в цьому відношенню ідей Аристотелевського державознавства.

По зразку збірників і робот грецьких і римських письменників, появився в XV, XVI і XVII ст. цілий ряд збірників в Італії, Голандії і Франції, особливо в першій. Статистикою в Італії зайнялись навіть кардинали і світліші дожі. Дож Мочениго зробив обширний доклад по статистиці сенатові в 1420 р., а кардинал Пікколоміні, занявши потім папський престол під іменем Пія IX, склав цілий збірник. Але в цих працях, на яких одідався вплив головним чином Аристотеля, не було вже місця теологичним тенденціям. Навпаки більшість іх була пропитана чистою ідеєю державності. Описувався державний устрій як сучасних держав, так і грецьких республик - Афін і Спарти, а також утопичних держав республік Платона і Ітоні Томаса Мора.

"Подібного роду праці, по словам проф. Янсона, мали величезне розповсюдження, та багато разів, та багато разів змінялись та передруковувались. Але такий значний літературний успіх не відповідав їх внутрішнім якостям і пояснюється швидче потребами того часу в знанні життя та устрію інших народів. Наукові вимоги задовольняються тут хиба лише самі помірковані. Не було послідовності в плані. Що до виконання то помітна цілковита відсутність методу і системи; що ж торкається змісту, то він складається з хаотичної збірки заміток етнографичного характеру, зібраних в одне ціле без жадного взаємного звязку".

Тим не меншими ненауковими і безсистемними описами держав викликана була спроба скласти, на основі державознавства, особливу наукову систему. Творець цієї системи Конрад Кноринг назвав її *Notitia generalia publicarum* — і в 1660 р. одкрив курс лекцій в університеті маленького німецького містечка Гельмштадта. Це був зародиш статистики, як науки, як організованого знання. Кноринг, щирий поклонник Аристотеля, придав своїй науці характер державознавства; вона складалась з набору фактів і схоластичних построень, цілком позичених у Аристотеля. Наслідувателі Кноринга-Ахенвалль і Шлецер не сходили з цієї позиції. Придаючи статистиці характер державознавства, вони вносили в свої описи або державний устрій, або державні сили, або господарську діяльність і т. і. і зовсім обходили статистику навіть як мистецтво підрахунку. Шлецер, однаке, находив, що єдиничні факти мають мале значіння, але що велике число іх, виражене в цифрах, виявляє "державну/государственную/достопримічальність", як називали вони, відповідно термінології *Ліенвальд*, основні об'єкти, що належать вивченню статистики.

Таким чином, описательна школа, так названа була група статистиків державознавців, в шуканнях основ для статистики, як наукової системи, не двинулась далі схеми вивчення частин держави або "державник достопримічальностей", всього того, що користне державному будівництву і стійкості. Навіть так звані табличні статистики, належавші до цієї школи і зображені держави, іх стан, багацтво і сили в цифрах, по істоті були державознавцями, придергувавшимися тільки другої форми зображення "державних достопримічальностей". Ім чуже було розуміння соціальних явлень, як об'єкта студіювання статистики, іх взаємної залежності і закономірності.

Але в ці часи більш виникла друга група статистиків-школа політичних арифметиків, виникла в Англії і близче підошедша до області вивчаемих статистикою явлень. Школа ця приложила до статистичних дослідів математичний метод і цим зразу придала ім строго статистичний характер. Основатель школи Граунт, аналізуючи цифрові данні по спискам смертности в Лондоні, уловив все значіння цифрових показателів і установив між іншим перевагу мужських народжень над женськими. Центральна

частина праці Граунта-смертність населення притягла увагу багатьох учених. Були складені таблиці смертності астрономом Галлеем, Симпсоном, Керсебумом, Депарсьє, Варгентином, Ейлером та інш. Це були чисто статистичні праці, викликані як практичними потребами в цілях страхування життя, так і чисто науковою тенденцією найти закони вимірювання людей. Статистика почала приймати ознаки наукової дисципліни, а не одного лише службового призначення для державної влади.

Але в рядах представників школи політичних арифметиків з'явився талановитий статистик, що з, єднав в своїх поглядах теологічну тенденцію зі строго науковим розумінням завдань статистики. Це був пастор Зюсьмільх, який склав орігінальну статистичну працю з замисловатою назвою "Божественний порядок в явищах чоловіческого рода, доказаний Іоганом Зюсьмільхом на основані рожденій, смертей і размноження людей." Виходячи з апріорних предположень про те, що Господь Бог предопреділив в житті людей суспільний порядок який підлягає незмінним законам, Зюсьмільх цифровими даними показав, що порядок цей" підлягає в подібності та однотипності різних предметів, рядом стоячих або один за другим слідуючих; він взагалі є незмінним, він досконалій і прекрасний." Другими словами, Зюсьмільх перший доказав закономірність статистичних явлень, основне положення статистики, як наукової дісципліни.

Можна сказати, що після труда Зюсьмільха, статистика підійшла до тієї грани, з котрої почалось її формування, як системи позитивного знання. Було найдено і оцінено велике значення пристосування математичного методу до явлень, підлягаючих студіюванню статистики, в повні визначився характер цих явлень і закономірність, що підлягає натуральним законам. Те, що тільки намічено було в праці Зюсьмільха, розвинено і розроблено було на широких началах математиками Лапласом і Фурье і науково освічено позитивною філософією Огюста Конта. Лаплас розробив теорію можливості для вивчення соціальних явлень, а Фурье, по вказівкам Лапласа, установив методологічні прийоми пристосування цієї теорії в області статистики.

Що ж торкається Конта, то він, вияснивши значення позитивних знанів і досвіда при вивченні їх, указав місце статистики в ряді інших соціальних наук. Таким робом, працями цих учених діячів статистика поставлена була в ряду других позитивних наук. Цим в корні підрізувалась теологічна ідеологія, що приноровлювалася раніше до статистики і до обяснення вивчаемих нею явлень. Раз соціальні явлення, як явлення позитивного порядку, були не випадкові, а підлягали натуральним законам, само собою одпадало обяснення змін в житті людей втручанням небесних сил. Зміни ці відбувались під впливом закона причинового зв'язку, що проявляється і в природі, яка оточує людину, і в самій людині, в суспільних формах співжиття і діяльності і взагалі у всіх областях реального життя.

Так підготовлені були в науці ті теоретичні предпосилки, котрими користувався основатель математичної школи в статистиці - Кетле, що заклав і основи наукової статистики.

Ідеї і погляди Кетле можна розглядати з двох сторін - зі стороною систематизації статистики і зі стороною формуліровки ним деяких, форсированих, так сказати, положень. В першому випадкові Кетле являється будівником статистики, а в другому мислителем, не вільним од прийомів спекулятивно-метафізичного мислення.

По поглядам Кетле, статистика - наука індуктивна, дісципліна позитивного ряду наук. Її зміст складається з даних, належаних до соціальних явлень, а самі спостереження явлень, обробка і аналіз їх по-лян, зути підлеглі математичному методові, з самим широким користуванням теорії можливостей.

Все це повинно бути направлено на вивчення людини в громаді: з фізичної, моральної і умової сторін, щоби одкрити і установити таким робом закони явлень в житті людей."Бо людина родиться, розвивається й помирає по певним законам", по словам Кетле. В цій сжатій формуліровці предмета і завдання статистики, що дають право Кетлеві на титул основателя наукової статистики.

Але зовні цього різко обчеркнутого кружка розумінь, при відсутності строгого розмежування на змінливі, але закономірні явлення соціального порядку однією механічно послідовних явлень неограниченої природи, Кетле не позбувся в своїх поглядах на людину й природу соціальних явлень в одних випадках узкості і однобічності, а в других широкої проблематичності. Такими являються 1/ Його прирівнення імпульсивних дій у людей до безвольних і механічних процесів і 2/ візоведення середньої людини в безформений абстракт, далекий од реальності і неможливих по істоті соціальних явлень, підлеглих безко нечній діференціації.

Недоділки і перебільшення таких положень Кетле не ослаблюють, однаке, реформуючої сили цього здорового мислителя ні в області його теоретичних построень статистики, ні тим більше в сфері його практичної діяльності. Кетле був видатним новатором не тільки в області чистої науки, але і в практичному пристосуванні науки як до вивчення статистичних явлень, так і до організації відповідних до того установ. В цьому відношенні він був коли і не єдиним в своєму роді діячем, то в усікому разі різко виділявся з ряду інших. Він оставил, тому, велику спадщину як в виді цільник і закінчених наукових праць, так і форм, утворених по його мислі і при його посередництві статистичних установ. Взагалі-ж ця спадщина подвійного роду дій, така поважна, цільна і закінчена, що між статистиками не оказалось вже потім такого іншого представника науки, котрого можна було б поставити нарівні з Кетле ні по розміру науково-літературної діяльності, ні по величезному впливові не на одну область статистики, але і на інші галузі науково-го знання і дослідів.

Після Кетле почалися свого роду рядові роботи в статистиці. Ті, хто торкався метода, предмета, завдань статистики, або повторяли Кетле, або розробляли і доводили до крайності його основні положення. Ішла власне розробка назібраних в великий кількості матеріалів статистики. Але ідеї Кетле про людину властивій ій волі не застались в тісному кружі статистичного знання, а торкнулись філософії, психології, логики і Історії. Історики, філософи і люди чистої науки, кожний в своїй області дослідів однів визначне місце ідеям Кетле. Але головний і самий сильний товчок дав Кетле в області статистики. Появившіся вистарчаючі і цінні матеріали були підвергнуті вдумчивій і планомірній розробці статистики. Професор Янсон являється типовим представником цієї групи статистиків чистої крої. Наслідувачі Кетле були у всіх західних державах Європи-во Франції, Германії, Італії і Англії.

Роботи двох французьких статистиків Дюфо і Геррі, сучасників Кетле, не мали генетичного звязку з його працями, а представляють зовсім самостійну спробу одвести статистиці в ряду других наук течії місце, яке укріпив за нею Кетле. Признаючи, що в мірі явлень як суспільних, так і фізичних немає нічого випадкового і довільного, але що все утворюється під впливом безпереривно діючих причин, Дюфо визначив завдання статистики в дослідуванні і відкритті законів керуючих соціальними явленнями. В цих видах початкові статистичні матеріали повинні бути виражені в числових величинах, тому що тільки один числовий метод може придати статистиці повитивний характер.

Ферри-ж, робота котрого вийшла в світ раніше "Соціальної Фізики" Кетле, зовсім не признає статистичних робот, слабо обоснованих на цифрових матеріалах, бо статистика є не що інше, як наукова машина цифр, маючих документальне значення або протокола статистичних циfр й аналітичне призначення або перетворення виражених в цифрах фактів в невелике число загальних умозаключень і положень. Але Дюфо і Герри не сходяться, однаке, в виясненні значення людської волі в масових і її проявленнях. Тоді як Дюфо, вияснюючи значення соціальних факторів, зовсім одкидає фаталістичний характер постійності масових явлень і вважаючи волю свободним актом розуму, основаним на виборі того чи іншого мотива, - Герри не признає свободи волі, хоч і признає дії людей вільними, але не проізвольними.

Із других представників французької статистики Моро-де-Монес був самим енергійним поборником числового методу в статистиці. Торд дав аразкові праці в області моральної статистики. Бертильон, батько і син спеціалізувались на демографії, при чому перший виділив цей відділ в самостійну частину статистики, а другий близьку популлярізував висновки батька. Видатними робітниками були також Луа по статистиці населення, Левассер по народній освіті і де-Фавиль по фінансовим питанням і статистиці шляхів комунікації. Всі вони, окрім Дюфо і Герри, йшли по проложеній Кетлем дорозі.

Особливо-ж помітно виявився вплив ідей Кетле на роботах германських статистиків. Професор Берлінського університету Адолф Вагнер, що відносив до області статистики всі не типичні явища як соціального характеру, так і фізичного міру, і який не находив ніякої ріжниці між законами міра фізичного і міра морального, довів основні положення Кетле про закономірності і причинності соціальних явлень до крайностей межуючих з детермінізмом, себ-то з учениям, що відкидає свободну волю. Ученік пішов далі вчителя, признавші непоборність законів, керуючих людьми і іх діяннями.

Другі представники германської статистики, як Дробиш і Рюмелин, держались супротивного погляду на свободу волі, відмовляли абсолютну свободу або проізвол і признавали умовну свободу волі, як акт сознательної і розумної діяльності людей. Цим само собою роздвигаються і рамки моральної статистики, котра у германських учених користувалась особливою увагою. Капітальна праця ректора Дерптського університету і професора богослові і Еттингена "Моральна статистика", що обняла обробку матеріалів, як попереднього так і потомного періодів, побудована на принятті можливості розкриття аналітичним методом законів морального міра подібно тому, як і законів міра фізичного. Другий учений Ваппеус, виходячи з того положення, що моральна статистика обімає дії не окремих персон, а людей в загальній їх масі, находить неможливим судити про дії окремих персон по загальним статистичним законам, бо кожна людина діє в силу свободної волі.

Таким робом, німецькі статистики, зостаючись вірними основним керуючим положенням в працях Кетле, дали в своїх працях дальнішому розвиткові Кетлевських ідей двоєкое освітлення-ультрафаталістичне в запереченні свободи волі і реалістичне в признанні за людиною свободного, основаному на розумно-свідомому мисленні, вибора своїх поступків. Останнє положення близьку обосновано в талановитій праці Георга Майра - "Закономірность в общественной жизни", а відомий діяч Енгель, співрозітник Карла Маркса Й. Директор Берлінського статистичного бюро, широко допомагавши організації практичної статистики і систематичній розробці добутих матеріалів, вніс своїми працями вклад і в теорію статистики.

Придавши ій трохи вузьку назву демології або науки про людське суспільство, він зводить завдання її до визначення, шляхом індукції і аналіза, звязку статистики з соціальними науками, як посереднього звена між цими останніми і природознавством.

Італійські статистики-Бодіо, Морпурго, Ферри і Ломброзо, оказались сторонниками крайнього розвитка ідей Кетле про середню людину і про свободну волю з, єднуючи розуміння про середню людину розуміння про схему середніх признаків. Бодіо вважав, однаке, як і Кетле, середню людину величиною постійною і не змінливою, відповідно до котрої природа творить людей з нахилом з ту або іншу сторону в кожному випадку. Виходячи з того-ж погляду на дії людей в залежності від неприложних законів, Морпурго признавав, що соціальні явища підлягають такому-ж механізмові руху і закономірності, як і з мірі фізичному. Це різче це положення виражено було в ученні італійської антропологичної школи карного права, яка заявляла, що злочинства людей корінятися не в одних суспільних умовах, але ще в більшій ступені в натуральних, органічних і психичних вдачах людини. Це в свою чергу привело італійського криміналіста Ломброзо до його догми про спадковий нахил людей до злочинів.

Таким робом, між італійськими статистиками Кетле знайшов найбільше захистників його крайніх ризикових догадок, основаних не стільки на даних статистики, скільки на спекулятивних висновках і догадках. Тим не менш, не дивлячись на цей італійський детермінізм, італійські статистики дали цілий ряд здорових статистичних праць по історії і теорії статистики. Такими робітниками були той же Бодіо, президент Міжнародного Статистичного Інституту, Габальо, Сальвіоні, Колайани, Бенині та інші.

В той час, як статистики Франції, Германії і Італії як би спеціалізувались на ідеях Кетле, англичане, приноровляючи статистику до домагань практичного характеру, дали прекрасні праці по методології статистики і положили основи новійшої статистичної школи. В цьому напрямку робили і парламентські комісії, і видні представники науки, як Фарр, Нісон, Огль, Джифер, Бакстор, Керд і особливо Боули, і навіть історик Бокль і філософ Джон Стюарт Мілль. І на роботах цих представників науки означились сліди ідей Кетле, але область методології статистики, найбільш пристосування математичного методу до статистичних дослідів, представляє широке коло самостійних наукових праць таких англійських мислителів, як Мілль, Боули або Еджворт, до числа котрих можна віднести і германського статистика Лексіса, працювавшого в тім же дусі.

Новий математичний напрямок в статистиці в свою чергу вимливав приноровлення статистичного метода в області біології. Начало цьому виду статистики положив англійський біолог Фрэнсіс Гальтон, а відомий математик і статистик Карл Пірсон заснував цілу школу для розробки питань біології при допомозі статистичного метода. Це було зовсім нове і велике завоювання статистики в науковому відношенню. Статистика з цього моменту становиться такою науковою дісципліною, об'єктом вивчення котрої являються явища не тільки соціального, але й біологічного порядку. Здавалось би першого погляду несумістимість явищ того й другого роду витікала з безумовно прочних основ, на котрих будуться і держаться колективні форми соціального життя. В істнуванні сім'ї, і, общини, села і взагалі соціальних колективів не можна відділити вплива на них соціальних факторів од біологічних актів, властивих людському організмові.

Такий довгий, покручений, а в багатьох випадках і одноманітний шлях, по котрому формувалась адміністративна статистика, як наукова

дісціплина. Але-ж цей поступовий шлях розвитка науки був і шляхом одчення і від історичного призначення статистики, як знаряддя і прерогативи правлячої влади. Статистичні досліди були потрібні і призначались не тільки для царів і правителів, але і для людей науки, і простих смертних в області свободної мисли і розумової творчості.

На цьому розходженні шляхів призначення статистики во всі часи будувались і до них принаровлювались способи добування статистичних даних і їх користування, а також складались статистичні установи. На статистичних же установах і їх функціях ясніше, чим навіть на друкованих працях статистиків, одзначались ті течії, іх характер і ступінь натури або підіймання, котрими супроводився рух статистичних установ в різні часи, в різних країнах і в різних формах. Статистика мінялась разом зі змінами, що відбувались в областях культури, соціальних форм і державного будівництва, а рівнозначно з тим мінялися і статистичні установи.

В часи глибокої давнини, коли статистика ~~дістала~~ відчуялась з небес надприродними силами, в склад статистичних установ входили самі божеські ставленники. Першими в часі статистики, ~~ї~~ були покриті Божою благодаттю царі, жреці і народні вожді. Персонально вони самі або при помочі своїх соправителів вели статистичні роботи, або в усікому разі руководили ними. Тоді і статистичні данні були виключно їх приваленістю, а призначення статистичних робот вважалось іх прерогативою, що установлена Божою волею.

Від царів і Божих ставленників ролі статистичних установ перешла до правительствених органів. Спеціальних статистичних установ довго не було, а коли статистичні обов'язки накладались на деякі організації, то ними були вже готові державні установи. Таку роль виконували духовні корпорації, військові уряди, адміністрація і поліція. Особливо довго ці функції виконувалися адміністративними владами і поліцією. І при цих обставинах статистика продовжувала бути виключно приваленістю державної влади.

З дальшим розвитком і ускладненнями економичного і культурного характеру ще більше поширився і діфференціювався такий спосіб формування статистичних установ. Виконання статистичних робот доручалось особо назначеним владою агентам. Для правильності і стійкості робот вимагалась вже свого роду організація їх. В статистики попадали або урядовці найбільш низького рангу, або знову таки існуючі корпорації, як наприклад, переписчики населення, складчики писцових книг, писці і дозорці, особливі агенти, що посылались на місця для збирання податних даних, пізніше консули в чужоземних державах, духовні клири, приходські ради і т. і. Це був вже урядовий або служебний персонал, цілком залежавший од правительственої влади по самій своїй службі, працювавши для влади і во її імя. Статистика, при помочі цього персонала, міцно була прикріплена до правительства і правителів.

Принцип підлегlosti статистичних установ державній владі залишився пануючим до наших днів, приміняючись в тій чи іншій формі до різних видів статистичних установ. Історично його примінення, однаке, слабша-ло по мірі розвитку статистики, зросту ~~її~~ установ і популяризації статистичних даних. Статистика становилась загально-народним майном; появилися спеціальні статистичні установи, плодивші статистику зовні правительственної сфери. Розмежованою смugoю між періодами, коли статистичні установи повноту зливались з установами правительственими, і появленням спеціальних статистичних установ можна прийняти момент, коли статистика появилась на університетській катедрі, в спеціальній установі, призначений для розповсюдження статистики в масі населення. З цих-же часів

почалось і розчленення, в призначенні статистики, історично монополізованої державною владою. Статистика стала принадливістю не тільки правителів, утілювавших її в державних цілях і хранивших секрети її в тайні, але і представників науки, розроблявших її матеріали в інтересах чистого знання і широкої популяризації.

Самий процес формування спеціальних статистичних установ утворювався поступово, по мірі того як статистика, приймаючи характер наукової системи, пред'являла свої домагання і давала ті або другі вказівки відносно добування і розробки матеріалів, з одного боку, а правительства приноровлювали статистику і її установи в цілях державного керування і підтримки базаного правительственного режиму, з другого.

Основним завданням народившоїся наукової статистичної системи і ученіх статистиків було об'єднання всіх статистичних робот в цілях згруповання матеріалів і планомірності в зборі і розробці їх. Належало знайти найліпші прийоми техники і по добуванню матеріалів, і по розробці їх, і по теоретичному обоснованню положень статистики, щоби установити способи одбірання найбільш точних порівнюючих даних з найменшою затратою робочих сил і матеріальних засобів. Відповідно цьому будувалися і пристосовувались і спеціальні статистичні установи. На цьому пункті однаково сходились інтереси і правителів, що бачили в статистиці необхідне знаряддя по керуванню, і представників науки, які шукали правильного обосновання статистичних дослідів і наукового користування їх результатами. Фактично представники науки йшли широким шляхом об'єктивного пізнавання, а правителі окремих держав брали у них, при утворенні статистичних установ, тільки те, що придатне було для держави або, іншими словами, що не йшло в розріз з державними установами і порядками. Так в строгій відповідальності з державним устрієм і звязаними з ним порядками, і сформована була триедина система статистичних установ в важніших державах Європи—в Англії, Бельгії, Германії, Франції і інш. з більшими або меншими однією з державами в деталях. Коли ця схема історично склавшогося типу спеціальних статистичних установ прийняла найбільш закінчений вид, натурально виникло питання про об'єднання статистики і її установ по можливості, в більшому числі держав. В ученій среді статистиків рішено будо придати статистичним установам міжнародний характер. Появилися міжнародні статистичні конгреси, які повинні, здавалось-би, увінчати будинок триединої системи статистичних установ, що одержала вже санкцію науки.

Але тут то і виявилася нестосовність між статистикою офіційною і статистикою науковою. Не можна було організувати по одному й тому-ж типу статистику в різних державах. Досвід з організацією міжнародної статистичної установи скінчився повною невдачою. Після тридцятілітнього існування міжнародні статистичні конгреси якось самі собою з'їшли зі сцени, одпочувавши, так сказати, від себе Міжнародний Статистичний Інститут, установу чисто академичного характеру, яка не дала скільки небудь чутливих результатів по об'єднанню на міжнародному принципі всієї статистики, і тим більше статистичних установ. Зробилось, одним словом, з хрещення несумісних завдань по призначенню статистики для правлячої влади і для науки. Так як, в часи діяльності конгресів, правителів мешав всього рахувалися з рішеннями і постановами конгресів в ділі практичного виконання цих рішень і постанов, то конгресам, які явно відчули безрезультатність свого престіжа в практичній діяльності, заливалось одно-причинити своє існування, виділивши з себе самостійний науковий апарат академичного характеру—Міжнародний Інститут Статистики.

Офіційна адміністраційна статистика розійшлась зі статистикою людей науки по двум зовсім несумісним пунктам статистичних знань і практики.

По-перше-, офіційна статистика була і продовжує бути системою двуличних знань. Вона склалась під свяшеною тогою небесних, над-природних сил, і прерогатива хранення статистичних тайн, доступних тільки богам, царям і зищим правителям, продовжує ще ховатись в складках культурного дипло/гтичного плаща сучасних державних правителів і діячів. Статистичних таїн, ще дуже багато. Не можна допустити до загальної відомості даних про дійсні військові сили, про стан озброєння, про запаси для військових цілей, потрібні для сокровених планів армії фінансії, про предп'їмаемих з цією ціллю економічних мірах, про видатки царського двору, або фонди на поліційний шпіонаж, про склади і кількість цього сокровенного інституту і т. і. Фактично всі такі і подібні ім данні почасти хороняться в тайниках правителів, а почасти публікуються в формі статистичної містіфікації. Одержанується двулична статистика, з якою не сумісні повнота і об'єктивізм науки.

По-друге повна невідповідність вищих форм статистичних установ з правительственими органами низких по історичному розвитку державних форм. Невідповідність в цьому відношенню настільки велика, що, по справедливому зауваженню професора Янсона, прийшлося би перебудувати цілі держави, з їх устарілими формами і порядками, щоби завести в них бажані статистичні установи вищого порядку. Не можна ж, справді, умовити готентотів або папуасів в тому, щоби вони завели в своїх державах центральне статистичне бюро з направляючими і виконавчими функціями, середні посередничі органи, з підготовчою і контролльною роллю, і низки статистичні установи з чудовою підготовкою для фіксації первісних статистичних матеріалів. Розуміється, серед державних діячів сучасних держав, майже і немає представників готентотської або папуаської крові, але в самому державному устрої, а значить і в діяльності державних влад, застався ще значний запас готентотського і папуаського духу в смислі, наприклад, военної різні і підходящеї до неї обстанови в виді генеральських мундирів, гигантів броненосців, руйнуючих гармат і т. і., або грабительських комбінацій під ріжними відами цівілізованого обирательства. Очевидно, багато держав не доросло ще до правильної і правдивої постановки статистики і відповідних їй статистичних установ.

Це недорозвиття багатьох держав в будівництві політичного, соціального і економічного уклада і було головною причиною неможливості міжнародного об'єднання статистичних установ. Досвід показав, що в цьому відношенню і наука сама по собі, в своєму об'єктивному обличчю, безсильна перед фактами ріжниці в культурі, економіці і граціанських правопорядках, як безсильна взагалі всяка теорія перед невідповідною її цілью. Міжнародний Статистичний Інститут не вийшов і не вийде із рамок своєї академичності. Об'єднання міжнародної статистики оказалось можливим на чисто спеціальному принципі однотипності статистичних матеріалів, на подібності подібного, на зведенні матеріалів одного і того-ж характеру, з одинакових джерел, однотипного походження. Таким власне об'єднувачем органом став Міжнародний Агрономічний Інститут і деякі інші, близькі до його установи в області статистики праці.

Але цим, розуміється, далеко не вичерпуються завдання, котрі намітились вже в перспективі будучого розвитку статистики. Само собою зрозуміло, що з ряду об'єднаних на міжнародному принципі частин, що входять в круговорот людської діяльності, може бути сконструовано щось цільне. До аграрної статистики можуть бути приєднані ті галузі обробляючої промисловості, матеріали для якої дає сільське ху́дство; до цих галузей прилучимі підходячі вироби з області фабрично-заводської промисловості і т. і. Так воно в певній мірі й велось вже. Але таке механічне об'єднання частин на основі задовільняючої постановки однієї техніки, не можна ще вважати

суцільним і закінченим в зміслі загальної об'єднаної всю науку ідеї. Не тільки статистичні установи, але і сама статистика, як наукова дісципліна, находитися в положенні нових течій працюючої думки і наукової творчості. В цьому відношенні існує цілий ряд показательних ознак.

Однією з таких ознак служать перш всього зміни, що намітились в самому розумінні предмета статистики. До цього часу статистика трактувалась, як наука, що вивчає одні лише масові соціальні явища. Глублення статистики в біологію не означає тільки принародлення статистичного методу до цієї області. Варіаційна статистика, основана в біології на природі середніх величин, "представляється, по словам проф. Гольдшмідта, краєугольним камінем всього уччення - про спадковість". Однаке, де тільки спеціальний відділ біології і ні в якому разі не відділ статистики. Але самим фактом появилення варіаційної статистики підкривається пануюча думка про статистику як науку, що вивчає одні масові соціальні явища. Ві людина, як носительница соціальних емоцій, ні творимі немо соціальні форми, як колективи, не являються продуктом одної соціальної среди, без біологічних процесів, обумовлюючих як індивідуальну діяльність людей, так і складний апарат соціальних колективів. Так, властиві і індівідам, і соціальним колективам, фактори, як наприклад, спадковість, або полівий потяг, або вплив харчування на фізичну і інтелектуальну продуктивність організму, ні в якому разі не відносяться до області соціальної среди, а цілком мають біологічний характер і походження. Між тим іх вплив на соціальні явища і їх колективні форми навряд чи належать сумніву, і раз вони ввійшли в предмет вивчення біології, ім повинно бути місце і в чистій статистиці.

Але постановка біологічних явищ не може і не повинна бути однаковою при біологічних і при статистичних дослідах. В біології досліджуються біологічні явища самі по собі, як зовсім сдокремлені статистичні ознаки. Вплив, наприклад, спадковості на організм установлюється даними статистики по учиту і довжині або діаметру насіння у рослин, і забарвленню крилець у метеликів, і числа позонків у риб, і спадкової передачі окремостей по поколінням у людей, одним словом, по учиту ознак спадковості і в рослинному, і в животному світі, і у людей. Це поді варіаційної статистики. З загальній же статистиці вивчення біологічних явищ, по-перше, цілком відноситься тільки до людини, і по-друге, тільки лише в формі комбінірованої взаємини біологічних і соціальних ознак, як супутуючих або переважаючих одних над другими явищ. Це область загальної статистики.

Така постановка вивчення біологічних явищ в загальній статистиці вповні оправдується теоретичними міркуваннями і фактичними даними. При масовому учиту ознак, одною правильною номенклатурою каліцтва або фізичних хіб можна вже розмежувати спадкові екссеси од травматичних ушкоджень, а, значить, і встановити, наприклад, випадки спадкової сліпоти або глухоти. Так само легко визначити залежність біологічних і соціальних явищ в конкретних числових виразах. Так, дослідами Воронежських земських статистиків установлено, що в найбідніших селянських хаяйствах / безземельних / на 1000 душ населення приходиться 40 калік, в хаяйствах середнього типа, / маючих од 5 до 15 дес. на двір / -15 калік, а в хаяйствах самих заможних, / маючих 25 і більше дес землі на двір /, тільки 9 калік; число хворих членів в сім'ї, і на протязі року в перших хаяйствах рівно-10 на тисячу населення, у других-4 і в третіх-2; кількість умерших за рік в перших-35, в других-33 і в третіх -26 та кож на 1000 душ населення.

Більш специалізовані статистичні учення біологічних і соціальних ознак в комбінірованому сопоставленні дають ще більш вражливі результати. Так, наприклад, статистикою вже установлена залежність між залізом і злочинами або між загою мозку і духовними здібностями

Суцільними по кільком селам Зоронецької губернії, сукупними статистиків і лікарів подворними дослідами статі хазайства і здоров'я населення установлено видоглядний зв'язок між біологичними і економичними процесами. Так, помітки лікарів по сім'ям про слабий до хоровитості розвиток підкожного жиру точка в точку прийшлися до даних статистиків про невистарчаюче число свиней і конопель для масла в тих же сім'ях: нема або мало свиней і конопель на масло у даної сім'ї, і слабі відложення жиру в підкожній клітчатці у всіх членів сім'ї, і по-головно, і навпаки. Біологічні ознаки і економічні фактори дали настільки повне зівпадення показчиків, що по ним легко вже утворити правильний статистичний усot обого рода сопутуючих процесів - біологичних і економічних, що одним і тим же формам сім'єного співжиття і груповки сем'ї по селам. Взагалі рівнобіжне вивчення біологичних і соціальних явлень повинно внести багато нового в демографію, в основний відділ статистики, і в біологію, маючи свою варіаційну статистику. Очевидно біологичним дослідам, в області вивчення людського організму, не достає освітлення іх впливів на організм економічних факторів.

Але коли-б навіть було неможливим положення про необхідність і цілевідповідність введення в загальну статистику вивчення в масі не одних соціальних, але і біологичних явлень, то і тоді унаслідована від минулого система статистичних дослідів вимагає перегляду і змін, намічених вже ходом еволюції в духовній культурі і в перетворенню структури передових держав.

Статистика, як відомо, студіює соціальні явища в масі шляхом розчленення іх ознак на одиниці: число людей без різниці пола і зросту вираховується по одній тільки ознако - "стільки-то людей або душ, число людей по полам по ознакам пол" - стільки-то мужського і стільки-то жіночого полу, зрост людей по признакам "пола" і "зросту" - стільки то мужського полу в зрості 1, 2, 3, 4, ... т.д. З'являється, таким чином, величезне число ознак, між котрими є більш важні і менш важні, головні і другорядні. І от підбор головних або важніших ознак привів фактично до такого розчленення робот, при котрому часто вивчається не повна людина, а пів людини або маленька частина її, або взагалі яка-небудь одна сторона її природи. На переписах населення региструються ознаки головним чином демографичного характеру, при переписах промисловості одні ознаки промислової економіки, досліди землеробства по землеробським ознакам, скотарства по скотарським і т.д. Втворюються, одним словом, роздільні укоти по одній якій-небудь групі ознак, а не цільна одночасна фіксація їх в цілому, хоч би і в малому масштабі. Тому, наприклад, однодневні переписи населення, установлені міжнародними статистичними конгресами, вважаються едино-правильним способом статистичних робот цього роду, і протиставляються, як зразкові, американським цензам або земським подворним переписам, як операціям довгим, а не однодневним, хоч і більш повним по числу головних ознак. Швидкість операцій при невповноті ознак предпочтється повноті останніх при довготі операцій. Другими словами, усot відкремлених ознак, виділених з цілого, ставиться вище учита більш повної схеми ознак, відповідних цілому колективу.

А між тим людину і її життя не можна міряти одними ізольованими по групі ознаками, що торкаються тільки частини людини, а не людини в колективі з найбільш повною схемою ознак. Людина рожиться, розвивається, діє і живе перш всього в сім'ї, і, в первісній побутовій формі. Затим велика маса людей, живущих сім'ями, об'єднана територіально в малих союзах - в общинах і приходах. Це друга форма колективу. Нарешті, місто представляє саму складну форму суспільності, в основі котрої знову таки, як і в общині, находитися первична ячейка суспільності - сім'я. Істнують, одним словом, не тільки люди, вивчаемі статистикою по групам об'єднаних однієї колективи ознак, але і колективи, в котрих власне і складається життя і діяльність людей. На вивчення самі собою напрашуються не одні індівіди в масі, а індівіди і їх колективи в найбільш тривалій формі ячейки - сім'ї, і.

Назрівші зміни в будуванні статистичних дослідів відносно колективів людей уявляють одні з важніших проблем сучасної статистики. Предпосилки для цієї проблеми закладені вже в працях земських статистиків, недостаточно оцінених з цієї сторони. В області так званої колективної психології намітився також вповні визначний рух на користь вивчення людини, не як індівіда, а як колективу. На цьому прінципі відомий російський психіатр професор Бехтерів буде цілу нову науку під назвою "колективної рефлексології". З точки зору погляду статистики вивчення її належать конечне не психічні явлення в колективах, а ті соціальні і біологічні процеси, з якими статистика до цього часу мала діло. Питання зводиться тільки до того, щоби на вивчення основної колективної ячейки-сім'ї, і, роз просторювалась вся сукупність основних ознак її в розмірі, розуміється, можливого по виконанню масштаба.

Дослівні зміни в статистичних дослідах відповідно до колективів людей виявляють одну з важніших проблем сучасної статистики. Предпосилки для цієї проблеми заложені вже в працях земських статистиків, не досить оцінених з цього боку. В сфері так званої колективної психології намітився також вповні визначний рух на користь вивчення людини, як колективу, а не тільки індівіда. На цьому прінципі професор Бехтерів проектує цілу нову науку під назвою "Колективної рефлексології", завданням якої зводиться до вивчення психічних явлень в колективах. Це, розуміється, завдання не статистики, але факт показного значення, викликаний загальним ходом розвою ідеї суспільно-знавства. Статистика має ціллю вивчення не психологічних явлень в колективах, а тих біо-соціальних процесів, з якими вона звязана. Питання зводиться до того, щоби на вивчення колективної ячейки-сім'ї, і, роз просторювалась вся сукупність її ознак в розмірі можливого по виконанню програмного масштабу статистики.

Така постановка вивчення сім'ї проведена вже земськими статистиками практично, починаючи з подвірних переписів головним чином по продукційним ознакам господарства, продовжуючи дальшим поповненням переписів ознаками споживчого, мінового і розподільного характеру і кінчаючи детальними бюджетами сім'ї, і-хазяйства. Добуті в великий масі ці матеріали натурально приводять до думки про те, що статистика повинна будуватися на вивчені не збірних ознак, характерізуючих взагалі людей, а потреб людей, як індівіда і як колективу індівідів. Збірні в масі ознаки, ослугуючи всі явлення соціального порядка і плюс супуттєві явища біологічного характера, повинні бути пристосовані переважно до реєстрації, аналізу і вивчення в іх індівідуальному і колективному істнуванні. Во все життя людей рухалось і рухається на розвитку індівідуальних і колективних потреб, народжуючися в індивіді і формуючися все в більшій і більшій залежності від колективного об'єднання людей.

З погляду трудової сім'ї, потреби її та її членів можуть бути розподілені на 5 груп: 1/ потреби в харчах, 2/ одязі, 3/ помешканню, 4/ культурі, і 5/ прикладанні праці. Кожна з цих груп обіймає комплекс велими складних і різноманітних явлень, з яких одні лігко піддаються статистичному учиту і можуть бути зареєстровані з повною точністю, доступною статистичному методу, а другі з меншою точністю, в формі лише умовних величин, допускаючих, однаке, порівнююче сопоставлення цифр. Так, споживання іжи, по установлених фізіологією нормам, піддається зовсім точному учиту, а задоволення потреб культурного або духовного характеру, напр., в освіті або читанні книжок допускає лише учит головним чином видатків грошей на освіту.

По бюджетним даним, при достатній, розуміється, їх кількості, вповні можливо установити статистичні величини середніх потреб, з коливаннями в сторони *maxima* і *minima*. А це в свою чергу викликає питання про нормальні потреби, установа яких по першим трьом

групам з достатньою точністю утворена вже фізіологією і санітарією. Але про ненормальні потреби і без точних наукових мірок і подовжень легко можна судити просто по їх монструозності. Ніхто не назове нормальними потреби в іжі тих римлян, котрі наївшись до неможливості наповнити італі утробу, приймали блювне щоби знову почати обжорство, або потреби в одежі дженджерихи, яка тратить дурні гроші на кумедне і часто антигигієнічне вбрання.

Легче вдаються учені по задоволенню тих потреб в тих колективах, які мають кошториси і точні данні про операції по ним. Такими даними одурюють не тільки окремі держави, але і взагалі скільки-небудь організованих колективів всеможливих видів. Самий аналіз даних про потреби і споживання давно вже ввійшов в практику ділового і наукового характеру в формі власне цифрового учота, наприклад в споживанні харчів, пити, мила, гасу й т. ін.

Таким робом, вже при певному стані статистичних даних про потреби і споживання виникає питання про наукову систему по добуванню і розробці матеріалів цього роду. Але це ж і питання і про перебудування в статистиці або во всяком разі такого поширення в ній, яке повинно придати їй зовсім новий характер. Як показують добуті земськими статистичними дослідами данні про потреби і споживання, новий напрямок в статистиці може потягти не тільки перебудування і зміста і основоположень, але викличе перебудування багатьох положень, котрі установлені в соціальних науках. Так, наприклад, по догмі Карла Маркса, величина заробітної плати визначається суспільно потрібними годинами, а по даним земської статистики-видатками по задоволенню середніх потреб населення, і цей висновок може бути обоснований точними статистичними даними, а не одними лише логичними "предпосилками".

Трудно сказати, які зміни в роботі думки і науки утворить концепція статистичних дослідів на вивченні не збірних ознак людини, а її потреб як індивідуальних, так і колективних. Але не підлягає ні найменшому сумніву, що саме життя людей еволюціонує в цьому напрямку. Проблеми потреб і споживання все ширше і ширше входять в сферу як науки, так і практики. Вони звязані вже з такими науками, як фізіологія по вивченню індивідуальних нормальних потреб фізичного чи, скоріше, біологичного порядку, або фінансове право по вивченню приходо-росходів, характерізуючи потреби державного і суспільного порядку. В звичайному життю рядового населення також все частіше і частіше починає вкорінятися звичка регулярного ведення записів по приходо-росходам, а це самі точні данні індивідуальних і сімейних бюджетів. І чим культурніше буде населення, чим чуйніше воно буде відноситися до питання про нормальні умови життя індивіда і процеси в колективах, тим ширше стане робота думки і коло знань в центральній сфері вивчення людини по розвитку її нормальних потреб. Закони еволюції в усякому разі не допустять в питанні про нормальні потреби у прогресивних людей поворотного руху думки до тих часів, коли люди поїдали людей. Було-б абсурдом або курьозом зважати правильними розуміння про потребу страви у римлян, що приймали блювне, щоби знову поїсти супу з соловійних язиків, і неправильними висновки фізіології про визначну кількість углеводів, білків та жирів для нормальних однорів організму.

Таким робом, в перспективі статистиці видимо предстоять капітальні зміни. До цього часу статистика служила інтересам правлячої влади і направлена була на вивчення людей і добуваємих ними засобів в цих цілях. Це адміністративна статистика. В перспективі ж статистики рисується вивчення не людей по збірним іх ознакам, а потреб людини, як індивіда і колектива для забезпечення правильного, нормального розвитку особи і колективів, обумовлюючих такий розвиток. Це-статистика демократична, звязана з біжучим історичним моментом, видатну рису котрого

складають демократичні течії і відповідні цим течіям зміни в держав-
них установах і соціальному укладі. Взагалі-ж перспективи статистики
в будучині поки намічаються в такому дусі:

1. Сфера явлень, належачих дослідам статистики, повинна поширитись
введенням в ню вивчення статистики не тільки масових соціальних яв-
лень , але і сопутствуючих їм біологічних процесів.

2. В такому виді повинні вивчатися біо-соціальні явища відпо-
відно як до індивідів, так головним чином до колективів, витворюємих
індивідами і залежаючих від них в своему розвиткові.

3. В основу колективного вивчення особи повинна бути положена
сім'я, як первична, ячеїчна і найбільше живуча, тривка форма колективів.

4. Програмне вивчення повинно обійтися не одні збірні ознаки , від-
повідні індивіду і колективам, але і потреби індивідуального і суспіль-
ного характеру переважно.

5. По своему призначенню статистика повинна забезпечити нормальний
розвиток особи і соціальних форм ії життєдіяльності, в чому виявляється
чисто демократичний характер статистики, бувшої до цього знаряддям і
прерогативою правлячої влади.

ПРОГРАМ.

А. ЗАГАЛЬНА СТАТИСТИКА.

1. ПРЕДМЕТ СТАТИСТИКИ.

1. Які явища вивчає статистика.
2. В якій формі і як вираховує їх.
3. Що таке статистика-наука чи метод.
4. Які по загальним признакам належать явища статистичному методу, в яких зважах вони оформляються і по якому прийому лічаться.
5. З якими соціальними науками близько сходиться статистика і чим від них відрізняється.
6. Що статистика шукає в явищах.
7. На які групи діляться причини, порождаючи явища, по своїм основним рисам.
8. Чим відрізняються постійні або незмінливі причини од непостійних або змінливих.
9. Які явища підлягаються досвіду і не які не підлягаються.
10. Яке значення мають в статистиці соціальні явища, коли вони чергуються і повторюються.
11. В яких відносинах по хозяйствам находяться земельні забезпечення з однієї сторони і число хат, смертність і калічність, з другої.
12. Як розташовані позитивні науки по схемі Огюста Канта.
13. В яку групу наук по схемі Канта входить статистика.
14. В чому заключається перевага статистики над іншими соціальними науками.
15. Що таке статистика, як наукова дисципліна.

II. ІСТОРІЯ СТАТИСТИКИ.

- I. Коли з'явилася статистика по науковим джерелам і у якого народу
2. на які періоди ділиться історія статистики.
3. На які підперіоди ділиться підготовчий період.
4. В яких державах були статистичні досліди в старинно- класичний підперіод.
5. Який і яку систему державної структури дав писатель класичного світу.
5. Що таке римські цензи.
7. Чим характеризується середньовіковий підперіод.
8. Яким характером відрізняється *"Breviarium tecum fiscalium"* — Кафедра Великого і "Книга страшного суду" Вильгельма завойовника.
9. Коли почалася городська статистика і де.
10. Яка статистика була в середньовікових італійських республіках.
11. Що таке "Маленькі Ельзевирські республіки" і в якій державі вони з'явилися.
12. Коли з'явилася описова школа статистики, хто був і її родоначальником і що зробив він для статистики.
13. До якої школи відносились Ахеквалль і Шлецер і яке мали значення для своєї школи статистики.
14. Хто в описовій школі взів складання таблиць і хто поклав початки графічного метода в статистиці.
15. Коли з'явилася школа політичних арифметиків, в якій державі і хто був і її фундатором.

16. Хто був Зосьмільх, до якої школи він належав і який характер мали його статистичні труди.
17. В якому столітті статистика одержала характер позитивної науки і яке значення мали для неї труди Лапласа, Мозефа Чурье і Огюста Конта.
18. Кетле і його значення в статистиці.
19. На яких даних Кетле обоснував учения про повторяемість і причинність явлень.
20. Яке значення придавав Кетле середнім величинам і що таке його середній чоловік, або середня людина.
21. Який вплив мають на поняття середньої людини постійні і перемінні або турбацийні причини.
22. До якої групи причин відноситься у Кетле воля і як він розуміє волю.
23. Які помилки зробив Кетле в відношенні еволюційного розвитку людей і їх знання.
24. В чим заключається головна заслуга Кетле.
25. Які заслуги має Кетле в відносині дорозвиття статистичних установ.
26. Яку роль грав Кетле в будуванні міжнародних статистичних конгресів.
27. Які основні труди по статистиці дав Кетле і на які науки вони мали вплив.
28. Послідователі Кетле в різних странах.
29. Хто довів висновки Кетле про свободу волі до повного отридання і термінізма / у німців і у італійців.
30. Який характер носили статистичні труди у французьких статистиків Дюо та Геррі.
31. Новіша математична школа у Англії і хто її представники у Англичан, Італійців, і Німців.
32. В яку форму склалась історично статистика в залежності від державних потреб.

III. ІСТОРІЯ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ.

1. Який зв'язок був в Росії між статистикою адміністративною і статистикою земською.
2. Як складалась історія статистики в Росії.
3. Яким професором статистиком був зроблений початок дійсного будування статистики в Росії і які професори статистики мали свої російські школи статистиків практиків.
4. Коли зроблений початок земської статистики і під впливом чого вона з'явилась.
5. Яке значення для земської статистики мали земські установи і хто власне будував земську статистику.
6. Хто положив початок статистики московського типу і якими рисами характерізується цей тип земської статистики.
7. Хто положив початок статистики чернігівського типу і якими рисами характерізується цей тип земської статистики.
8. Як поширювалась земська статистика московського типу.
9. Поширення статистики чернігівського типу.
10. Форми оціночної статистики в Московськім, Чернігівськім, Ніжегородськім і Вороніжськім земствах.
11. Яка різниця між оціночною формуловою по капіталістичному способу і оціночною формою по вороніжському трудовому способу.
12. Де отримав широке примінення Вороніжський спосіб оцінки земель.
13. Значення земської статистики.

Б. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В РІДНИХ ДЕРЖАВАХ.

I. Загальний погляд на розвиток статистичних установ.

Поступовий розвиток, попередні по зразкових установах держави.

Звязок розвитку між статистичними установами і установами державного і соціального порядків. Значення культури і економіки в цім відношенні учит наслення, як основа статистичних установ.

I. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в ШВЕЦІЇ.

1. Загальна характеристика Швеції, як європейської держави.

Кальмарська унія 1397 р. 30-ти літня війна і могутність Швеції. Велика північна війна і упадок швецької могутності. Ізольованість Швеції і самостійність її населення.

2. Королівська табельна комісія 1756 р. Її задачи.

Розділ табельної комісії у 1758 р. на два відділи.

Перший відділ або центральна комісія, її склад /Голова і 7 членів /, обов'язки/редактування плямів робот і поліпшення статистики/.

Другий відділ або центральне статистичне бюро. Склад його/директор, старші і молодші актуарії і ~~дбачники~~/ Ціна актуаріїв. Самостійні права центрального бюро. Роботи бюро/населення, вибори, урожай, хліборобство і скотарство/. Архіви і ~~блібліотека~~ бюро.

3. Спеціальні вибори статистики в міністерствах.

Народна освіта, торговельна статистика, винокурення/горільництво/, народна гигієна/санітарний совіт/ і карна статистика.

Торговельна статистика велась в 5 департаментах Міністерства в формі бімісячних записів.

4. Небутність середніх місцевих органів і заміна їх губернаторами або начальниками ленів.

5. Низчі статистичні установи.

Духовенство з парафіальними сходами і совітами/населення/ і господарські громади /господарство/. Контроль свідок.

6. Головні риси зразкової постанови в Швеції статистики.

Проста і дешева система статистики, невеликі розходи на статистику, високий ціна спеціалістів статистиків, навик населення до одноманітних статистичних установ.

II. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в ВЕЛИКОБРИТАНІЇ.

1. Який звязок і з чим мали статистичні установи в Англії.

2. Наскільки частин ділиться в Англії загальна адміністративна статистика і по яких признаках можна встановити цей поділ.

3. Наскільки видів ділиться офіційна/ а не загально-адміністративна / статистика по організації статистичних дослідів.

4. Якою рисою визначається власне офіційна англійська статистика.

5. Загальна схема англійських статистичних установ.

6. Загальна характеристика англійських переписів населення /число генеральних реєстратур, регистраційні округи, суперінтенданцескі округи/.

7. Склад генеральних реєстратур.

8. Спеціальні відділи офіційної статистики. Бюро міністерства торгівлі. Бюро труда.

9. Останні спеціальні відділи.

10. Учот общества і участь приватних особ і населення в статистичних роботах.

11. Парламентські комісії.

III. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ У ФРАНЦІЇ.

1. В чим заключається характерна риса французької адміністративної статистики.
2. Причини роз'єднання відділів адміністративної статистики /по Янсону/ і брак демократичних установ і свободи статистичних досліджень.
3. Суперечки між статистичними установами міністерств і тенденційний характер офіційної французької статистики.
4. Загальна характеристика спеціальних відділів статистики в різних міністерствах.
5. Історія центрального статистичного бюро у Франції з часів Тьєра.
6. Верховний статистичний совіт.
7. Роль префектів і мерів в ділі статистики.
8. Кантональні комісії і канцелярії префектур.
9. Городська статистика і вчені товариства.

IV. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в БЕЛЬГІЇ.

1. Політична характеристика Бельгії.
2. Культурний звіст страни і розвиток її статистики і статистичних установ.
3. Особливості бельгійської статистики / окрема статистика населення і колегіальна організація статистичних установ/.
4. Центральна комісія.
5. Статистичні установи і роботи 6-ти міністерств.
6. Провінціальні комісії статистики.
7. Комісії бургомістрів і комунальні або громадські управи.

V. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в ІТАЛІЇ.

1. Особливості історії статистики і статистичних установ в Італії.
2. Підняття статистики і статистичних установ в період об'єднання Італії.
3. Центральна статистична установа в Італії. Верховний статистичний совіт, його склад, обовязки і постійний комітет.
4. Генеральна статистична дирекція, або центральне бюро і сфера його статистичних робот.
5. Спеціальні статистичні органи при міністерствах і іх окремі комісії.
6. Комісія при міністерстві юстиції.
7. Провінціальні статистичні органи і іх передаточна/контролюча/роля.
8. Комунальні або громадські комісії і місцеві уряди та агенти, поставляючи своїх свідків по роду своєї діяльності.
9. Тимчасові місцеві комісії для ведення періодичних статистичних робіт.

VI. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в НЕМАНІЇ.

1. Підняття статистики і статистич. установ в звязку з об'єднанням німецьких держав в Німецький Імперський Союз і національні ризи підмінських народностей.
2. Таможенне статистичне бюро.
3. Центральні статистичні бюро в окремих державах імперії.
4. Центральний статистичний уряд при імперській канцелярії.
5. З ізди директорів статистичних бюро /імперського і від окремих бюро в державах/ і роля дорадчої комісії.
6. Поділ германської статистики по схемі Рюмелина.
7. Загальний і місцеві комісії для анкетних робіт.
8. Центральне прусське статистич. бюро і його статистич. семинарія.
9. Низчі статистич. органи на місцях і роля регистраторів при періодичних переписах.

дичних роботах.

10. Нижчі статистичні органи на місцях по біжучій статистиці.

VII. ВІДИ СТАТИСТИЧНИХ УСТАНОВ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ.

VIII. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в НОРВЕГІЇ.

1. Подібність статистичних установ Норвегії і Швеції.
2. Центральна статистичне бюро та його коло діяльності.
3. Спеціальні відділи статистики при міністерствах.
4. Низчі статистичні органи.

IX. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в ДАНІЇ.

1. Подібність і різниця датських статистичних установ зі шведськими.
2. Центральне статистичне бюро.
3. Характер спеціальних статистичних відділів.
4. Низчі статистичні органи.

X. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ ЗАГАЛЬНО-ПРИЙНЯТОЇ СИСТЕМИ.

XI. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в ВЕНГРІЇ.

1. Характер статистичних установ. Статистичний Совіт і статистичне бюро. Взаємовідносини між ними.
2. Роботи і підрозділ бюро на адміністративний і техничний відділи.
3. Прогресійні комітети і комітети муніципальні і їх роль.
4. Низчі органи статистики, іх несовершеність і причини цього.

XII. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в АВСТРІЇ.

1. Особливості статистичних установ в Австро-Венгрії.
2. Історія статистичних робот і статистичних установ.
3. Імператорська королевська дирекція і центральна статистична комісія і її завдання. Перетворення комісії в орган з 7-ма відділами.
4. Спеціальні відділи статистики в міністерствах.
5. Видавнича діяльність статистичної комісії і характер підготовчих робот для неї.
6. Передаточні органи і статистичні установи автономних частин Австрії.
7. Міські бюро в великих містах.
8. Низчі статистичні органи.

XIII. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ ШВЕЙЦАРСЬКОГО СОЮЗА.

1. Характер статистичних установ і вплив на них історичних умов.
2. Союзний Совіт і його роль в організації статистики.
3. Федераційне статистичне бюро і його відносини до континентальних правителств.
4. Кантональні статистичні установи.

5. Міські бюро в великих містах.
6. Статистичне товариство і його роль в організації робот і розробці статистичних матеріалів.
7. Коммуни, як низчі органи статистики.

XIV. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ РУМУНІЇ.

1. Виникнення статистики і статистичних установ в звязку з національним підняттям в населенні.
2. Центральна комісія і центральне статистичне бюро.
3. Роль міністерств, як посередницьких статистичних органів.
4. Департаментські статистичні комісії і їх призначення.

XV. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в ЧЕХОСЛОВАКІЇ.

1. Окремости статистичних установ в Чехо-Словакії, як результат культурного і національного розвитку.
2. Переформовка статистичних установ одночасно з виникненням Чехословацької республіки.
3. Закон 28/VI-1919 р. про центральну державну статистичну установу і закон 28/XI-1919 р. про державний статистичний совет.
4. Державна статистична установа і ділення її на 7 секцій. Поширення програму і обсягу статистичних робот. Методологічні зміни. Зміни в персональному складі.
5. Низчі статистичні органи, достаток добре поставлених установ і інтелігентних робітників.

XVI. ДЕРЖАВИ З НЕДОРОЗВИТИМИ ФОРМАМИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ СТАТИСТИКИ.

XVII. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в ГОЛАНДІЇ.

1. Низчий рівень голандської статистики, як результат історичної хибності країни.
2. Спеціальна статистична комісія 1826 р. і ії невдачі. Центральне статистичне бюро 1848 р., провінційні бюро і безрезультатність їх діяльності. Голандське статистичне товариство і його Статистичний Інститут.
3. Статистика окремих міністерств і низький рівень статистичних даних.

XVIII. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в ГІШПАНІЇ і ПОРТУГАЛІЇ.

1. Змінливість статистичних установ в Гішпанії в звязку з хибкістю політичного життя.
2. Центральна статистична комісія 1857 р. і ії заміна міністерським бюро.
3. Понижання темпа в розвитку статистики і статистичних установ в звязку з пониженням державної ролі Португалії.

XIX. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ в ДЕРЖАВАХ БАЛКАНСЬКОГО ПІВОСТРОВА.

1. Відсутність статистики і статистичних установ в Турції і причини цього.
2. Статистичне бюро Греції, обмеження кола його діяльності і міністерська статистика. Відсутність середніх статистичних установ і низький

рівень добутих матеріалів на місцях.

3. Тимчасові комісії Сербії.

4. Більш високий рівень статистики в Болгарії, в звязку з національним рухом і статистичне бюро.

5. Низький рівень статистики на Балканському півострові, як результат державного режиму Турції.

XX. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ МІЖНАРОДНОГО ХАРАКТЕРУ.

XXI. МІЖНАРОДНІ СТАТИСТИЧНІ КОНГРЕСИ.

1. Виникнення міжнародних статистичних конгресів в 1851 р. і роля Кетле і Бельгії в цьому. Перший міжнародний конгрес в Брюсселі і широка програма його робот.

2. Невдача робот конгреса од трьох причин, одмічених проф. Янсоном, і "ядро" конгресів, як позитивний фактор. Ікцій ядра і основна причина невдач конгреса.

3. Відсутність статута і правил по організації робот на конгресі і звичайні порядки: 1/ відкриття конгресів, 2/ *avant congrès* — або передконгресові наради і 3/ *après congrès* — або заключні наради, 4/ секції і одночасність їх робот, як причина іх неагідності і невистарчаючої компетенції, 5/ поспішний формальний характер, загальних зборів, 6/ відсутність ділового звязку між постановленням конгресів і постанововою статистичних установ в окремих державах.

4. Несумістність практичних інтересів правлячих влад в державах з теоретичними вимогами чистої науки, як основна причина безплодності практичних результатів конгресів.

5. Позитивний характер робот конгресів по десяти наміченим Янсоном пунктам, умовність цих пунктів і заслуга конгресів по постановці і рішенню питання про однодневні переписи.

XXII. ПОСТІЙНА МІЖНАРОДНА КОМІСІЯ.

1. Проект Енгельса про міжнародне учене товариство і обрання міжнародної комісії.

2. Проект постійної міжнародної комісії. Розкол між членами комісії і припинення її існування.

XXIII. МІЖНАРОДНИЙ СТАТИСТИЧНИЙ ІНСТИТУТ.

1. Пониження інтереса до статистики з припиненням діяльності міжнародних статистичних конгресів.

2. Щаблєй Лайдонського статистичного Т-ва в 1885 р. і проект проф. Неймана-Спалтарта.

3. Комісія десяти і положення про Міжнародний Статистичний Інститут: Склад Інститута і його діяльність.

XXIV. СПЕЦІАЛЬНІ МІЖНАРОДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ СТАТИСТИКИ.

1. Міжнародний Сільсько-Господарський Інститут в Римі. Його завдання і сфера діяльності. Організація Інститута та його праці.

2. Міжнародне робоче бюро в Базелі, постійний міжнародний союз боротьби з бізробіттям і таргово-статистична конференція.

ХХУ. ЗАГАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР СТАТИСТИЧНИХ УСТАНОВ АДМІНІСТРАЦІЙНОЇ СТАТИСТИКИ.

ХХVI. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ ПІВНІЧ. АМЕРИКИ.

1. Окремності американської статистики і статистичних установ. Різниця між системами статистики в Європі та Америці. Американські цензи і офіційний ценз.

2. Постійні статистичні органи в Америці. Департамент праці і зв'язок його з бюро статистики праці, характер бюро.

3. Характер кореспондентської статистики і статистика місцевих окремостей. Характеристика департамента праці.

4. Вплив американської економіки і культури на склад державних і статистичних установ. Значення місцевих умов в цьому відношенні.

5. Зв'язок між характером американських цензів і характером колонізації Америки, а також зростом державності і економіки.

ХХVII. СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ В РОСІЇ.

1. Безладдя в російській статистиці і статистичних установах і причини цього. Залежність і подражательність статистики і статистичні установи Петра Великого. Статистика подушної податі і статистика "тягла".

2. Новійші форми адміністративної статистики в Росії: 1/ статистичний Відділ 1811 р., 2/ Вольне економічне т-во і Академія наук. Громадська думка, як попередниця появи статистичних установ. Статистичний відділ при департаменті виконавчої поліції. Центральне статистичне бюро 1834 р.

3. Переформування Центрального статистичного комітету в 1851 і в 1857 р. Підготовчі праці Центрального статистичного комітету для положення 19 лют. 1861 р.

4. Положення 1863 р. про центральні статистичні органи Статистичного Собіту і Центрального статистичного комітету. Безжитевість Статистичного Собіту. Конкуруюча роль статистичних органів при міністерствах.

5. Праця центрального статистичного комітету по схемі Яисона і характер їх. Неприсутність визначної системи і планомірного провіду ін, як основний недостаток центрального статистичного комітету.

6. Статистичні органи міністерств і роботи їх. Добровільність матеріяльів міністерської статистики. Конкуруюча роль міністерських органів статистики з центральним статистичним комітетом; несогласованість робот і безладдя.

7. Губернські і областні статистичні комітети, склад іх, роль губернатора і урядовий індиферентизм непремінних членів. Широкі і многоскладні обов'язки комітетів. Обов'язкові і необов'язкові роботи. Роботи секретарів і приватних дійсних членів. Роботи останніх.

8. Низчі статистичні органи-парафії і волостні правління. Роль поліції Волостні писарі.

9. Основний недостаток російської триединої системи статистичних установ.

10. Статистичні установи царства Польського. Комісія при міністерстві внутрішніх справ. Редактори неофіційної частини "Губернських Відомостей", як статистики. Варшавський статистичний комітет 1887 р., його склад і результати робот.

11. Кавказський і Закавказький статистичні комітети. Бюро при Закавказькому комітеті і урядовці для ревізії. Роботи Кавказького Статистичного комітету і цінність іх.

12. Фінляндські статистичні установи. Подібність іх до шведських статистичних установ. Роль духовенства і приходів. Організація статистичного бюро по шведському типу. Амби фінляндської статистики.

13. Приватно-громадські статистичні установи: 1/ Вольне економичне т-во, 2/ Географічне т-во, 3/ Московське юридичне, 4/ Московське сільсько-господарське т-во і його відділи.

14. Причини незадовільняючої постановки статистики і статистичних установ по схемі Янсона. Втручання 1 груп адміністрації на земські і міські установи і їх статистичні органи. Боротьба правительства з самодіяльністю і свободною думкою. Утихи земських статистичних організацій. Заборони переписів і зіздів.

XXIII. ЗЕМСЬКІ СТАТИСТИЧНІ УСТАНОВИ.

I. Роля земства і інтелігенції в виникненню земської статистики. Канцелярська статистика при земських управах. Поодинокі виступи земських статистиків.

2. Типи земської статистики і статистичних установ. Московське статистичне бюро, організація і характер його діяльності.

3. Чернігівське земське бюро, організація і виключний характер ii.

4. Бюро Нижегородського земства. Зеднання єдиноличного і колективного начал в статистичному бюро. Переважний тип організації земських статистичних бюро.

5. Земський статистичний персонал. Ідейні піонери земської статистики. Утворення кadrів "временных статистиків" в виді народних учителів і шкільної молоді. Роля народних учителів. Співробітництво і контрольне значення зборів населення при переписах його.

XXIX. МИНУЛЕ АДМІНІСТРАТИВНОЇ СТАТИСТИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЕ.

I. Статистика-наука еволюційна. Фікція статистики, як Божеського предопреділення. Статистика, як прерогатива державної влади. Статистика, як система, і статистика, як державознавство.

2. Подражальна статистика в середні віки. Писцові книги і Аристотелевське державознавство.

3. Університетська статистика і університетська катедра, як статистична установа. Описательна школа.

4. Школа політичних арифметиків і Зюсмільх.

5. Математично-позитивна підготовка статистики і Адольф Кетле.

6. Наслідувачі Кетле у Франції, Германії, Італії і Англії.

7. Розвиток статистичних установ. Царі і Божеські ставленники. Правителі і їх агенти.

8. Формування спеціальних статистичних установ. Триедина система.

9. Міжнародні статистичні конгреси і їх неспроможність в спрій об'єднання статистики.

10. Поширення сфери статистичних дослідів. Варіаційна статистика і проблеми біології. Необхідність біо-соціальних дослідів.

11. Біосоціальні досліди індивідів і колективів. Звязне звено індивідів і колективів-сім'я.

12. Збірні прикмети індивідів і потреби індивіда і колективів. Демократичний характер цього напрямку і зв'язок його з біжучим історичним моментом.

— кінець —

Видавниче Товариство при Українській Господарській Академії в Ч. С. Р.
Poděbrady, hotel „U krále Jiřího“ č. 42.